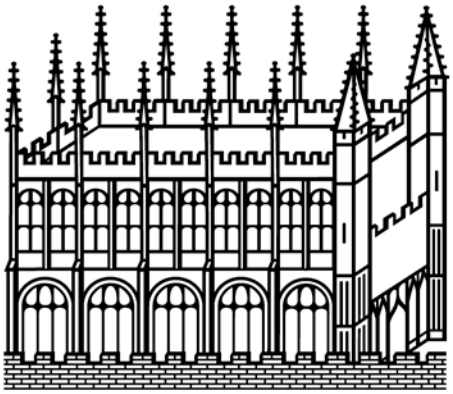


Bodleian Libraries

UNIVERSITY OF OXFORD

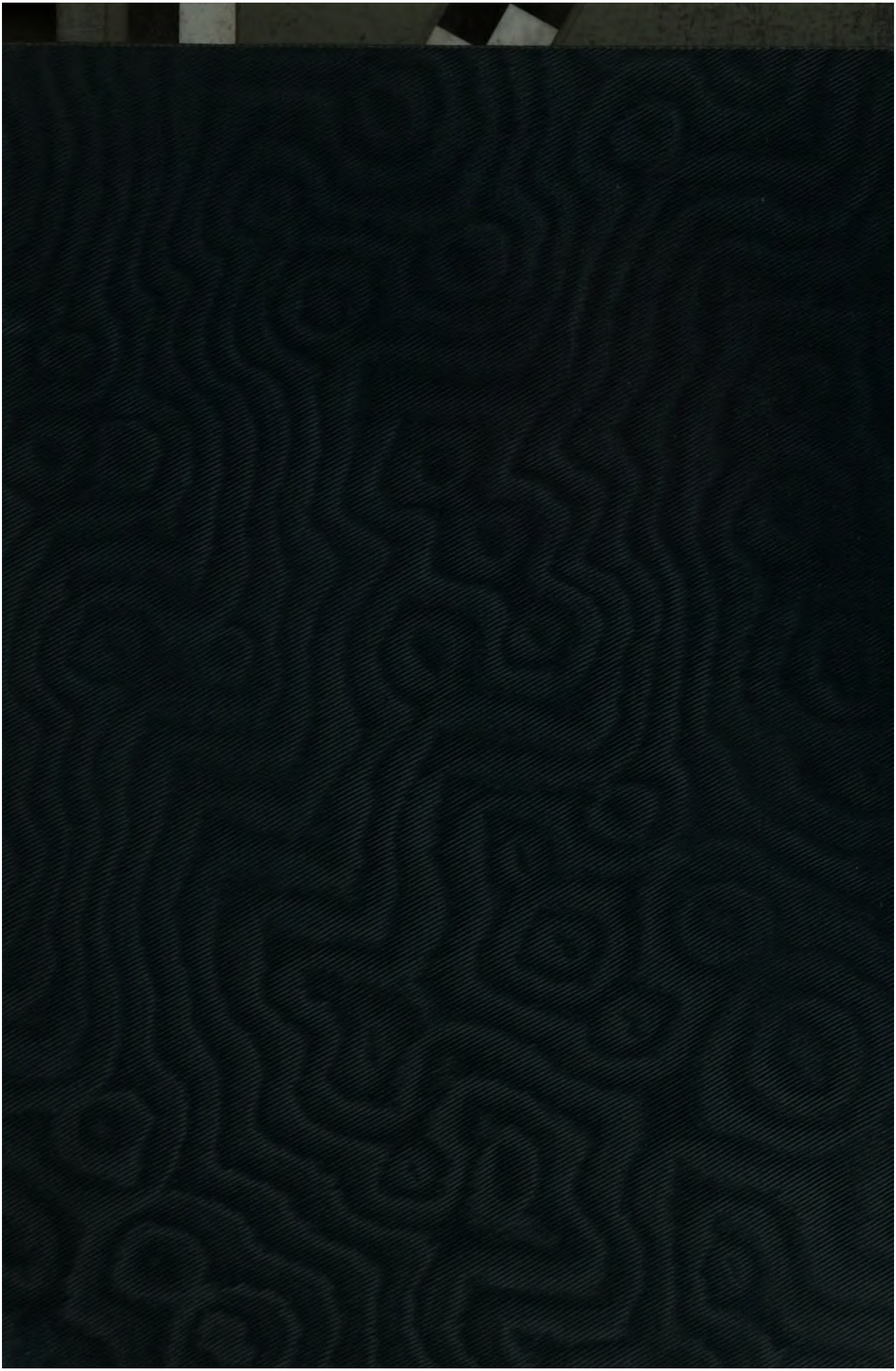
This book is part of the collection held by the Bodleian Libraries and scanned by Google, Inc. for the Google Books Library Project.

For more information see:

http://www.bodleian.ox.ac.uk/dbooks



This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 2.0 UK: England & Wales (CC BY-NC-SA 2.0) licence.







اشتہار اعجاز خسروی

خذ ما کتبت بجد لو تزید ترے | سجعہ اجلا لا علی القرطاس بالقلم

حضرت امیر خسرو دہلوی رحمۃ اللہ علیہ کی تصانیف بر گزیدہ سے اعجاز خسروی بھی ایک ایسی کتاب ہے کہ سلف سے آج تک بڑے بڑے منشی اور فاضل و ادیب اور فصیح و بلیغ گذرے لیکن کسینے ایسی کتاب نہین لکھی جسمین فن انشا کے متعلق اس قدر صنائع بدائع اور لطائف ظرائف اور دقائق حقائق و نکات و معانی بیان کیے ہون اور اختراعات و ایجادات متنوعہ کا التزام رکھا ہو۔ سچ ہے کہ بسیع فیاض سے یہ حصہ حضرت امیر خسرو ہی کے لیے مخصوص تھا اور خزینہ گوہر کہ بفحوائے ان للہ کنوزا تحت العرش مفاتیحہا السنۃ الشعراء انہین کے واسطے زیر عرش الاعلے منقل تھا جنکو اس فخر المتقدمین امام المصنفین نے اپنے کلید زبان دُر فشان سے کھول کر ہمارے لیے وقف عام کیا۔ اسمین کلام نہین کہ جسطرح حضرت امام غزالی رحمۃ اللہ علیہ سے احیاء العلوم اور حضرت مولانا روم سے مثنوی شریف اور امرو القیس وغیرہ فصحاے عرب سے سبعہ معلقہ اور نظامی سے شاہنامہ اور سعدی سے گلستان بوستان یادگار اور مقبول روزگار ہین اسیطرح حضرت امیر خسرو سے اعجاز خسروی یادگار اور منظور نظر اولی الابصار ہے۔ ایسی کتابین اور ایسے مصنف پیدا ہوے ہین نہونگے جو خصوص مراتب سخن رکھتے ہین اور نیز وہ لوگ جنکو فن انشا کے حصول کا شوق دامنگیر ہے اس کتاب سے پورا پورا استفادہ حاصل کر سکتے ہین اور اس کے مطالعے سے نہ صرف فارسی مین بے نظیر ہو سکتے ہین بلکہ عربی کے علم ادب مین بھی بہت کچھ استعداد بڑھا سکتے ہین کیونکہ جو اشعار عربیہ نظم و نثر فارسی کے ساتھ آگئے ہین وہ زبان کی حیثیت سے کسیطرح کلام اہل عرب سے کم نہین ہین اور محاسن شعری اور خوبی بیان اور مضامین کے اعتبار سے تو کہین بڑھ ہوی ہین۔ چنانچہ بفضلہ تعالے یہ کتاب لاجواب جلد طبع سے آراستہ ہوئی ہے جو کہ بہت عمدہ اور دیدہ زیب کاغذ پر نہایت خوشخط چھپی ہے اور اسلیے یقین کامل ہے کہ یہ شیرین مثل شیرینی لطیف (کہ امیر صاحب کا تبرک ہے) بہت جلد ہاتھون ہاتھ جاے گی۔ کیونکہ ایک زمانہ مدت دراز سے اسکا مشتاق تھا ہے ۔ خسرو سخن گر بدانسان آورد ۔ این نعمت گفتار چہ بیت ۔ ۔ ۔ شکر این نعمت نیارد بر زبان ۔ ۔ فقط

مشہور و معروف ہے۔

امان اللہ حسینی۔ بلاغت و فصاحت مین موصوف ہے

دستور الصبیان۔ درس اطفال کے لیے مفید ہے

رقعات نظامیہ۔ مشہور انشا ہے۔

ہفت ضابطہ۔ تصنیف سید علی نقی خان درس اطفال کے لیے۔

گلزار ولایت۔ تصنیف مولوی سید ولایت علیصاحب فن انشا مین نہایت عمدہ زبان کی کتاب ہے مطبوعہ نظامی

رقعہ گلستان حکمت۔ باب ہشتم گلستان کو بطور رقعات کے مولوی عبدالعزیز صاحب آروی نے تصنیف کیا ہے۔

انشاء فائق۔ تصنیف مولوی محمد فائق مرحوم۔

انشاء صفدری۔ جسمین رقعات فارسی اور اوسکے مقابل اردو ہین۔

انشاء گلزار عجم۔ مصنفہ مولوی قبول احمد فاروقی

استعارات و محاورہ اہل زبان فارسی کے مندرج ہین

رقعات احسن۔ جسکا نام از ننگ فرہنگ ہے مصنفہ حکیم محمد احسن خاص محاورہ و ستایر مین از اول تا آخر رقعہ جات ہین۔

رقعات نامی۔ تصنیف مولوی حکیم الدین صاحب ہیڈ ماسٹر چوک اسکول۔

انشاء مفید۔ تصنیف منشی لچھمی رام صاحب۔

پنجرقعہ ولایت۔ تصنیف سید ولایت علی فن انشا مین

تضمین گلستان۔ گلستان سعدی مین جس قدر اشعار نظم تصنیف ہوے ہین اوسکو گروہ عمدہ نظم سے دی گئی ہے۔

سلک مسلسل۔ مصنفہ منشی چندر کا پرشاد خیون تخلص مصنف نے ضلع ہر بارہ کا تسلسل ہر کلام پہلو دار سے پیدا کیا۔

انشاء عجیب۔ مشہور کتاب ہے۔

کتب دواوین اردو و فارسی

بہارستان سخن۔ ناسخ و آتش۔ دو آبادی کی غزلین ہمطرح مجتمع ہین سہ مصرعہ چھپا ہے اردو۔

دیوان مخزن فصاحت۔ تصنیف منشی جواہر سنگھ جوہر۔

دیوان گویا۔ تصنیف نقیر محمد خان گویا شاگرد خواجہ حیدر علی آتش مطبوعہ نظامی۔

دیوان رند۔ تصنیف نواب سید محمد خان بہادر لکھنوی

شاگرد رشید آتش۔

دیوان ناسخ۔ کلیات شیخ امام بخش ناسخ ہے دیوان حواشی و حاشیہ مین چھپے ہین اور کثرت نساخان سے چند مرتبہ طبع ہوا۔

کلیات آتش۔ تصنیف خواجہ حیدر علی آتش لکھنوی۔

کلیات امیر اللہ تسلیم۔ نام تاریخی نظام رجند۔ تصنیف منشی امیر اللہ صاحب تسلیم شاگرد رشید نسیم دہلوی مغفور۔

تقریظ دلپذیر از نتایج افکار مولوی سید تصدق حسین صاحب مصحح ملازم مطبع ہذا وزیر اخبار

نیایش لائحہ و لاتحصی ستایش بے منتہا و بیری را سزد کہ نقوش عدم را از قلم قدرت بر صفحہ وجود نگاشتہ و عرائس معانی را بمناسبت لفاظ بر منصہ قرطاس جلوہ گر ساختہ عقل کل با وصف ہمہ دانی در کنہ ابد اعشش حیران و کروبیان ملاء اعلیٰ دست تفکر را ستون زنخ نمودہ در ماہیت اختر اعشش سر در گریبان فوسن خیال را چہ مجال کہ از دائرہ عجز بابیرون نہد و بیک دم را کجا یارہ کہ درین وادی ناپیدا کنار قطرہ زن شود ؎ از دست و زبانی کہ برآید ؎ کز عہدۂ وصفش بدر آید ؎ و از بار کلمات طیبات و اثمار تحیات زاکیات پیشکش بارگاہ عرش جایگاہ سرور عالم سید بنی آدم ظہیر الورٰی محمد مصطفےٰ صلی اللہ علیہ و آلہ و اصحابہ وسلم زہی نور قدوم میمنت لزومش کہ ظلمات چار سوی عالم را مطلع انوار ساختہ و خجی علم باطنش کہ در تنسیخ مذاہب سابقہ پرداختہ و محامد وافرہ و مناقب مکاثرہ بدیہ محفل شرائف منزل مظہر العجائب مظہر الغرائب وصی المصطفےٰ علی المرتضےٰ صلوات اللہ علیہ و علی الائمۃ من ولدہ اعلام الہدیٰ و مصابیح الدجیٰ

اما بعد اگرچہ از بدو ایام الی یومنا ہذا الوف کتب و صنوف صحف در فن انشا پردازی و عبارات رنگین و قواعد دلنشین تالیف و تصنیف شدہ بمعرض طبع در آمدند و با شاعت خود یا واگذار پیشینگان نشدند فاما جناب مستطاب دبیر خبیر منشی بی نظیر عالم باعمل فاضل اکمل جناب منشی محمد ظہیر الدین مرحوم بلکہ امی طریقہ نو بدست آوردہ کتابی محتوی بر صنعت بیان انشای قدرت الٰہی و انشائے حقیقی و انشای معجزات نبوی و انشای کرامات حضرت مرتضوی و صنعت تسجیع و تلمیع وغیرہا صنعتی شائستہ و عنوانی بایستہ تصنیف فرمودند و شائقان علم و کمال را ذوق کلام افزودند و اسم با مسمی ظہیر الانشا نام نہادند فی الحقیقت کتابیست کہ ببتدیا نرا قوت علمی و استعداد زبانی دست دہد و منتہیانرا مذاق معنوی و لذت روحانی افزاید کما لایخفی علی العارف الفطن و الناظر الشفن توصیف کلام بلاغت نظامش از حیطہ تحریر و تقریر بیرونست ؎ حاجت مشاطہ نیست روی دلارام را ؎ الحمد للہ کہ این کتاب لاجواب منتخب انتخاب باصرار و استبداد اکثر شائقان در مطبع فیض مجمع جناب مستطاب مشہور نزدیک و در جناب منشی نولکشور لازال بالفرح والسرور در ماہ مئی ۱۸۶۳ء دوبارہ تصحیح و تنقیح کامل بحلیہ طبع محلی شدہ حمائل گلوی مشتاقان گردید

کتاب بر خاتمه مسوده کتاب ساخته فی البدیه نوشته داد بنظر اینکه تحریر چنین تحریر مسلم الثبوت برای
همچو کم مایه اعتبار و استناد است نوشتن ضرور نمود تا بدین حیله نمونه از جوهر قابلیت ذاتی آن
جواهر الکلام که این جوهر کمال باتخلص و نام آن اسم با مسمی جمع است بجلوه شهود در آید که مشتی نمونه از خروار است
از نیجاست که درین کتاب هم در مقام نظائر تخنیسات لفظی و خطی و ذو معنیین این جواهر الکلام این معجز بیان
جوهری بطور نظیر و سند وانموده شد که بر جوهر کلام آن جواهر الکلام شاهد عادل باشد فضلاً علیه که
اینچند اشعار در سن تاریخ این کتاب بر کمال جوهر او شاهد ثانی است پس بشهادت همچو شاهدین
عادلین مشهود است که ادای مضامین صاف صاف مطلب خیز بچنین سلاست بیانی سریع الفهم
بدون تعقید و اغلاق در نثر اساتذه اهل زبان هم کمتر دیده شد چه جا که نظم که بر عایت وزن و قافیه و رعایت
شاعری از تعقید و اعوجاج و کذب شاعرانه خلاف واقع خالی نمیباشد که اکذب او احسن اوست

وآن این ست

بچار رکن جهان هشتی ظهیر الدین — که عالم است و فقیه است و شاعر ست و دبیر
همیشه ماند معزز بدور شاه او ده — بفضل و علم و عمل هم مشائخ است کبیر
جواز نتیجه طبع گرامیش انشا — برنخیت شیره جانے یقالب تحریر
نماند هیچ کتابت که قدر او نشکست — بود تمام حدیث و دگر همه تفسیر
بلفظ شسته او هیچ بوی سالبون نیست — به بسته معنی او نیست هیچ بوئے پنیر
بر لیست پخته عبارات او ز بوی پیاز — ندا د بوی حلیم این تمام جنس خطیر
چه گوهر لیست که پاک از عیوب و پر ز مهاست — چه فخر نیست که وصفش فزو نست از تقریر
بود معانی نازک بلفظ رنگینش — بزنگ جلوه معشوق در لباس حریر

بدیهته دم نظاره سال هجری او
نوشت خامه جوهر نمکو کلام ظهیر
۱۲۸۲

تمام شد

به تنقیح تمام و رسالهٔ دستور المحبت و مثنویات و قطعات مبسوطه و مناجات حالیه موزون که
هر یک از حالی و سری و مقامی خبر میدهد و رساله جبر و اختیار و غیرها و مجلدات جداگانه از رسائل متفرقه
مثل اسرار نبوت و سراج النبوت و فضائل النبوت و معرکه کربلا و اسرار غفلت و کتاب مظہر الاسلام
که لائق ملاحظه صاحبدلانست و رساله اسرار عشق و عقل و اسرار محبت و سوالات و جوابات
در فوائد و مصالح اکتساب بان انگریزی و رساله ترغیب القران که دیدنی دارد و رساله هدایت الهنود
و تقویت الاسلام و رساله کتاب مبسوطه مجلد جداگانه مسمی باسرار حکمت بطور تاریخ و سوانح خاص سلطنت
اوده کتاب مبسوط مجلد جداگانه بطور تاریخ اوده حسب فرمایش حضرت سپهر مرتبت سلطان عالم باقی فی تارک عالم فانی نهاد
اسرار واجدی که قریب شصت جزو است که در هر فقره اش حسب قاعدهٔ کلیه چهار سن تاریخ برمی آید
یکی تاریخ تالیف کتاب دوم سن جلوس سوم سن تاریخ جلوس هجری چهارم اعداد نام نامی
حضرت بادشاه عالم بی تکلف برمی آید تاریخ تالیف کتاب از جواهر الکلام شاعر غرا مسلم الثبوت
منشی جواهر سنگه صاحب تساگر وارشد ناطق کمرانی شیرازی و بیان وجه اندراج آن در آخر کتاب

تا محمول بر خودستائی خود نباشد

چون کمال جوهر قابلیت اهل سخن از سخن معلوم میشود لهذا بر آنم که بتقریظ این مهملات کلیتره سخنی نوشته است در حقیقت
باظهار جوهر کمال خود مدح خود نوشته است نه مدح مولف کتاب زیرا که حال بی استعدادی و کم مایگی مولف
نه فقط باعتراف و کلام او پیداست بلکه وجه موجد و سبب کم مایگی و عذر کم استعدادی خود پیشتر هم بمقدمه
کتاب بیان واقعی نوشته شد بانهمه اعتراف مولف و صراحت که اکثر ارباب و لوالباب بالای مسوده منقول عنه بنام
تقریظ کتاب جوهر قابلیت خود بنظم و نثر انموده اند در حقیقت مدح خود نوشته اند نه مدح مولف لاجرم نقل تمامی تقریظات
درین کتاب مطبوع بدینوجه مطبوع نمود که هر چند بنظر ارباب معنی اظهار جوهر قابلیت کاتب تقریظ بود مدح مولف مگر بنظر ظاهر
معنی لفظی صریح مدح مولف کتاب یافته میشود و آن محض خلاف واقع بود لهذا نقل آنهمه تقریظات که
قریب پانزده صد نسخه را بخریداری خود نوشتند ضرور نمود مگر شعری چند که یکی از شعرای مسلم الثبوت بدون
اطلاع و غیبت مولف بعد دیدن تمام کتاب بالاستیعاب بماهیت کتاب بطرز تقریظ و سن تاریخ تالیف

کردن کار سرسری نبوده است که فرصت و قت و استعداد علمی و سواد خطی در علم و خط عربی و فارسی
میخواهد ناگزیر بتجربت آنهمه مسوات اولی بخط مولف بهم بسبته بچهار مجلد مرتب کرده شد سرسالهٔ غالباً
که کم از چهار جزو و زیاده از هفت جزو نخواهد بود چون آنهمه را بیاض و چهاپه آوردن باختیار خود نبوده است
و نام اکثری از ان که اسم بامسمی است از مضامین آن رسائل خبر میدهد تا هر که اهل و قدرشناس همچو مضامین و هی خواهد بود
بهزار جان منت ما پذیرفته تلاش کرده بکار تواند برد که کاهله مباح و لغیره حرام چون نام اکثر از
مضامین ما نیدرج فهم میدهد لهذا تفصیل اسمای اکثری از آنها که تا حالت تحریر از خامهٔ این سیه نامه بر آورده اند
بنجامه میسپارد تا هر که اهل و قدرشناس و جویای همچو مضامین وهی بوده باشد از اسم مضامین میدی سیده بهر
در زندگی مصنف خواه بعد مرگ بهم تواند رسانید که مقام و نام این گمنام متوطن بلگرام و اردو حال دیگر
لکهنؤ ماسٹر اول فارسی کنگ کالج هیچکس مخفی نبوده است جوینده یابنده من جد فوجد کتاب مبسوطه
بنام مظهر الایمان که اعداد تاریخ سن ابتدائی تالیف کتاب در همین نام است مشتمل بر پنج منزل و هر منزل
مشعر بر ده مقام که هر مقامش بمنزله کتابی جداگانه است از انشای معنوی تلقائی وهبی در حقیقت پنجاه رساله تواند بود
از انجمله اولاً مظهر الایمان است مقدمه اش در بیان ایمانست که بر همه مقدم است بعده کتاب خوف و رجا که از لوازم
ایمان است و کتاب النیات و غیرها ما یتعلق بها پس رساله ماهیت البلاء و سر معرکه کربلا و رساله خوف و رجا و قطعه
صراط المستقیم و طلب دعا و وجه دلیلی عقلی در فوائد تلاوت کلام الله و وجه دلیل عقلی در فوائد کثرت
درود و فضائل آن و رساله خدا شناسی و تخصیص ذکر الهی سر مکتومه اقسام عبادات که بهیچ کار دنیوی و هیچ
حرکت و سکون خالی از عبادت نتواند بود و رساله معرفة الروح و معرفة النفس و محاسبة النفس و
مراقبه محکمه قضا و قدر و مشاهدة الحق و رساله اصلاح ذات البین و قول فیصل در رفع نزاع لفظی شیعه
و سنی و مصالحه همدیگر و مثنوی جذبه عشق و واردات قلبی و مفتاح الرزق و اسرار وحدت وجود و شهود
و مصلحت در پیدا کردن نفس و شیطان و بیان مقامات شریعت و طریقت و معرفت و حقیقت و فرق مقامات
یقین و علم الیقین و عین الیقین و حق الیقین و مدارج آن و صفت عالم ناسوت و ملکوت و جبروت و لاهوت و فرق
میان همدیگر و رساله ماهیت غنا و وجه حلت و حرمت غنا و سبب تاثیرات آن بر ارواح و نفوس و رساله بکشف اسرار فرمشن

انشاہائی نامی کورۃ الصدر را بزبان دیگر مثل انگریزی خواہ گری خواہ بنگالی و غیرہ ترجمہ بلفظی در آرند خود ظاہر
کہ یکی اصل مطلب ہم نخواہد رسید و دوم آن لطف بیان رنگینی انشائی فلان رسمی باقی نماند بخلاف انشائی معنوی کہ مضامین
دلکش او بہر زبان و عبارت کہ تعبیر و ترجمہ کنند ہمان لطف معنی و مضمون حاصل است و معنی انشا ہم بہمین انشائی معنوی
صادق میتواند آمد کہ مضامین تازہ تبلقائی ذہنی از دل پیدا میکند و در انشائی لفظی و اکتسابی چنین معنی انشا صادق
نمی آید کہ الفاظ تازہ کسی از طبیعت خود نو پیدا نمیکند کہ معنی انشا و آفریدن بود درست آید و اگر الفاظ غیر موضوع
از زبان خود نو تراشید اطلاق انشا بر و نتواند بود بلکہ مثل جسیق قصیق مہمل و ناموضوع گفتہ خواہد شد پس
بدیمعنی آنچہ در نظم و نثر مضامین تازہ از خامہ و زبان کسی آید انشا و تصنیف آفریدہ دست و اگر از مضامین دیگران استنباط
کردہ مینویسد تالیف است نہ تصنیف در ینصورت این کتاب ظہیر الانشا کہ مشتمل بر اکثر نقول تحریرات ماضیہ بطور
نظائر بودہ است از تصنیفات انشا نتواند بود بلکہ از قبیل تالیف است نہ بر اکہ انشائی تصنیفی مراد از آفریدگان
طبعزاد بودہ است کہ تبلقائی ذہنی طبائع وارد شدہ بحکم عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ الْاِنْسَانَ کالم یعلم بواسطہ
قلم در عالم ظاہر میشود پس در مقام انشائی معنوی آنچہ ہزاران ہزار مضامین حالیہ تبلقائی ذہنی بارہا باوقات حالیہ بر خاطر
این مولف بیحد ان در یاد وارد شدہ اند ہمہ را بالاستیعاب بحیطۂ قلم در آوردن کار اختیاری نبودہ است کہ ہر انکو و
نتوانکرد و سر است بر قت موج زدن دریاہای مضامین عالیہ حالیہ ہوش و حواس خامہ و قرطاس و مہلت وقت بتبویب
و تدوین آن کجا مساعدت میکند خصوصاً اکثر مضامین وجدانی کہ دل دریای بیدار اقلیم ناطقہ و زبان خامہ چگونہ توان سپرد
و بخبر ہمان اوقات حالیہ بار دیگر ہنگام مہیا شدن فرصت وقت خامہ و قرطاس آن وقت و آنحالت کجا و مضامین
کجا کہ از دل بناطقہ و از ناطقہ بخامہ و نامہ سپرده شوند بحیث مضامین عالیہ از انشائی معنوی کہ نانوشتہ ماند معہذا بانچہ
حافظہ و ناطقہ و خامہ و قرطاس فرصت وقت مساعدت کرد بتائید موید حقیقی بنوبت بخامہ و نامہ سپید آنہم در قرطاس بنظم و نثر
چون سیاہ نامہ خود دیم سیاہ گردید البتہ لائق ملاحظہ صاحبدلان ارباب معنی این باطن بوده است کہ در انشائی معنوی نظر بر معانی و
مضامین مقدم تر میباشد نہ الفاظ ظاہری قافیہ پیمائی کہ اطلاق انشا بران صادق نتواند آمد چنانچہ ذکر کردہ شد
چون آنہمہ نقرہ ہای مضامین انشائی معنوی بارہا بہمہ کم فرصتی و ضیق اوقات ببسط بسیط کشیدہ بچہار مجلد ضخیم تخمیناً قریب
پانصد اجزا بنظم و نثر حسب تبلقائی ذہنی بنوبت رسیدہ پس از بیقید مسودات را ببیاض آوردن و صاف کردن

شریعت را بود ماہر طریقت ہم براو ظاہر حقیقت را بود ناظر بعین معرفت بینا
دلیل مسلکِ ایمان خلیل صادق یزدان جلیل کامل دوران عقیل عصر و بی ہمتا
رئیس کشور رفعت جلیس مجلس عظمت انیس خلوت وحدت بکثرت از ہمہ بالا
وجودش با جمال آمد جمالش با کمال آمد کمالش لازوال آمد زوال آمد پئی اعدا
کسی گر شک روا دارد برین انکار ہا دارد لبسی تصنیف ہا دارد ہمین شاہد کلامِ ما
بصد اقبال و افزایش شود واصل تمنایش الی ذات والایش ہمیشہ دامان یا

الحاصل بیان محامد آن جامع الصفات تحریر نمودن آب در یا بمشت پیمودنست و شرح فضائل
آن مجمع الکمالات بتقریر آوردن ریگ صحرا بانگشت شمردن این شمہ است از صفاتش و جزوی است
از خیالاتش و نیجا نظر باختصار و زر فضائل او بسیار ۵ سخن زین خامہ واصل باختتام سپید کلام فیض نظام ظہیر شد آغاز

مولف گوید

که این ہمہ عبارت نظم و نثر بنظر ظاہر معنی ہر چند از خامہ واصل نسبت بجانب مولف کتاب است اگر بنظر
حقیقت معنی بہمین الفاظ بعینہ از زبان مولف نسبت بجانب کاتب آن بجای خود و زیبا تر است که بر فضل
و کمال نظم و نثر او ہمین طرز بیان شاہد عادل است پس در حقیقت اینہمہ مدح مداحست ممدوح که از خوبی
بیانش پیداست جان سخن اینست که انشا بمضمون و معنی آفریدنست چنانکه بالا بتواتر مذکور شد و این کار
آفریدگار حقیقی است نه کار بشر که بر قلوب بندگان خود علی قدر نصیبہم نصیبی می بخشد که انشائی و ہبی و معنوی عبارت
ازینست پس این انشای معنوی و ہبی فطری و خلقی میباشد موقوف بر کسب و اکتساب و تحصیل و تعلیم نبوده است
بخلاف انشای لفظی که موقوف بر تعلیم و اکتساب و زبان دانیہاست لاجرم در این انشای لفظی متقدمین اہل زبان
کدام دقیقه فروگذاشت کرده اند که کسی بر ان توانند افزود خصوصا انشای صحیفه شاہی و صاف و شه ملاطفو
و شیخ ابو الفضل ابن مبارک و طغرا طاہر وحید و نعمت خانعالی و منشی مہدی و غیرہم که متعارف اند لطافی و
دقیق بیانی انہا محتاج بیان نبوده است آنیکه در پیشینیان اہل زبان دقیقه سنج کمال ہنر و بفہوم آن زبان دانان
نزدیکتر بوده و اکنون در ممالیک غیر زبان کمال عیب و نقصانی مدعا از فہوم زبان ناآشنا و دورتر ازینجاست که اگر کتب

ح
قدری فصل بیان واقعی
از جانب مولف کتاب علاوه

از مطیعان او دست و بلاغت یکی از بلاگردان او و عجائب تر اینکه اگر مبتدی کم علم نیز از تتبع بہرہ ور بوده بخواند
از فیضان این نسخه در اندک زمانه منشی کامل حسب زمانه شدن میتواند الحق سخنش دلپذیر آمده و دلکش
سخن پذیرد زنده سخن را نمود فیض کلام ظہیر شان مسیحا عیان گشت زنام ظہیر جلوه مضمون نگر زیرود اخطش
مطلع صبح عیان گشت زشام ظہیر ناسخ شعر کلیم چون نشود ذات او طور معانی بود جای کلام ظہیر

درین چند اشعار نام اکثر شعرای نامی مقام تقریظ بطور زیاده گوئی شاعرانه در مدح خلاف واقع واقع که
در واقع عین مدح همه دانی و شاعری ماوح است نه مدح ممدوح که آن بیان واقع است و این خلاف واقع

آتش و آب و باد و پیچ نماند آبرو	خاک نشین ساخته شک کلام ظہیر	نظم گهربار او قدر ترا شک	طائر نثر آمده قید بدام ظہیر
جامی دوران شود از اثر فیض او	هر که کشد یکدمی زمزمه جام ظہیر	هر سحر از آنه آرزو منهر آید بخرخ	تا بدهد بوسه بر دوش و بر و دام ظہیر
خسرو شیرین سخن ناظم عالی بیان	چرخ ز دانش زده سکه بنام ظہیر	واقف سر سخن موجد طرز جدید	مظهر رمز علوم مدعه نام ظہیر
گوهر درج علی آخر برج شرف	بحر عطا و کرم قرات کرام ظہیر	بر حق الحق است زد افضل حنین	بهجت و عیش و سرور باد بکام ظہیر

نظم دگر که صریح بر کمال فضل و بلاغت و حسن صنائع مصنف ماوح گواهی میدهد که واقعی و صریح است
نه مدح ممدوح که غیر واقعی و قبیح است بصنعت تقدیم و تاخیر ارکان وزن و قافیه و تقطیع و معنی ساقط نمیشود
پس چنین صنعت کامل بر کمال شاعر شاهد عادل تواند بود نه بر مدح ممدوح لاجرم در مقام اظهار کمال مدح
مصنف نوشته می آید نه معاذ الله مدح خود از قلم خود که محض خلاف واقع است فافهم وفقک الله
که هیچ رکن بر تقطیع هزج مثمن سالم قطع نمیشود جائی یک کن و جائی دو رکن مفاعیلن برابر است

خرد پرور بدل حاتم هنر گنجی زهی دانا سر سرور کرم حاتم گهر سنجی سخن ارا
بهر علمی است علامه اگر گیرد بکف خامه کشد چون صورت نامه بیک دیدن شود گویا
همه موزون کلام او همی مضمون بجام او بود افزون زنام او فصاحت در سخن پیدا
بدل مضمون بری داری درین شیشه پری داری عجب افسونگری داری بپیچ و تسخیر معنی ها
شه ملک سخن رانی مه چرخ همه دانی امیر خسرو ثانی نظیر او بود عنقا
دبیری دانش آگاهی بملک شاعری شاهی باوج سروری ماهی کلام او ید بیضا

داد دبیری که املای مخلوقات را ببدائع بوقلمون بر لوح هستی نگاشته ابواب ذهن و ذکا بروی طالبان گشاد و رباعی اربعه عناصر ریخته کلک قدرت اوست و مسدس جهات سته چکیده خامهٔ ندرت و دریای حمدش بیکران است و غواص خامهٔ لطمهٔ موجش حیران سجود نامعدود بدرگاه چنین معبود مسلم و فرض واجب

قدیریکه لوح و قلم آفرید ✦ بقدرت وجود از عدم آفرید ✦ علوم عجیب و فنون غریب فی ان الانسان بهم آفرید ✦ مرسلی که با وجود ظهور آخر از همه اول بوجود آمده بر مسند هدایت مربع نشست مقبلی که از نعماء او امر الهی سرفراز و ممتاز کفیل مغفرت عاصیان گشت ارکان ایوان ایمان بتمسک اطاعت او ست و اجابت مجیب الدعوات حیله جوی شفاعت او صحرای نعتش نامحدود است که پای اندیشه را لنگ نمود صلی الله علیه و آله و سلم

دلیلی که از رحمت ایزدی ✦ شده پیشوای همه کائنات ✦ خداغا فراست و رسولش شفیع ✦ پی عاصیان هست بیشک نجات ✦ اما بعد دلداده شاهد رنگین کلامی غلام محمد خان و اصل بلگرامی مژده میرساند طالبان سخن را که بگلزار انشا پرداری بهاری تازه در رسید و خزان بی رونقی حجاب عدم بر روی وجود خود کشید یعنی مسبط انوار فیوض یزدانی جامع اسرار علوم صوری و معانی روح بخشنده در قالب سخن مضامین آرایندهٔ نوو کهن مصباح کاشانهٔ سروری مفتاح خزانهٔ سخنوری ناظم قصیده و غزل منشی عدیم البدل شیرین بیان محاوره دان روشن قیاس معنی شناس والاشان رفیع المکان عالی همم جمیل الشیم ناظم یکتا دبیر الانشا فلان بخطابه و اسمه از وفور عنایات در ماهیت انشا تحریری که بنام این راقم اثیم انشا کرده اند مبسوط گشت و از باعث اندراج قواعد عجیبه و فوائد غریبه آنچنان بطول انجامید که صورت کتاب گرفت در نصورت بخیال فیض عام رنظر شان بتدوین اقسام عبارت و تقسیم مقامات پرداخته نسخهٔ زار و کش نگارستان معنی فرموده اند و این تالیف را باسم ظهیر الانشا موسوم نموده ناظرین اگر بدیدهٔ انصاف بینند از تحریر دیگران کناره گزینند نظمش موزون و سنجیده است نثرش جدیده و برگزیده طرز او سلیس خاطر انیس از دقت و تعقید خالی نهایت عالی این نشاری نیست سحر کاریست در جنب این مسجع و مرجز هر دو عاری

کلام او پسندیده و چیده ✦ چنین طرز جدیده را که دیده ✦ صحاب کلک او بار دهه در مصدف وار از معانی لفظ او پر ✦ همای فکرت او عرش پرواز ✦ کلام او سلطانی سرفراز ✦ بجسم اندر سخن را جان دراز ✦ لب او مایهٔ اعجاز دارد ✦ فصاحت ادنی

عالی شانی ست ظاہر است کہ سیاقت سخن در ہمچو محل چراغ پیش آفتاب نہان داشت ہر چند در خصوص
دلیری کردن شوخی مینمود مگر تقاضای آن الامر فوق الادب غالب آمد لاجرم خرف پارہ چند نامہ
پیشکش میکنم ع گر قبول افتد زہی عز و شرف ہر چشم آنست کہ بر وقت نصب فرمودن مسودہ مرسولہ
را بر آغاز رقعہ مبسوطہ از نظر اصلاح دریغ نشود چرا کہ ہر فرد بشر را نظر بر عیوب خود کمتر میباشد اہل
مطبع اگر این جامع غرائب اتلف و ضائع نکردہ بقالب طبع در کشند راقم را نیز حسب وعدہ محروم ندارند
میخواہم کہ از کتب متدرسہ گزشتہ از نتائج افکار خدام والا متعلمان را درس دادہ باشم و سبب تاخیر در
عریضہ بجواب چکیدہ کلک والا اینکہ راقم آثم مبتلای آفات زمانہ شدہ بودم ورنہ از فرمانبرداری جناب
الخرافی نیست و نخواہد بود و ندانم کہ این ہرزہ ہا کہ لف عریضہ ہا ست بآن نسخہ جامع غرائب تطبیق
خواہد یافت یا نہ لہذا اصلاح و کمی بیشی آن بر ذمہ ہمت والا نہمت واجب و اگر قطعہ تاریخ تالیف ہم شرف
اندراج یابد بہتر امید کہ از جواب عریضہ الفراغۃ بطریق رسید ببیل ڈاک محصول بیرنگ سپردہ شود و
نشان لفافہ اینکہ لفافہ ہدا در قصبہ سانڈی بر مکان مفتی سید محمد رضا صاحب رسیدہ بمکتوب الیہ برسد زیادہ
حد ادب مرقوم ۱۳ ذیقعدہ ۱۲۸۱ ہجری مطابق ۱۳ مارچ ۱۸۶۵ء روز جمعہ

نقل نثر منثور در مقام حمد و نعت و خطبہ کتاب البتہ دیدنی و ببلاغت کاتب رسیدنیست این تحریر
در نور دہمین نامہ نور دیدہ بود چون بیشتر کتاب مع دیباچہ و خطبہ بطرز خود از خامہ این سیہ نامہ
تقدیم یافتہ بود و بعد ازان کہ این نثر رسید بچیزی نمود اصل مدعا کہ از تعلیم پذیری شاگردان نثر
انشاست لاجرم چنین مذاق تحریر صاف و سریع الفہم سلیس بتکلف در مقام نظیر انشای
معنوی اولی تر نمود کہ بہ افادہ مستفیدان مفید تواند بود و نیز چون او ان آخر نسبتی دارد و ابتدا
حسب دستور بحمد و نعت تقدیم یافتہ بود باری آخر کتاب ہم ازین شرف و برکت خالی نباشد
تا مفہوم معنی ھو الاول و ھو الآخر مصداق رسد و آن این ست

بسم اللہ الرحمن الرحیم

ظہیری کہ انشای موجودات را بصنائع گوناگون بر صفحہ ایجاد رقم زدہ ناتوانان علوم را توانائی داد

حاصل معنی عربی این جا آوردن
حکمت ادب نوشت دارد

نقل نثر منثور در مقام حمد و نعت و خطبہ کتاب البتہ دیدنی و ببلاغت کاتب رسیدنیست این تحریر
در نور دہمین نامہ نور دیدہ بود چون بیشتر کتاب مع دیباچہ و خطبہ بطرز خود از خامہ این سیہ نامہ
تقدیم یافتہ بود و بعد ازان کہ این نثر رسید بچیزی نمود اصل مدعا کہ از تعلیم پذیری شاگردان نثر

که کار بر دل میکند که دل میداند بیانش از اقلیم ناطقه بیرون است که وجدانیست
نه بیانی از اینجاست که گفته اند انچه از دل خیزد بر دل ریزد
وان این ست

عمدهٔ فصیحان دهر و اعصار اسوهٔ سخن سنجان روزگار جامع الحسنات مجمع الصفات فلان بالقاب اسمع الخ
بعد تقدیم آداب و تسلیم دعا نگارمی آید لولوی بحر معانی یعنی نامهٔ والا هوش افزا از صدف خامه برآمده گوش
وصول گردید و از رموز و نکات نسخهٔ السر کربلا وغیره آگاهی کما هی دادبرای تحقیقات بعض مقامات آن
و رفع خلجان خاطر که بر مطالعه رساله مرفعه قضا و قدر حواله شد باری نسخهٔ مذکور از میانجی نجابت علیصاحب
بدستیاری تفیقی عنایت حسین صاحب بهم رسید باعث انحلال انواع عقود مقصود گشت نام خدا از صوت
عبارت دلپذیرش صاف پیداست که فریفته من باش و ایمای پریزادان معنی بران مقتضی که برسنم
نظاره کن مدعا این بست که دل یکی و مقاماتش خیل خیل از هر جانب کار مقناطیس نظر می آید اگر افسرده خاطری
دیده و دل را وقف نظاره این طلسم کده نماید چه عجب که مسحور گردد و ره بجائی نبرد الا بشرطیکه نگاهی و دلے
از صاحبدلی مستعار گیرد آنوقت دانم که چگونه ازین حصار قدمش بیرون میرود برای انکشاف معنی انی
اعلم مالا تعلمون چه تمهید اشتیاق افزا و اهتمام انتظار پیرایکار رفته و آخر کار مدعای خاص بحجله لطافت
کرسی نشین شده ای حق آگاه منشی ذیجاه دامجدامر حبا جزاک الله سخن کوتاه این نسخهٔ مرغوب خاطر ابجز
تسخیر قلوب چه توان گفت لاریب الهام ربانی و تایید سبحانی است که ملازمان عالی این گوه اسر عسیر العبور را سهل
العروج فرموده اند قضیهٔ روح و نفس از حلیه بیش نیست مطلب سعدی میگر لیکن برای ادراک این سر مکتوم
دلی باید و خاطری شاید چگویم حال این تحریر در گفتن نمی آید دُر تو صیف این تقریر در سفتن نمی آید
و لفظ مالک کلام و نادان که سابق مذکور شد از مدرکه فاخره برآمده است ظاهرا از مولوی جامی یافته میشود
شاید تواردی بوده باشد در قعه مبسوطه در ماهیت انشا که بنام این کمترین آفرینش رنجته مرقام فیض انضمام آن والا
مقام است و برای تحریر حمد و نعت و دیباچه آن بطور براعت استهلال اشارتی و ایمائی که بکار رفت
سبحان الله چه من و چه تحریر من این فقط حسن ظن بوده است مگر همین که گیاهی در پهلوی گل جا دادن انهم از شما ن

حاصل معنی ابیات
که در اصل مقصود
بیان است

مطلع انوار فیض لم یزلی سحاب گوہر بار عدیم البدلی سیاح دیار باریک بینی سباح بہار سخن آفرینی جان فصاحت
کان بلاغت فلان بامہ خطابہ جوہری کلل سلک سلک مے وارید ضراعۃ و انکساری از درج محبرہ عقیدت و خاکساری
برآوردہ بر کشتی قرطاس فراچیدہ ہدیہ میگذارند باجابت مقرون باد اول سرفراز نامہ عنبر بین شمامہ بسبیل ادراک و
بعد از ان کتاب ظہیر الانشا کتبہ دست خاص از دست میانجی بجابت علیہ صاحب بعرض وصول در آمدہ ابیاتیکہ در آخر تقریظ
دیباچہ کتاب ظہیر الانشا از خامۂ این سیہ نامہ ریختہ ظاہرا مبالغہ نیست اغراق نیست غلو نیست نفس الامر مینماید بلکہ تبعیت
ظہیر الایمان فظہیر الاسلام و اثر حکمت و مناظرہ روح و نفس بحکمۂ قضا و قدر بودہ است کہ آنہمہ شاہد شان ممدوح است
نہ اینست کہ غرض مداح برای او سخن خود بودہ است و ورنہ مداح را اینقدر افتخار چہ کم بود کہ با ممدوح ذیشان جامع الصفات
کار افتادہ ؎ سخن برای مسیح از برای شان دیست ٭ نہ اینکہ طالب وصف سخن بود مداح ٭ لفظ براعت الاستہلال
بغیر عین مہملہ عریضہ مرسولہ ام از سہو مرقوم شد اکنون صحت آن حالی گردید کہ شرح این در غیاث اللغات موجود است
و از معائنہ اش از اول تا آخر انچہ بر دل گذشت گذشت ؎ چگویم کہ بر دل چہ حالم گذشت ٭ بہ بیش نگاہم چہ عالم
گذشت ٭ مضامین عالی ہزاران ہزار ٭ زبانم یکی شرح آن بشمار ٭ حیرانم کہ چہ فقرہ از ان انتخاب کنم کہ صفت
آن بشرح آرم چراکہ از انتخاب چہ انتخاب شبہ و سبحان اللہ چشم بد دور انچہ قواعد پر فوائد و طرز تحریر از خامۂ لاجکیدہ
؎ ہمہ صحیح و ہمہ حق ہمہ بجا لاریب ٭ ہمہ درست ہمہ صادق و ہمہ بی عیب خصوصا در قاعدہ زبر و بینات مساوی الاعداد
درست بر آمدن تمام بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ از اسرار عجیبہ است بی شک مقصد و ہشتاد و شش عدد از
فکر عالی مساوی الایک عدد سوای آنکہ از خامۂ الابر پیشانی ہر تحریری مزین میشود و جنس معلوم میگردد و شاید این
عدد از الف لفظ احد اخذ پذیرفتہ باشد کہ اگر این را در زبر و بینات مکرر یعنی از بینات باز بینات بحساب گیرند بہر حال الف

احدیت قایم میماند فقط

نقل خط دیگر کہ پیشتر ازین بطرز تقریظ با مضامین دیگر بجواب تحریر مولف آمدہ بود از طرز نثر دلکشش
خود پیداست کہ مولف در مقام مدح و استحسان تحریر خود این نقل را داخل کتاب نکردہ است بلکہ
در مقام خوبی طرز بیان و انشای سلیس سہل ممتنع مطلب خیز سریع الفہم بنا بر افادہ و تعلیم پذیرفتن شائقین
بخایہ میپسندد کہ چنین طرز تحریر بتعلیم یافتن و ہمچو مذاق تحریر در عبارت بہم رسانیدن آن درست کار

از ینجاست کہ آنچہ کاتب الحروف نقل تحریر مکتوب الیہ بجواب و استحسان تحریر خود بحکم ضرورت بخامہ میسپارد توان دانست کہ بمقام اظہار قابلیت و استعداد و انشا پردازی و نکتہ رسی و سخندانی و سخن سنجی و کمال فضل و بلاغت مکتوب الیہ است نہ معاذ اللہ در مقام خودستائی و مدح خود کہ کمال انشای لفظی و معنوی از عبارتش پیداست زیرا کہ در ہر انشا سہ صفت جمع شدن کمال اوست یکی فصاحت کہ تعلق از الفاظ ظاہر دارد دوم بلاغت کہ تعلق از لطف معنی دارد کہ بر دلہا کار کند و بہ بیان راست نہ آید سوم سلاست کہ آن بندش الفاظ و ترتیب عبارت است کہ بالفاظ ظاہر و معانی باطن جامع است بظاہر بندش الفاظ و عبارت ظاہر چنان کہ قوت سامعہ را از عاج نبخشد و تعقید نباشد و بباطن معانی و مضامین و جدانی چنانکہ بہ تحکم تمام دل سامع را بخود در کشد کہ این ہر سہ صفت در نثر و نظم گلستان سعدی علیہ الرحمۃ بحد کمال جمع است لاجرم انچہ در ظاہر است انشای لفظی و اکتسابی نام اوست کہ الفاظ و عبارت ظاہر از تعلیم و اکتساب ظاہر حاصل میشود و انچہ از معنی باطن تعلق دارد نامش انشای معنوی است کہ وہبی میباشد نہ اکتسابی از کسب و تحصیل حاصل نمیشود بلکہ در عالم باطن حصہ ہر یک در نیمقام جدا است کہ از باطن بباطن میرسد چنانکہ در ہمین کتاب بجاہای خودش جا بجا شرح داده شد کہ گفتہ اند ؎ این سعادت بزور بازو نیست ۔ تا نبخشد خدای بخشندہ ۔ پس از نقل خط مکتوب الیہ کہ بجواب این کتاب است بفصاحت الفاظ و بلاغت معنی و سلاست بیانی جامعیت و استحضار مکتوب الیہ توان رسید کہ جمیع کمالات انشای لفظی و اکتسابی و وہبی بفصاحت و بلاغت و سلاست در ینجا جمع است در خانہ اگر کس است ہمین یک نظیر برای اکتساب و تعلیم او بس است فافہم و تدبر و تامل کہ در مقام نظیر و تعلیم پذیری و تکمیل کتاب بیان واقعی بخامہ سپرده میشود نہ خلاف واقع بمدح خود کہ در حقیقت منتہی مذم خود میشود کما ذکرتہ آنفا

آمدم بجان سخن و آن این ست

نقل خط مکتوب الیہ کہ در عرف نام خدا بنام غلام محمد خان نام برآورده بنام این گمنام بجواب این کتاب بطور تقریظ و دیباچہ کتاب کہ جامع بیان انشای لفظی و وہبی و اکتسابی است با فصاحت و بلاغت و سلاست و صناعت نظم و نثر جمع است چنین طرز تحریر برای تعلیم پذیری انشای کامل کامل تر است

قلم بصفحہ قرطاس چون روان گردید	بگوش دل نرسیدہ ست چنین عبارت دیبا	خدا شدست ظہیر ظہیر ہر علم	ولی ظہیر ظہیر سخنوران گردید
بجاست انچہ بر آن نیز دارد زبان قلم	بدان یقین نہ تصانیف بیکران گردید	یکی منم کہ ز فیض کمال او از دور	بسی موز چو شرر اقیان عیان گردید

ع ۱۲ ۱۲ ۱۲

نہ نفع خود بغم و رنج دہر رشادم | زہیچ فہم غلط یار رب کرم بدار | یکن معاملہ با حسب خواہش دل من | ویا بوقت بلا و مصیبتم خوش دار
دوائے خوش مزہ مرغوب یا عطا فرما | ویا تبلخ دوا طبع را بکن ہموار | عطا و منع سوال و دعا و قبول | تمام از تو مکافات و ہم ز تو کردار
کہ ماسوی ہمہ در دست قدرت مجبور | تو خالق ہمہ افعال و فاعل مختار | دل ظہیر بدست تو ئی ظہیر | ظہیر را بکہ باشد بجز تو استظہار

تتمہ سخن کہ مایہ بنا و سبب تالیف این کتاب ہمین ست

باید دانست کہ از ابتدا بنای تالیف این انشا محتوی بر نقل خط اسمی یکی از احباب است کہ از ارباب این مخاطب صحبت زیرا کہ چنین تحریر بخیان بسیط بسیط کہ تمام کتاب بنقل یک کتاب تمام است بجز ہمچنین مکتوب الیہ دیگری روا نیست لہذا نقل جزا این کتاب نیز در آخر کتاب بکمال ضرورت نمود چون طرز تحریر از جانب مکتوب الیہ بطور تقریظ و استحسان است کہ عفی اللہ عنہ عن کل عیب گلیلۃ و اینجا از خامۂ مولف نقلش بحکم ضرورت تکمیل کتاب داخل کتاب میشود لاجرم درین پرده بوی خود ستائی و مدح خود از خامۂ خود بمشام باریک بینان ظاہر بین استشمام میشود لہذا حل این عقدہ و دفع این شبہہ بر بنده احتیاط دفع دخل بر نقل کتاب موعودہ مقدم تر آمد و آن اینست کہ شعرا و نثار انچہ در مدح کسی نظم و نثر مبالغہ مضامین شاعرانہ خلاف واقع کذب محض از دماغ برآوردہ انشا و املا و موزون میکنند آنہمہ بائع و مضامین خلاف واقع ہر چند ظاہر او طرز بیان جانب ممدوح نسبت میکنند مگر چون محض کذب و دروغ و مبالغہ شاعرانہ میباشد آن حقیقت عین ہجو ملیح ممدوح بلکہ صریح ذم می باشد و در معنا درین پرده اظہار جوہر قابلیت و مدح شاعری شاعر خود بامید صلہ و داد سخن میباشد ذم ممدوح چنانکہ ظہیر فاریابی در مقام مبالغہ شاعرانہ گفتہ کہ ؎ نہ کرسی فلک نہد اندیشہ زیر پا تا بوسہ گہ رکاب قزل ارسلان ما چہ حاجت کہ نہ کرسی آسمان نہی زیر پای قزل ارسلان ما الخ ازینجاست کہ ہمین است گوی ہنر از صاف صفا بجای خود بمقام مدح پادشاہ وقت بتکلف نوشتہ است کہ ؎ سخن بوصف شہ از آستین ازان بر آمد کہ پیش اہل سخن منصبی بود مارا ما و گرنہ منقبت آفتاب معلوم است ما چہ حاجت است بشناطرد زیبارا پس خود ظاہر است کہ مدح ممدوح از بسکہ صریح خلاف واقع محض میباشد لامحالہ بکمال ہجو ممدوح منتہی میشود ممدوح کذابی و لفاظی و شاعری خود بیان واقع میباشد سیما بکمال مدح خودش راجع میشود کما ہو ظاہر ازینجاست کہ

چو خورد پاش بخیری و پاش پاش شده — بگفت آنچه بود بمحل بر اه گذار — چو بی مناسب و بمعوقع است این فانوس — که راه فتن مردم شده است زین دشوار

چو باز چند قدم پیش رفت خورد و شکست — نمود باز همان اعتراض بر معمار — غرض بکمنظر خویش کم نظر دارد — تمام شکوه بیجا بصانعش هر بار

بعینه است بدینگونه حال ما و ترم — که حکمتش چو نه فهمیم بر ان انکار — کجا است چشم که بیند بدیده ادراک — که کار صانع مطلق نمیشود بیکار

چو حکمتش تو ندانی همین بدان بار بار — که هست کار سمان کار ساز کار گذار — همین عقیده خود دار و اعتراض مکن — تمام مصلحتش دان و عبرتی بردار

ببین بدیده عبرت که خیر از هر شے — ندای کم یعتبر و منه یا اولی الابصار — چو باز انچه که از دست خویش میسازم — بدون علت غائی نباشد آن هیچ

پس آنکه هست چنین صانع علیم و حکیم — غضب که صنعت او را گمان برم بیکار — مباش مورد من کان لهن عدوا — بسان کور مکن اعتراض ای هشیار

غرض که فعل تو هست انچه حکیم خوش اند — تمام مصلحت و خیر و حکمت است انکار — بلی نفس من البته قهر و ظلم بود — ظلمت نفسی از نیمعنی است خود اقرار

وما اصابک من سیئة فمن نفسک — ز شر نفس بشر صاف میکند اخبار — بهیچ حال کس از رحمت تو خالی نیست — مگر کنی بد صورت ز رحمت اظهار

یکی بحسب تمنا و خواهش دل من — کز ان سرور و مسرت مرا شود بسیار — چو ان علاج که مرغوب طبع من باشد — خورم بعیت خاطر بسکه هست گوار

یکی بمصلحت خود خلاف خواهش من — بجبر و کره تحکم عیان کنی اثار — چو آن دوا که بود تلخ و ناگوار بدل — مگر حکیم خوراند بتلخی و اصرار

بجبر گر نخوراند مریض را فرست — طبیب اچه فرر گر نمیخورد بیمار — ز جبر کردن تو هست جبر نقصانم — کمال رحمت تست اینکه میکنی اجبار

دوای خوش مزه را نام کرده ام رحمت — دوای تلخ بلا و مصیبت و آزار — چو نیک در نگرم هر رحمتست دوا — ولی چو نفع ندانم کنم ز تلخ انکار

دوای تلخ بود بلکه نافع از شیرین — که ان ز رای طبیب این ز خواهش بیمار — پس انچه نام بلا کرده ام چو تلخ دواست — که نفس را بود اکراه و نفع آن بسیار

وز انچه نام رحمت بود لذیذ دواست — که حظ نفس بود لیک جانب اضرار — ز خیر آن خبر و ان یکن هو شیئا — ز شر این چه عسی ان تحبوا شیئا

ز هر چه هست در ان آزوی نفس شریک — بجز شر بود آن مشتبه بآخر کار — خلاف نفس منست انچه محض رحمت تست — سوای مصلحت و خیر تست ان ز نهار

مگر چو مصلحت آن بفهم من ناید — بلا و قهر نهم نام هم شوم بیزار — که طفل را چو معلم دهد بیاری حکم — چو حسب خواهش نفس ست سازد استبشار

وگر کند پی تعلیم زجر و تادیبش — چو نفع آن نشناسد ان نگزیند زار — اگرچه جور معلم کمال رحمت است — تمام خواهش نفس ست امایه اضرار

ولی چو طفل نفهمد بجای غم شادی — نه از منافع خود آگهی بود نه مضار — مگر رسد چو همان طفل تا بسن شعور — دران زمان بشناسد که چیست نافع و ضار

شود به طفل تنبه چو عقل و هوش آرد — منم که تا دم آخر نمی شوم بیدار — بجوار غفلت و بازی بسر برم همه عمر — چو چشم بند شود آنزمان شوم بیدار

بجز تغابن و حسرت چه میتوانم کرد — دران زمان که ز حسرت نمیکشاید کار — غضب که رحمت محض تر ا غضب دانم — بجای شکر کنم شکوه و تویل و نهار

هوای نفس منست انچه رحمتش دانم — بجای گریه بیایم مسرت بسیار — تمام عمر بسر میبرم درین غلطی — چه سود گر منبه شوم بروز شمار

عذاب آمده آخر بظالمان مخصوص — زعجب وشان چو رحمت گذشت مشکل بود — در انتقام غضب نیز قهر غالب بود — که دوستان همه محفوظ و دشمنان فی النار

اگر ز قهر مرا دار غضب گرفته شود — شدی وجود بشر هم بدین فعیل و شمار — که آنچه هست عملهای بد بمادم — غضب چگونه ندر وادار اینچنین کردار

که قهر مدت تاخیر بر نمی تابد — نه انتقام بفرداگذاشتی زنهار — اگر مراد ز دوزخ بود علامت قهر — غلط که هست درین نیز رحمت بسیار

که من گر از طمع خلد بندگی نکنم — بخوف نار بسوی جنان رونام چار — بفرض قهر اگر آتشی بود سوزان — به پیش بحر کرم خود چه باشد آن مقدار

چگونه جمع شود قهر با چنین رحمت — چه جای ره آتش به قلزم غفار — مگر همین که ز قهار جز جفا و غضب — در نیمقام بود معنی دگر در کار

که ماسوی همه در دست قهر عظمت تست — معانی غلبه بوده است در قهار — و یا همین به تخویف دوزخم سر سر — سوی بهشت بقهر و تحکم و جبار

یکی ز صد که بقول نبی ز رحمت تو — علی العموم بدنیاست اینکش آثار — چه دخل قهر در آندم بود که در محشر — عیان شود نود و نه بقیه اش بکنار

حدیث شریف صحیح و معتبر

إِنَّ لِلّٰهِ مِائَةَ رَحْمَةٍ فَمِنْهَا رَحْمَةٌ يَتَرَاحَمُ بِهَا الْخَلْقُ بَيْنَهُمْ وَتِسْعٌ وَتِسْعُونَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ

چه دخل قهر در آندم بود که در محشر — عیان شود نود و نه بقیه اش بکنار — برای هر چنین گریده ربوبیت — چگونه قهر روا باشد از چنان غفار

که هر چه هست تصرف بود ملک خود را — پس این چه ظلم که هستی ملک خود را — مراحم و کرمت را که انتهائی نیست — کنند آنچه ز ناواقفی بقهر شمار

چو نیک می نگرم عین حکمت است همان — که ضرب و زجر پدر ریگ نمونه است از ان — چرا که جور پدر جمله بهر تادیب است — بهر که جور فزون مهر هم بود بسیار

چو زجر و قهر تو هم از کمال رحمت است — کمال فضل ترا تا کجا بود مقدار — بفرض گر تو بدوزخ بری قهر است این — مگر نبوده ام از شر نفس لا ئق نار

پس آنچه قهر بود دیل عجب بهین باشد — که از تو چشم بهشت است بایدین کردار — وزین زیاده عجب تر که حسب امیدم — تو نیز می بری آخر مرا بنور از نار

ز قوم گشته ام و زود طرز گمان دارم — عجب تر اینکه بحسب گمان تو بخشی بار — که قول تست انا عند ظن عبدی — پس از کریم گمان نیست جز کرم زنهار

لفته سبقت رحمتی علی غضبی — چرا بخوف رجا را نباشد استظهار — عرض حقیقت حال انکه قول صدق — بشکل قطعه رقم میزنم درین اشعار

قطعه دیگر در بیان مصلحت و نکته های الهی در صورت شائی که در فهم ظاهر عیان نمی آید بمضامین تلقامی وهبی

نظر بر مضمون در کار است نه شاعری

علیم عاقل و کامل فهیم و کارشناس — بنا نمود مکانات و قصر و باغ و بهار — ز نیشه آینه گلدسته ها و تصویرات — بهر کجا که مناسب نمود بر دیوار

ز آبگینه و آلات شیشه نرگسدان — ز فرش و کرسی و مسند مرتب و تیار — بجای خود همه گلدسته های نادر کار

هر طریق که اولی نمود و مستحسن — تمام خانه بیاراست از در و دیوار — در انمکان چو در آید کدام نابینا — ندید شیشه و گلدسته ها دمد رفتار

چه بود اگر آنکه در مقام انشا جمیع علوم و کمالات در کار میبا شند تا مناسب هر موقع و مقام عاجز نباشد خصوصاً در بیان
انشای معنوی که نگرش در عرضداشت بنام سلطان معنی مقام نظیر بالا گذشت نقل این قطعه و بهی ضرورتر بود در مضمون
این قطعه که سخن بدینجا کشید و غلبه شان رحمت و رافت او بر صفت قهری او غالب تر نمود و تمام آتش قهر و غضب بدریای
رحمت چنان مستغرق شده اطفا پذیرفت که از قهر او وجودی نماند لهذا در این مقام که سخن بمناجات افتاد از لفظ و معنی قهار
استغفار رفت که در اسمای ذات صفات لفظ قهار هم آمده است باری در اینجا از لفظ قهار چه معنی مراد است در این
دریای رحمت عام وجود قهر و غضب باطل مینماید پس قهار چه معنی دارد در این گفتگو که همه جواب و سوال متلقای اوست کاتب الحرف را
بجز نقل نویسی دخلی نبوده است انچه در نثر است کتابی جداگانه است که نامش ظاهر الایمان است و انچه مورد نسبت
چون در نشر به تبدیل قافیه باوزن و تقطیع این قطعه صراط المستقیم موافق بود و مضمون هم در افتاد سخن مناسب مقام نمود
لهذا باهمین قطعه ملحق کرده بدین یک شعر مذکوره بالا گره داده شد و آن شعر مذکوره بالا چنین قید مکرر است

وگر زیاده ازین دون بخواهد بنگر	که نفی قهر نمودم بقطعه اخری

این قطعه اخری در نفی قهر که وهمی و تلقائی بوده است این است فافهم وقد کتبه شب بست هفتم ربیع الاول ۱۳۱۶ هجری در ثلث اخیر شب مرحله واد شد

زنامهای تو قهار هم شنیدستم	ندانم انکه چه باشد مراد از قهار	که انچه می نگرم خیر و حکمت محض است	تمام فضل و کرم عین مصلحت هر کار
خلاف مرضی و مکروه طبع انچه بود	قصور فهم منست آن نه قهر تو زنهار	کسیکه لیس بظلام للعبید گفت	چگونه قهر کند هر کراست این گفتار
مگر که مصلحتی شد عیان بصورت قهر	چو حکمت تو نه فهمم دهم به قهر قرار	چه من شدم متحیر حکمت موسی	سه بار عذر نمود و بخضر شد تکرار
چو دید حکمت تو مستتر بپرده قهر	شد انتباه و بلا علمی خود شد اقرار	چو مثل حضرت موسی به حکمت فهمید	غضب که من چو نه فهم کنم به قهر اظهار
چه جای قهر که در عدل کلا نبود	که حکم عدل سزا هم نبود ابر کار	پس انچه عدل بود کاین بمعاصی معاصی	بحلم و عفو بپوشی و بخشی ای غفار

وما اصابك من حسنة فمن الله

تو گفته و صریح است جمله خبر از تو	کجاست عدل که اجرش نمیدهی بهزار	چو خیر فعل تو باشد سزای آن اجراست	بدی کی فعل منست عفو میکنی بسیار
که ما اصابك من سیئة فمن نفسك و	صریح تر بود از شر نفس من اشعار	پس انچه عدل که جای عتاب کرم هم هست	چو فعل عدل نشد قهر خود بود دشوار
از انچه شد ز عذابات جهان نازل	نه قهر بلکه همان رحمت است آخر کار	که ظالمان چو نمودند ظلم و شر و فساد	چه رحمتست بر دهم عذاب کرد ن زار
کجا عذاب تو بی قطع حجت آمده است	نشد چها که دران نیز در کند بسیار	چو تنگ آمده کردند انبیا درخواست	که رب لا تذر از قوم کافرین دیار

مطلب خیز بری از مبالغہ ہای شاعرانہ بمضامین بیان واقعی ہمچو مواقع و مقامات بجای خود ست و العکس بالعکس

بود اگرچہ طوالت بقطعہ کم دستور — ولی قلم بکف دل لم بدست خدا — خیال کن کہ درین گفتگو سخن با کیست — چہ گفتہ بود جواب ایمنک موسے

در ینمقام بمعنی نظر بود بہ لفظ — ہمین قلیل نماید چو بنگری معنی — دراز زمان کہ بود چالتی ببدل طاری — ہمچو حال سر طول و اختصار بجا

اگر بدیدہ دل اندرین نگاہ کنی — کمال مختصر است این بدیدہ بینا — وگر بخاطر ناخواہ بنگری حرفے — بسی طویل نماید شود ملال افزا

ز نظم و نثر بنوعی کہ رخت دل مے بست — بعینہ بہمان نوع کردہ شد املا — نہ شعر دانم و نہ شاعری بود کارم — سپر خامہ نمودم ہر انچہ شد القا

بشاعری چو بود اعتراض معترضم — وز اعتراض مضمون بود بیان فرما — ادای حالیہ مطلب درین بود مطلب — چو شد بقافیہ تکرار انہم است روا

در ینمقام مطلب چو فرق شد گفتہ — بشاعری حجج بود نغزش فلیس لہما — کہ عیب کذب بہ شد در لطافت شعر — چہ احتیاج بمشاطہ روز زیبا را

نہ وزن شعر نہ تقطیع دانم و نہ عروض — نہ از بحور مرا بہرہ نہ از انشا — نہ مقتضب نہ مضارع شناسم نہ مدید — مثمن و نہ مسدس مربع و مثنا

بزرگ جزنہ مربع رمل خفیف طویل — ہیچ از کفل الخیل و اقفم اصلا — نہ سبب و تد نشناسم فرق فاصلتین — نہ از معانی صغری خبر نہ از کبری

نہ صدر و ضرب نہ حشو و ابتدا نہ عروض — نہ از تخفی و جلی اگہم نہ از ایطا — نہ از مزاحف و سالم خبر نہ استثنا

نہ کذب و لغو بدقت کشیدہ ام زما — ز قبض و بسط کہ رو دادہ شد املا — بصدق تلاش و مشقت دل کنم پیدا

بیان واقعہ مضمون پیش ما باشد — خلاف واقعہ مضمون حرز شد کہ نبود — بود بصدق امید ثواب و اجر و جزا

چرا روم بمشقت بجانب نخطور — نہ احتیاج تلاش و نہ فکر و دقتہا — علاوہ کذب گناہ است معترض خطرا است

چرا روم نہ رہ مستقیم صدق و صفا — ز حالتی کہ مرا رو نمود بنوشتم — نہ کذب و لغو مضامین ہمچو عادت شعرا

بود اذا سمعوا اللغو اعرضوا عنہ — چہ جا کہ گفتن آن الامان نبہ بخدا — چرا بکذب کنم صرف طبع موزون را — کہ ظلم آمدہ من افتری کذبا

ہمین مراد زما ینبغی لہ باشد — کہ گفت تابع غاوون ایزد اعلے — شوی تو از شعرا الا الذین آمنوا — بطرز مثنوی روم گر کنی املا

بود بطبیعت موزون رغبت و بہی — کہ عیب کذب و دروغ است او حظ افزا — بجای راست خود انصاف اندکی فرما

کہ از کجا بکجا رتبہ سخن برسد — خیال کن کہ چہا لطف مینمود پیدا — بحمد و نعت و مناجات کن مبالغہ ہا

کہ ہر قدر بچنین جا کنی مبالغہ صرف — کمال پست بود دون رتبہ حمد و ثنا — درین مبالغہ اغراق ہا چہ باشد جا

بیان مرتبہ ہر دو انچہ بردل رخت — نوشتہ شد کہ بود رتبہ رجا بالا — وگر نہ بہر خدا بگذر ز معاف نما

وگر زیادہ ازین دل نخواند تنگ — کہ نفی قہر نمود بقطعہ اخرے

اکنون گوئیم ان دانست کہ در مقام فوائد و قواعد انشا گنجایش بیان ہمچو مضامین حالیہ و عالیہ کہ از جای دگر است چہ بود

که از میامن فیض عمیم او بهار
بدون کاشتن اگر دمد درخت و گیا
اگرچه قهر و عتابت مسلم است ولی

کسیکه خود بسائل بگفت کاتنفط
ندارد از در خود راندن فقیر روا
عذاب و قهر بکفار ملحق ست بلی

بمومنان بهمه رحمت تو لی عذا
عذوبت ست عذابت بلا عین ولا
چرا نظر بعذابت نمیدهد ل اعلم

مقام خوف خطر از دو حال حالی نیست
یکی ز دشمن ظالم که میدهد ایذا
دریغ مقام بود گرچه خوف در ظاهر

زهیچ خوف بود گر عبادت و طاعت
دوم خطر مقام محبت ست از دو ست
که خوف بر همی دوست ست عین بلا

در یغ مقام بود دهر که خوف مزید
همان دلیل کمال محبت ست و دلا
نه آنچنان که بود خوف جانب اعدا

اگر عبادت و طاعت بهمچو خوف بود
ازان خلوص و محبت بدل شود پیدا
که هست خوف مقام محبت از تو بجا

چرا که خشی الله من گفته بالغیب
نه خشیتی بالقها ست قول تو حاشا
بجا بود نه ز قهار ظالم است و دا

کسیکه لیس بظلام للعبید گفت
برحمتش نرسم بدگمان شوم بخطا
ضرور حیست که ترسم بخوف مهر و عنا

مگر ز رحمت تو خوف کم بود شاید
که نوبتی بغضب هم رسد خداوندا
که چون کمی شود روی قیامت ست و بلا

چنین رحیم که از رحمتش دلم داند
چو روی رحمت خود بر تنافت و ا ویلا
که سوی بنده بود کم توجه مولی

عقاب و نقمت و قهر و عتاب و غیظ و غضب
ازین زیاده چه قهر و عتاب خواهد بود
برای کشته احسان چه حاجت ست انها

چو من گنه کم در عوض کمی رحمت
بجاست انهمه لیکن سزد بی احدا
که انتقام ز دشمن کنند نی ز عبید

که چه جای قهر که در عدل هم مقرر نیست
همین حجاب ندامت مرا بس ست سزا
تر ا رحیم ندانم گمان بقهر برم

ولی ز رحمت اعمال خوف نیز خیال
بمحض فضل تو البته بوده ست رجا
با نیکه رحم تو بنیم ز قهر تو اقوی

نگفته که انا عند ظن عبدی بی
که گر یکی بخهنم رود منم تنها
رود فقط چو یکی هم گمان بد خود را

که بحر مغفرت ست از ذنوب من اوسع
چنانکه از علم ست رحمت ارجا
ز هر دو نچه قوی امید آن اقوی

چه جای ظن که برین دعوی ست حجتها
که قول تو سبقت رحمتی علی غضبی ست
همین کلام تو حجت بود بین دعوی

انیقدر اشعار بیک وزن و قافیه که در روانی قلم و ریزش مضامین
حالتیه بتکلف از خامه بنا مه نخیزد بعد ازین که بجانب طوالت قطعه نظر افتاد که تعداد اشعار از حد مقدار قطعه متجاوز نشده بحد
قصیده رسیده ماند چون خامه بدست دل بود و دل بدست خود نبود تا در همانحال که ریزش مضامین بهمین وزن و قافیه فیضیان
بود نبوشتن عذر طوالت قطعه همین که عنان کمیت خامه منعطف شد بجای یک شعر عذری اشعار بسیار از خامه برآمد
چون از جایی گریز بود بی چیزی نمود خصوصاً در همین مقام که بحث در نشانی نظم و نثر است مناسب نمود تا نظم بهمین نمط صاف و سلیس

بحکم سابق لوحرضت سخن بایدبد — کہ کردہ تو را الا باذنہ استثنا — شفیع حضرت آدم شد از زلل نوشد — ہمان بود بابد نیز شافع ابنا

ازین صریح ہویدا ست رحمت ازلی — تبارک اسمک سبحان ربی الاعلی — زنور جملہ ملایک ز جملہ مخلوقات — رسد صلوۃ بران ذات پاک صلی علی

در آنزمان کہ ملایک رسند صف در صف — وجاء ربک چون معنی شود پیدا — ہل امتلاءت بدوزخ دہد نشان کہ نعم — کند نعرہ ہل من مزید جا جبریا

ستر شہیق و زفیر مہیب بردارد — تمام عالم امکان شود تہ و بالا — دہند نامہ بہر یک چو از یمین و یسار — کنند از پی و زنش ترازوی برپا

زند چو مرضعہ ہم شیر خوارہ بر زمین — شود دہلکہ اسقاط حمل از حبلی — الا فمالہ من قوۃ ولا ناصر — فتد چو معنی قبل السر عدیہ بلا

چو انبیا ہمہ از یک بدیگر اند از ند — بحضرت نہ مجال سخن لو و اصلا — در انمقام کہ احوال انبیا این ست — کجاست غرہ بر حمت کہ ہست بے پروا

غضب کہ دست تہی میروم درین بازار — اگر مرا سر سودا ست باشد از سودا — بدون کار بود چشم مزد ہم بجا

چہ گشتہ ام کہ امید ثمر از و دارم — چہ کار ساختہ ام تا طمع کنم مزدش — تا اینجا خامہ معنی رسیدہ بود کہ از غلبہ خوف و ہیبت خامہ از دست

دل بر افتاد از فور فیض قرب لو د کہ یاس بر جا غالب آید کار بجائی نمیرسید کہ یکبارگی مفہوم معنی سبقت رحمتی علی غضبی

دستم بگرفت و فیضان روح آن رحمت مجسم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بشفاعتم برخاست و از قبض بہ بسط رسانید و حالتی بر دل

طاری شد کہ دل میداند در انحال این چند اشعار حالیہ از دل برآمد ازین ست کہ این تمام قطعہ حالیہ و سمت قریب

بیکسال با وقات حالیہ بقدر تلقای وہبی امداد قبض روح القدس بہ فعات و تدریج از خامہ بنامہ رسید لاجرم نظر بر مضامین رکاست

نہ الفاظ و شاعری کہ ہمہ حال است نہ قال فانظر الی ما قال

مگر ہمان کہ بحسب ارادت ازلی — شدہ ست بہر ہمین روز خاص مستثنی — اگرچہ رحمت عام است بحر رحمت تو — ولی چو تخم نکارم چہ بر خورم انجا

چنین کریم چو گردد شفیع بہتر کریم — خود آن کریم کند شرط وعدہ ہم بوفا — بحکم وعدہ کہ گفتی لسوف یعطیک — بدون مغفرت من بدہ چگونہ رضا

چنین کریم کز و عدہ وفا نکند — کسیکہ شک بود فایش کند شود کافر — کہ خاسر است چو شد نا امید از الفا

نعوذ باللہ ازین اعتقاد یاس افزا — کرم ترا چو نمیبود از ازل منظور — چرا نبی کریم آمدی کرم فرما

کہ گفتہ و لقد جاءکم من انفسکم — بل از نفوس ہم اورا تو گفتہ اولی — پس ای کریم چو آغراک کفر موذی — گریزنیم ہم بجوانش تو کردہ ایما

ہمین کریمی مایہ رجاست فقط — وگرنہ عاقبت کار خود بود پیدا — بطریق تجارت کند زیان سودا

منم کہ دست تہی مفلسم نہ سوداگر — بر کریم بدریوزہ آمدم چو گدا — بچشم لطف و کرم آمدم تبع و سر

روم بہ پیش کریم و بدل معاذ اللہ — کنم ارادہ دادن بقیمت اشیا — نگفتہ رغنی بخوانش نسبت — نگفتہ ہمہ را و انتم الفقرا

نہ ہیچکار نمودم نہ مزد ہیچ خواہم — منم فقیر نہ مزدور بودہ ام انجا — نہ تخم کاشتہ ام تا ثمر طمع دارم — ولی گشادہ بہ پیش کریم دست دعا

بی دماغ و دل و دیدگر بسینه چه خورم — اثر برد که بجا ناگه خود زهر اشیا — چه ممکن است که فرقی و اختلاف نبود — نصیب معده جدا دان جدا دنبع جدا

چو صد دو اینهم آمیخته خورم بگیار — جدا جدا کرسانداثر زشر تا با — اثر کجا مگر اینهم کسی تواند کرد — که از دوای مرکب کند اجزا

سوای تو که تواند نمود اینهمه کار — تو ئی بکار من و من بکار نفس و هوا — که اجتماع نقیضات تا کجا باشد — که جمع کرد بهم او خاک نار و هوا

اگر شوی تو از این کار ها دمی غافل — دران زمان رسد انجام کار ما به کجا — وجود من همه از تو گرفته است وجود — هم از تو قائم و هم از تو بوده ابقا

وز انچه نیست تعلق بعالم اسباب — سبب تو نیز مهیا کنی خداوندا — که از درون مدد می مید هد لسمع و بصر — که از برون خبری میرسد نعم و نکا

غرض که ظاهر و باطن مرا تو اغراض — ترا نه هیچ مرا حاجت دنی پروا — نه غافلی تو ز من یا کمال استغنا — نه غافلی تو ز من با کمال استغنا

علاوه جمله بدی از من است و نیکو تو — تمامتر عمل خیر از تو اجر مبا — کجا است عدل فقط فضل رحمت است

بد اوری چو روم پیش گاه هم چو کریم — هزار مرتبه بر خوف غالب است رجا — امید رحمت تو در دلست جذب افزا

بخوف قهر تو در دل تعیش افزاید — بود عیان که هر دو بود کدام ادنی — دم غضب همه ترسند چون رسد چون سیدا

چه اعتبار به ایمان ناس خواهد بود — بر حمت تو نگردم چرا خداوندا — بجبر و کره پذیرا منود ایمان را

یکی محض امید کرم بلا تخویف — بصدق خوشی بتو ایمان بیاورد بر ضا — صریح فرق عیان بین است تفاوت ها

کجا امید رحمت کجا بخوف عذاب — بین تفاوت ره از کجاست تا بکجا — مقرر است چو ایمان میان خوف و رجا — ولی ز خوف بود رتبه رجا بالا

تا اینجا قلم رسیده بود که مرتبه خوف و هیبت و عظمت و جلالت و جبروت و شان قهاری و کبریائی احیانا بر دل غالب آمد که خامه از دست دل بر افتاد

کبر بخشین اعمال غزه بجرت شدن یعنی چه که لا یغرنکم بالله الغرور مرقوم آمده است در انحالت باختیار خیال مضمون خوف و هیبت از خامه بر آمد

غرض که فرق میان رجا و خوف این است — ز اینکه ایمن از خوف قهر تو حاشا — غضب که غزه بجرت شود بعین اعمال

جلالت عظمت کبریائی و جبروت — دمی جلوه کند حشا فنه ابدا — دران زمان که بیک نیزه آفتاب رسید

دران زمان که تنزل شود بروح و ملک — دران زمان که بود کل من علیها فان — ترا بقاء دگر کان رواست کا تبقی

مگر تو باز پی بعث و نشر زنده کنی — دمد بصور سرافیل نفخه اخری — دران زمان که زند جوش شان قهاری

جواب نیکه لله واحد القهار — بنالت خویش نوع گویا شوی و جویشوا — دران زمان که الوالعزم با بلرزد دل

دران زمان که بگویند انبیا نفسی — مگر یکی که فقط امتی بود گویا — چو انبیا همه در نفس خاص خود حیران

مگر فقط تو بگوئی رحمتی عبدی — بگوئی بکنی کار رحمت خود را — دران زمان بخیانت کرا مجال سخن — بجز کسی که بود در مقام محمودا

معنی دگر این در نظیر انشای معنوی در صفحه این کتاب مندرج است و هم مضمون این قطعه حالیه از انشای معنوی
خالی نبوده است که از مقام دگر است و بی چیزی نبوده است لهذا لائق ملاحظه صاحبدلان اهل باطن نمود که
نظر بر مضامین و سلاست بیانی است نه شاعری و قافیه پیمائی و نظیر سلاست نظم و تقبیح مبالغه های شاعرانه هم مناسب
مقام نمود قطعه مسمی صراط المستقیم بطور مناجات حالیه مخاطباً الی الله جامع خوف و رجا بلا فکر و ارادہ باوقات
حالیه بدفعات و تدریج بخاطر رسخت چون در وقت دگر و حال دگر بود به تسلسل فیضان مضامین حالیه و عالیه طوالت قطعه از
تعداد متعارف زیاده کشید حتی که بمین فیضان حالیه آنچه بعد رطوالت قطعه از خامه این سیاه نامه برآوردند آنهم بهمین
وزن و قافیه به بسط تمام کشید برنیهم که هجوم مضامین انشائی وهبی غلبه کرد و قطعه دیگر بهمین وزن و تبدیل قافیه به بسط تمام از انجا
بدل و ازدان بالا طقه و خامه و نامه ریخت در تعلیم مبتدیان انشا که هجو مضامین در کار نمیباشند مگر از خط و جدانی منتهیان
صاحبدل غالب که خالی نباشد و در مقام سلاست بیانی و بیان طرز تحریر نظم سلیس مطلب خیز خالی از شاعری و نیز
نباید از دراک معانی و مجاسن و مقامات شعر که در قطعه ثانیه واضح تر است امید از خداست که از افاده مبتدیان انشا هم خالی نباشد

قطعه صراط المستقیم این بست مناجات حالیه مخاطباً

ترا بمن چه غرض در عباد تم چه غرض	چنانکه من بتو محتاج تر تو بی پروا	مرا بتو همه حاجت ترا چه حاجت من	ترا چو بنده بسی مثل تو کجا مولے
مرا چو با تو محبت بود بجا خود هست	که هر نمط بتوانم اغراض لاحق است مرا	ترا اگر بمن حاجت و غرض نبود	بگیرتم که ترا این محبت ست چرا
یحبهم و یحبونه چو فرمودی	محبتم همه شد از محبت پیدا	انکر دحب تو تا از یحبهم تقدیم	اثر نشد ز یحبونهم بمن اصلا
زمن دروغ بود دعوی محبت تو	که هست باهمه دعوے عدول حکمیها	ز جانب تو بدیهی بود محبت و لطف	کنی بو بیتیم و رو شب و صباح و مسا
زمن بود همه گفتار از تو کردار است	ز تست لطف و کرم در منت جرم و خطا	صریح غفلت من ظاهر ست همه حال	تقدد تو از انهم صریح تر پیدا
مراست کار فقط نقمه را فرو بردن	که آنهم از کرم خود رسانی از هر جا	بخلق تا که فرو برد نم گران نبود	چه داده مزه زلح و حامض و حلوا
دگر نه از پئی حفظ حیات میخوردیم	بهر نمط بصد اکراه همچو تلخ دوا	فقط همین نه بلذات اکتفا کردے	زبان نا طقه را شد مذاق بهر عطا
که جزو تن کند ش گر تو غافلی از من	که میرساند از ان حصه در تمام اعضا	که میکند همه کیلوس بعد از ان کیموس	که مضم کرده کند خون و بلغم و صفرا
دل و دماغ جگر را که بهره می بخشد	کدام میکند این کسرا نکسار غذا	که دفع میکند از معده و کبد فضلات	که امتلا ز غذا را برارد از امعا
که میکند ز غذا ناقص و خلاصه جدا	که این دهد ببدن و ان برآرد از جزے	غذای پاک به از خون که میکند سیال	که میبرد برگ و گوشت پوست هم احشا

کاملان نامی ہمین بست در نظم مثل سکندر نامہ و شاہ نامہ و قصائد عرفی و خاقانی و غیرہم و در نثر مثل ظفر و ظہوری و انشای طاہر وحید و ابو الفضل و انوار سہیلی و ابواب الجنان و غیرہم چون وصاف و نادر نامہ منشی مہدی برتر و بہتر و بلیغ تر ازین نشان نداده اند که تکمیل انشای زبان دانان کامل بر ہمین منتہی بوده است و خامہ این بیچارہ از ابتدا به تعریض و تقبیح چنین تحریرات برخاسته است پس با ہمہ بیچارگی و بی مایگی و بی استعدادیہا بیچاره ستادن کامل اہل زبان مسلم الثبوت متفق علیہ زبان طعن دراز کردن یعنی چہ

جواب عذر تقصیر

باید دانست که معاذ اللہ این نہ از راه انکار و اعتراض و تقبیح است بل از نیجاست که این کمان بر ہمان اہل زبانان برمایہ ختم شد که کاتب آن نیز اہل زبان و مکتوب الیہم ہم صاحب زبان نکته سنج قدر شناس مخاطب صحیح ارباب این بعوند که از قدر دانیہای آنہا نسبت بیچوا اہل کمالات ہنوز حکایت ما بر زبانہاست از نیست که بیچو طرز تحریرات امشقت و مجاہدات بمدت مدید پس از عمر دراز حاصل میکردند و ثمرات آن بر میدشتند و صلہا زیاده از حوصلہ می یافتند و اطفال آن زمانہ که آسوده حال بودند فراغ استعداد مدت تعلیم ہم میداشتند که ہر یک را فراخور حال از جاگیرات و معافیات مدد معاش مہیا بود از نیجاست که زبان قدیم مورثی آبائی خود گذاشته بتحصیل علوم عربی و فارسی ہر قدر که وقت و عمر و زر ما صرف میکردند بجای خود بود اکنون در نعم البدل آن ہمہ وقت و محنت های سالیانہ دراز باین آسانی ما استعلام زبان قدیمہ خود از ہندی وارد و بدل شده است که ہمین رائج و بکار آمد است و امداد سرکار بران مزید لاجرم بنا بر استحصال و استعلام چنین طرز تحریر صاف و سلیس که زبان خود است بچنین طرز نوشتن اولی نمود که فارسی ما مردم ہندی دگر و طرز بیان آن زبان دانان کامل دگر است تا چرا سہل پیش پا بکار آمد سکہ رائج الوقت را ترک داده بجانب مشکل نا رائج توان دوید که آن حاصل نشود و طریق حاصله خود از دست رود ۵ کلاغی تک کبک در گوش کرد + تک خجلشتن را فراموش کرد + آن مشکل بیکار عمری و مشقتی و زری و فراغتی و مدتی میخواہد و خلاف حکم سرکار علاوه و این سہل بکار آمد عکس آنست و امداد و تائیدات و موافقت حکم سرکار بران مزید

نقل قطعه صراط المستقیم و بیان وجه اندراج این در ین کتاب انشا

ہر چند درین بحث انشا نقل قطعه صراط المستقیم خارج از مبحث است مگر چون در نقل عرضداشت بنام سلطان العالم

جواب عذر تقصیر مضمون
دفعہ دخل ۱۲
نقل قطعه صراط المستقیم
دعوه اشتراک اصطلاح اہل الله
بیان وجه اندراج این

نماندہ است جزین در دلم تمنائے	کہ در حضور خداوند خود دراید پیر	اگرچہ بود ازین پیش غائبانہ مگر	مرا بخدمت آقای خود نیاورد کشید
ولیک شرط ادب نیست در حضور ملال	کزان خصوصیت خاص گردم تقریر	چو بندہ ہائے دگر بندہ بندہ را دانند	کجا ظہیر کجا دوستی ہمچو امیر
معاف کن کہ خواہم بجانبی تانم	اگر درین غلطے ہست ہیچ خوردہ مگیر	ہمین دلیل بود بہر انتشار حواس	کہ کردہ شد بخط منتشر مگر تسطیر

اینقدر برای نمونہ فی الجملہ بس است جان سخن ہمین است کہ نظم باشد خواہ نثر بعد رعایت طبع و ادراک مزاج و استعداد مکتوب الیہ ادای مطلب بخوبی شود کہ مطلب از مطالب است در وزن و قافیہ شعر و رنگینی عبارت مطلب از دست ندہد و چنان باغلاق رساند کہ ادای مطلب بد شواری کشد بہر حال عبارت مطلب خیز درکار است چون در خطوط شوقیہ بجز اظہار شوق خلاف واقع مطلبی گر نمیباشد بارہی طرز بیان آنمضامین شوقیہ زبانی مضامین دروغ نیز خیان درکار است کہ بسلاست تمام صاف صاف قریب الفہم باشد کہ درین نظائر ہویدا است و نظم و نثر خیان باید کہ تحریر کار تقریر کند گویا کاتب نامہ بروی نشستہ سخنان میکند و ہر چند این انشای لفظی را از زوائد بیکار محض نوشتہ ام مگر در بعض مواقع مطلب خود باو نوشتن منافی مطلب میباشد و دانستہ مطلب را قلم انداز میکنند و ہمچنین زوائد شوقیہ را نوشتن مفید مطلب و بکار آمد بلکہ ضرور تر میدانند مثلاً با کسی معاشرتی و موانسی قدیم بودہ است و با او اگر بمقتضای گردش فلکی مہاجرت بمیان آمدہ است تا با او اگر بی ضرورت ہم بخطوط شوقیہ راہ و رسم قلمی و نصف الملاقات کتابی گاہ گاہی بواسطہ قاصدان آن نواح بلا منت وزیر باری بیرنگ ڈاک داشتہ باشد اولی تر میباشد کہ بروقت لحوق ضرورتی و کاری حرف مطلب نوشتن مفید مطلب واقع میشود و العکس بالعکس یا با کسی ہیچگونہ راہ و رسمی و تعارفی و خط و کتابت سابقہ نبودہ است باو کہ دفعتہً چیزی از حرف مطلب نوشتہ شود اعتراف بسفاہت خود است و ہمچو مواقع ہم اولاً بقصد ترک مطلب کردہ تمہید ہمچو زوائد خارج از مطلب مقدم و مناسب تر میباشد از نجا بتوان دانست کہ بچنین جاہا ترک مطلب عین مطلب و مفید مطلب و مطلب نویسی منافی مطلب میباشد لاجرم ہمچو زواید شوقیہ ہم بجاہای خودش بیکار نمیباشد مگر رعایت جانب مزاج مکتوب الیہ و فہم و فراست و ادراک و استعداد مکتوب الیہ و سلاست بیانی در ہر حال مقدم و اہم است ازین است کہ در پردہ نظائر نقول بعض تحریرات و صنائع لفظی و معنوی کہ عربیت مقامات از خامہ این سینہ نامہ بمقامات خود برآوردہ اند نگارندہ سپردہ شد

مضمون دفع دخل عذر ما تقدم

از بسکہ با ہمہ سخندانی تقبیح و معایب عبارات رنگین و الفاظ قافیہ پیمائی بسیار بسیار نوشتہ ام حال آنکہ جوہر کمال کاملان

مضمون دفع دخل عذر ما تقدم

بمقتضای کم سنی موزون پسند میباشد در ہمچو مواقع چنین طرز تحریر ناگزیر میباشد و مفید کار اولی و انسب می نماید
چنانچہ بحسب اتفاق در وقت کہ ہرمن افتاده بود بدبادشاہ وقت کہ نو عمر و موزون پسند بود نوشتہ شدہ کہ کار گر افتاد کلموا الناس علی قدر عقولھم

له	حضرت بادشاه ظل خدا	خلد الله ملکهما ابدا	
شه حمشه شیم خسرو زمان و زمین	وحید عصر خدیو جهان نصیر الدین	سپهر تبه شاه زمانه ظل الله	نصیر دنیا و دین سلیمان جاه
جز آستان تو ام جهان پناهی نیست	مرا بجز این در حواله گاهی نیست	فتاده ام بدر دولت تو آرشش ماه	نشد ز لطف و کرم جانب غلام نگاه
اگرچه بنده غلامم گروه مقهوران	مگر خصوصیتم هست نسبت دگران	بماند پاس ادب دار بنده را ملحوظ	بود غلام کفران نعمت محفوظ
ز خانه زاد نشد و نمیتوان تقصیر	نگشته است سزاوار هیچ تعذیری	چو از حضور طلب رفت از برای غلام	همان زمان شده حاضر نکرد عذر و کلام
نه جست هیچ سفارش چو دیگران هرگز	ز سر نموده قدم آمده است بی تکرار	ازین علاوه چنان خیر خواهی کار	غلام کرد که احدی نمیکند زنهار
یقین کہ عرض نماید بحضرت والا	وزیر اعظم نواب عمدة الوزرا	عجب کہ نیست بر ینهم نگاه لطف و کرم	خدا نخواسته چون او نیاشد و زیرم
کجا روم چکنم بر درکه رو آرم	بجز تو کیست کہ چشم کرم ازو دارم	بدل بماند تمنای خانه زاد همین	قصیده در مدح شاه کرده ام تضمین
کہ از سلف نه کسی این چنین قصیده بگفت	چنانکه گوهر وصف تو خانه زاد بسفت	کسی نگوید اگر یک قصیده هم نیطور	غلام ترس کند شعر و شاعری فی الفور
معاً خطی بشاگرد بش نوشته دهد	نیاز و عقیدت بپای او نهد	بود امید کہ خواند غلام در خدمت	بچهار پایه خانه شود طبع کتاب لغت
کہ یادگار بماند درین زمان کهن	بهمین مقاصد اهل سخن بود سخن	دگر غزل کہ بیان شد ردیف تا لب	بود مصنفه خسرو خجسته لقب
اگر غلام شود یاد سازدش حاضر	ازین زیاده تصانیف خود کند اظهار	بعید نیست ز فیض عمیم شاهنشاه	بذره مهر نماید اگر بمهر نگاه
الهی تا کہ بود گردش سپهر برین	الهی تا کہ بود قائم آسمان و زمین	همیشه شاه بود زینت تاج و تخت نگین	همین دعا دعا میکند ظهیر الدین

تحریری کہ بیکی از نو عمران نو دولت خوشامد طلب بمقتضای وقت بر عایت طبع مکتوب الیه بصورت موزون مناسب حال و ناگزیر تر نمود

زهی دبیر عدیم النظیر خوش تدبیر	کہ فیض رحمت عام تو خاص شد بظهیر	بلا مبالغه گویم کہ از تفقد تو	رسید تبه این ذره تا بمهر منیر
نوشت منشی قدرت چو بر صحیفه ز ل	نمود بنده احسان تو مرا تحریر	مطلب من گو بوقت موقوف	ولی شده است تسلی تمام ازین تقریر
نمانده است دگر تاب انتظار مرا	کہ قرب عده چو شد شوق کرد تاخیر	دلم بسلسله غم چنان گرفتار است	کہ شمه چو کنم از اسیریش تسطیر
شود سلاسل کاغذ خطوط مسطر او	یقین کہ حرف بپای قلم شود زنجیر	کشید لطف تو زنجیر غم ز پای دلم	ولی بسلسله منت تو کرد اسیر

له نقل خط خود اوست

بر شعر مشہور از پنج مصرع بہم بستہ وقتی مناسب مقام نمود شعر مشہور این ست ؎ سواد دیدہ حل کردم نوشتم نامہ سوئی تو ؛ کہ تا ہنگام خواندن چشم من افتد بروئے تو

برین شعر از پنج مصرع چسپان نمود

دل و جانم کہ بود از پیشتر حاضر بگوئی تو ؛ خیالم نیز ہر دم بود محو گفتگوی تو ؛ مگر این دیدہ را چون بود باقی از روئے تو ؛ سواد دیدہ حل کردم نوشتہ نامہ سوئی تو ؛ کہ تا ہنگام خواندن چشم من افتد بروئے تو

بجائی چنان مناسب مقام نمود کہ نوشتہ شد

دل و جانم کہ بود از پیشتر حاضر بگوئی تو ؛ خیالم نیز ہر دم بود در جستجوئی تو ؛ بگوشم ہم رسید از خامہ اکثر گفتگوئی تو ؛ مشامم را امید از نامہ ہست ہمبوئی تو

دل و جان و خیال و گوش و چشم و خود گرو گوئی تو ؛ فقط یک دیدہ باقی بود محو آرزوئے تو ؛ سواد دیدہ حل کردم نوشتم نامہ سوئی تو ؛ کہ تا ہنگام خواندن چشم من افتد بروئے تو

این شعر دیگر بوقت خط نوشتن بر خاطر رسید

چنان آرام و تاب از درد ہجران گشتہ ام بی تو ؛ کہ بر دوش صبا آید خیال من بکوئی تو

بر عایت نازک مزاجی مکتوب الیہ کہ نقل این بالا گذشت

صبا اگر گذرے افتدت بکوئی کسے ؛ مزاج دیدہ تو ان کہ گفتگوئی کسے ؛ بگو کہ بی تو چو من زندہ ام عجب نیست ؛ کہ جان نمیرد و دارد تن و آرزوئی کسے

در مقامی بعذر کوتہ قلمی این سہ مصرع در شعر معروف شامل کردن مناسب مقام نمود

بہر کسی جدائی بہیچ حالت نیست ؛ جز شمردہ نوشتن بحر سفاہت نیست ؛ ز قرب و بعد چو باہم گر تفاوت نیست ؛ رسول و قاصد و پیغام و نامہ حاجت نیست ؛ کہ در میان من و تو ہمین من و تو بسیم

باکثر جا ہا ہمچو مضمون ہم نوشتن متعارف ست لہذا بدین نمط موزون کردن اولی نمود

آنکہ اکثر بنویسند کہ خیرست اینجا ؛ ہست خیریت آنجا ز خدا استدعا ؛ غلط است اینکہ نہ خیرست در ینجا مگر ؛ تا کہ معلوم نگردد خبر خیر شما

بس کہ خیرم بہ ست شمار مطلوب ؛ تا کنند از خبر خیر خود آگاہ مرا ؛ خیر من جمعہ ہمہ وابستہ خیر تو بود ؛ فیض علی خیر کثیر و ہو الخیر و کلا

از اوستاد لالا در مضمون جوش است در اکثر مواقع مناسب ترمود

شرمندہ تصدیع تو ام از سر انصاف ؛ ہر لحظہ قدم رنجہ فرمائی بجا لم ؛ من عذر ز تقصیر خود ہای و دہا ہم ؛ آگاہی نخیالت نرسم وای بجا لم

از ینجا تو ان دانست کہ ہر چند معائب و عیوب کار محض بودن انشای لفظی و رنگینی شاعرانہ و قافیہ پیمائی بسیار نوشتہ ام مگر رعایت طبع و ادراک و استعداد و مزاج مکتوب الیہ ہم در ہر حال مقدم تر نوشتہ ام زیرا کہ بعض طبائع نوو دلتان خوشامد طلب نو عمر بمقتضائے

براہ شوق قلم گز سر قدم گردد | نخست سینہ شگاف و سرش قلم گردد | سیاہ رو شود اشک سیہ فرو بارد | بایں نمہ از و شوق دل رقم گردد
چو عجز خامہ عیاں شد بنفس قرآنی | مدیح نفی وی از نون و القلم گردد | مگر بود کہ کفیٰ اللہ فوق ایدیھم | بخاطر من و تو صورت قلم گردد
رقم زند سخن شوق بر دل من و تو | کہ شوق ہمدگر از فرط دون ضم گردد | یقین کہ بعضی ما یستطرون شہید | چو خط لوام اگر بر رو دل بہم گردد

تمہید اشتیاق کہ بر عایت مزاج و حفظ ادب حضور سلطان عالم تقلش بالا گذشت اینجا بہ تحریف تصحیف و مناسب بالفاظ مستعار

نہان کجائی شہسوارے سوار | نیزہ در کف دو زبان چون ذوالفقار | باز مگر کن شور وان کوی دوست | ای کمیت خامہ مشکین نگار
بر سپیدی جلوہ گر در رخ سیاہ | شد مجسم ابلق لیل و نہار | بر تو سلطان مضامین جلوہ گر | با ادب حسب الاجازت رہ سپار
حضرت دل بر سمند اشتیاق | ہمقدم ہمراہ تو بے اختیار | شوق رہبر عشق ہادی غم رفیق | از عصا ہے سہ پیشتر چوبدار
ہمرکابش فوج حسرت جوق جوق | لشکر درد و تمنا بے شمار | نی غلط کردم کہ فوج شاہ روم | حملہ آور شد بجانب زنگبار
مروحہ جنبان بود باد نفس | دود دل بالا سی شد چتر دار | پیش قدمی کرد بہر پا تراب | عقل و ہوش و طاقت و صبر و قرار
طرفہ قوالے گویان نقیبان فغان | آب پاش راہ چشم اشکبار | نعرہ تسلیک سلامی میزند | سو بہ سو یہان میزند بر وے شرار
چون نشان بے نشانی شد علم | شد نشان فتح و نصرت آشکار | نالہ پیشاپیش شد نقارہ زن | گشت بر سر پوائی دل سوار
زین تجمل غرض سلطان شوق | شد روان وان کوی جانان بے اختیار

بمقامی بقدر معاشرت چنان مناسب مقام میباشد

ندارد آن بت عنابسوے من نظرے | نہ پیک یاد صبا را بکوی او گذرے | نہ آہ بی اثرم را بر و بود اثرے | نہ مثل مرغ مرا دادہ اند بال و پرے
نہ قاصدے بہ پیامی مرغ نامہ بری | کسی ز بیکسی ما نمیبرد خبرے

بجائی در شکایت مہجوری چنان مناسب مقام نمود کہ تخمیس کردہ شد

خامہ نے نور وایت میکند | در دا و در دل سرایت میکند | شکوہ دور نہایت میکند | لبنوازنے چون حکایت میکند
از جدائی ہا شکایت میکند
نفی من از لفظ نی فہمیدہ اند | جانب اثبات من کم دیدہ اند | سینہ چاکی ہا من بخشیدہ اند | از نیستان تا مرا ببریدہ اند
از نفیرم مرد و زن نالیدہ اند
چون فراق آمد بحسب الاتفاق | در جدائی زندگی گردید شاق | منصف طاقت یافت طاقت گشت طاق | سینہ ام شد سینہ شرحہ شرحہ از فراق

برای یار معشوق مزاج که مزاج و اختلاط یارانه و بی تکلفانه از عالم طفلی داشته باشد

قلم بدست خیالم بود ز تیر نگاه — مدادِ سُرمه آنچشم پیک نعره آه — بیاد روی کتابی کتابتی دارم — خیال زلف و رخش در رخ تصنیف نگاه
منور است ز افشان حسین عنبر بو — عیان ز چین جبین شکل بسم الله — بیاض مصحف رو کاغذست و خط اعراب — مخطه از قلم مو نمود زلف سیاه
نقوط خال و سرآیت است ابرو مد — بجای نامه قلم میزنم کلام الله

ایضاً بقدر اختلاط و حسن معاشرت که رنگینی و شاعری بیکار در همچنین مواقع بیکار بکار می آید

تصور رقم نامه ات چو کرد دلم — کف خیال ز کلک قضا گرفت قلم — که ناگهان قد و زلف و دهان تو یاد آمد — بجای نامه الف لام میم کرد رقم
بیاد مصحف رو دل کمر بست سیاه — ازین سبب شده قرآن من تب از قلم — علاوه چون الم فرقت تو افزود — عیان شده ز الف لام میم شکل الم
ز عین چشم ز میم دهن چو یاد آمد — پدید شد ز الف لام میم سوره عم — ز خال گوشه چشم تو چون خیال آمد — ز شکل سوره عم شد پدید صورت غم

ایضاً بر عایت مقام که اختلاط زیاده بر آشنائی نباشد بجای خود ست

دم تحریر گرفتم بکف خود چو قلم — خواستم تا کنم ز نامه شوق تو رقم — شعله زد آتش شوق تو چو در سینه من — دل شد از جوش درون و آب چکید از چشم
تر شدی نامه بنویسی اگر این آتش شوق — سوختی خط ز دو آب اگر چشم ترم — آب و آتش شده از فرط محبت باهم — میشود از اثر حب تو ضدین بهم
آتش و آب چنین خاک منم قاصد باد — زین عناصر شده شوقت چو مرکب باهم — متشکل شده بصورت انسان فی الفور — کرد مسکن بریاض دل من چو آدم

بمقامی که از زمانه طفلی در صحبت مکتب بی تکلفیها و بی پردگیها بمزاج یارانه اختلاط گرم بوده چنان افزوده شد

کالنساء است خیال تو بجای حوا — زوج گردید باین آدم ثانی باهم — چو تو الد شده جاری بمیان هر دو — متولد شده اشواق تو عالم عالم
هر کجا می نگرم شوق تو آید بنظر — بوجود آمده یک خلقت دیگر ز عدم — هر دو آدم که نبام اند و بصورت واحد — لیک یک فرق درین هر دو عیان می بینم
کان شد از خون و گند م بدن از جلد دین — وین خورد گندم و خلد بمالد دائم — هکذا خلق الله بر فضل الخلد — دائما سلم الله بعیش و نعیم

حبذا اشتهاها الله نباتا حسنا — رب نضره و حضره بفضل و کرم

ایضاً بمقام خود که بیخودی باشد

میرود پیک صبا در کوی یار — ای قلم برخیز آمد وقت کار — منکه معذورم بعذر بیخودی — تو نه معذور چون من نیستی
من نمیدانم چه میباید نوشت — هر چه خواهی بتکلف بر نگار — ز انکه مرفوع القلم خود بوده — دست من داری بدست اختیار

تمهید اشتیاق و طریق نوشتن مضمون شوق بطرز شاعرانه

باریک چوب سینہ شکاف و بریدہ سر — رویش سیہ بخوف و بمغز درشت تر — کش نام کردہ اند قلم اہل روزگار — وان نون والقلم کہ تو دانی بود دگر

این چوب پارہ معترف قلم بنام — خود ظاہر ست مرتبہ و قدر این بقدر — این را مجال چیست کہ شوقت رقم زند — این چوخشک شوق تو آتش بود دگر

قد یعلم معاملۃ النار والحطب — ھذا وقودھا فی النار والحطب — اینجا سر دکہ خامہ ترا شم زند آہ — زیرا کہ آہ خود بود آتش بپر و شرر

یک آتش است شوق و گر آہ آتشین — گردد دو آتشہ چو بہم شد یکدگر — آتش چو شد قرین آتش چہ جای خوف — ہمجنس را نمیرسد از جنس خود ضرر

یک لطف دیگر ست کہ بینید اگر قریب — گردد دو بین دو آتشہ فی النار والسقر — گیرم ز دود آہ سیاہی حل کنم — در آبد بیدہ صدف دیدہ ہای تر

مسطر کشم ز تار نگہ بر بیاض چشم — شنجرف لائق ست ز خون جگر — المختصر کہ از پی تحریر حرف شوق — سامان کجا بہ اشیاء مہیاست این قدر

با اینہمہ ز شوق تو حرفی رقم نشد — از عجز می نہد بسر صفحہ خامہ سر — چون خامہ ام رسید دریغا و سر شکست — ناچار میدہم بہ مدعا ش سر

خیر اشتیاق نیست دگر چونکہ مدعا — آن خود بیان مجال کنم قصہ مختصر — جائی کہ زیادہ بہ تکلف و اختلاط یارانہ ہمکتبی باشد بنظر نمیاید

ہمین اشعار کہ برعایت مقام ادب و تعظیم بحضرت سلطان عالم نوشتہ شد شعر بالا بدستور داشتہ چنان الحاق مناسب نمود

این را چہ رتبہ کہ زند دم از مقام — جائی کہ مرغ ناطقہ را سوخت بال و پر — بیچارہ چونکہ آمدہ عاجز درین مقام — زین عجز می نہد بسر صفحہ خامہ سر

علی ہذا برعایت ہر مقام بتحریف و تصحیف و الحاق مناسب مقام ادراک و استعداد مکتوب الیہ بقدر پایہ جاہ و معاش خود میتوانند شد و قتی چنین مضمون بنگام نوشتن خط شوقیہ برعایت مناسب مقام در روانگی قلم از خامہ کسی برآورند

خواہم اگر ز نامہ شوقت رقم زنم — کاغذ کجا دوات کجا و کجا قلم — اینہم بفرض گر بتکلف بہم رسد — ہوشم کجا حواس کجا و کجا دلم

با اینہمہ ارادہ تحریر گر کنم — وجدان دل چگونہ برآید ز خامہ ام — چون نیست اختیار قلم شرح شوق دل — لابد بحکمت دگرش طبع میکنم

اکنون برای طبع چنین نامہ سیہ از ین — سامان ہمچو بد بسر سامان نشد بہم — شوقت کہ رنگین و رقم نقش کردہ اند — آن نقش کالحجر کہ زدودش بود دہم

ریزم سیاہی سوید ای دل بر و نوعی کہ بر مہور سیاہی کنند ضم — بر صفحہ خیال بیاض چنین تو — مانند مہر بر ظہر نامہ بر زنم

پس انچہ در دلست بعینہ ہو بہو — مطبوع طبع طبع شود در صحیفہ ہم — انصاف کن تو خود کہ بنسیان نامہ ام — مافی الضمیر من ز قلم چون شود رقم

چنین طرز تحریر در مقام معاشرت و بی تکلفیہای یارانہ در حالت مساوات زیبا ست ہمین اشعار کہ بحضور حضرت سلطان عالم عالیت مرتبہ و مزاج بکار برده شد تحریف و تصحیف مناسب برعایت پاس آداب بعمل آمد

کہ در نقل عرضداشت بالا گذشت ایضاً بمقام خود بجای خود ست

مژ مکحل شدہ ز خانہ بچشم با تمکنت — روشنائی شدہ بے مژہ ام موقلم است — وسعت عرصہ دل صفحہ قرطاس بود — کہ برآن از قدرت ہمہ شوقت رقم است

مساوات و کمال محبت و دوستی گنجایش بسیار دارد و در انحال از هر قسم صنایع و بدایع و دروغ و مبالغه شاعرانه و زور طبیعت و لفاظی برای ضیافت و تفنن طبع و شوق قلم و شغل بکاری اگر صرف کرده باشد در بیفکران شکم سیر کار البته متعارف و روا داشته اند که مطلبی بجز فضول گوئی خلاف واقع درین نمیباشد که فوت شود پس برای همچو رنگینی و گلکاریها از هر قسم الفاظ و اشعار عربی و آیات و اقوال برعایت مراتب و مقامات مکتوب الیهم جمع کرده کتابی مبسوط بطور حسن خانها کشیده ترتیب داده اند که منت ها بر جان شائقین انشای معنوی نهاده اند که نامش صحیفه شاهی ست فلیر جع الیه که برای ضیافت طبائع شائقین صاحب طبعان بطبع هم درآمده است و آنچه از ظهیر در همچو مواقع هنگام نوشتن خطوط باجابت عایت طبائع مکتوب الیهم در نظم و نثر بخطوط شوقیه اتفاق افتاد آنچه از خامه برآمد روانه خدمات احباب شد به برداشتن نقول و نگاهداشتن مسودات مهلت و التفات کجا که دفتر دفتر طومار مسودات مکتوب و رسائل بانشای معنوی و مضامین و معانی ناصاف افتاده بعض مسوده خواه نقل که بسلیقی فتاده ماند یا از نزد بعض مکتوب الیهم جواب بدست مستر داد آمد اگر شمه آنها که در مقام نظائر بجاهای خودش داخل همین کتاب است و بعض اشعار شوقیه و سرنامه که هنگام نوشتن خطوط مناسب مقام در انگی قلم از قلم برآمد و قف قلم است برعایت مقام هم مرتبه و استعداد و معاشرت که اختلاط زیاده برآشنائی نباشد و رعایت مزاج مکتوب الیهم بمواقع و مقامات خود ها مضائقه ندارد و نظر باصلاح ملاحظه درکار است که نظر باصل معنی و مضامین ست نه الفاظ

نقول از سرنامه عنوان انشاهای منضمه و از خطوط مسوده آن جا نقله شد

له در مقام ادب و تعظیم بحضرت سلطانعالم و عالمیان بگوشه سرنامه عریضه داشت نوشته شد

ای خامه ادب کن که مقام ادبست این	اینجا چو پر بانکنی ای عجبست این	از چوب سر پیش نه خود طبلبست این	گر مرتبه خود نشناسی عجبست این
	ها ان نقد البته ترا قدر نهادند	ابخانه تو رسید که مرا باز ندادند	

ایضاً برعایت ادب بحضرت بادشاه عالم سرنامه عریضه نوشته شد

قلم بدست خیالم زند بسم الله	مداد ساخته ام از سواد دوده آه	ز خون دل همه شنجرف مسطر از رگ جان	سر خامه بود لا الا الله

همین مضمون با ندک تحریف و تصحیف بمقام بتکلفی و مساوات بقدر معاشرت جناب نوشته شد

قلم گرفته ام از دده آه بسم الله	لقوط خال مداد خیال از لف سیاه	مر جان بی گناه ز خون دل شنجرف	سوار دوش صبا قاصد ست فرده آه

مضمون عذر خامه چوبی که باکثر جاها تحریف و تصحیف برعایت مقامات خوشش خصوصاً بمقام شوق درکار میباشد

اندکی از بسیار در پردهٔ نظائر نخامه سپرده شد و ماهیت و فرق هر دیگر بر رعایت مواقع و مقامات نمود شد
چون بالفعل درین زمانه همین انشای معنوی در کار و مفید کار است و همین رواج دارد و چندان محتاج تعلیم و تعلم
هم نبوده است که وهبی است نه اکتسابی که تعلیم و تحصیل برای بان دانی و حرف شناسی در کار میباشد
نه برای وهبی که داد الهی است لاجرم برای ربط الفاظ و ترکیب عبارت در انشای وهبی فقط حرف شناسی کافیست
خصوصاً زبان اردو بخته که جامع زبانها و مستعمل روزمرهٔ اهل هند است پس درین زمان اهل هند را
حرف شناسی هم در انحال در کار میباشد که از تقریر به تحریر و از ناطقه بخامه رسانند والا همین قوت ناطقه
و منطق زبانی هر کس انشای معنوی وهبی اوست فضلاً علیه که حرف شناس هم باشد مگر لطف
این انشای وهبی از خامه حرف شناس در همان حال است که بنا بر اظهار قابلیت خود زیاده لفاظی و قافیه پیمائی
و لغات غیر مانوس و مکررات طول ممل را داخل نداده باشد تا آورد و ساخت و کشید از دماغ یافته نشود
بلکه آمد و بی ساختگی یافته شود که لطف انشای معنوی مذاق طبیعت در اجتماع و تلاش لغات و قوافی
باقی نمیماند پس نظیر این انشای معنوی متکلف در نظم و نثر کلام مصلح الدین شیخ سعدی علیه الرحمه چون
گلستان و بوستان متعارف است کمال معجز بیانی درین هر دو کتاب اینست که رعایت لفظی و قوافی
و ایجاز هم از دست نداده است که میفرماید که مال بخیل انگاه از زمین برآید که او در آید ملاحظه رود
که چه موجز بیانی بلکه معجز بیانیست و در متاخرین کتاب عیار دانش از شیخ ابو الفضل بن مبارک وزیر
خافان بسلاست بیانی معروفست انموذجی در رقعات شاه اورنگ زیب عالمگیر همین مذاق پیداست پس
هر که اندکی هم بهره از انشای معنوی وهبی داشته باشد برای تعلیم و تدریس و حرف شناسی او همین کتب متداوله
کافی بوده اند اما استعداد تحریر انشای او در ضمن این خود دارد و دانان دیار هند را منطق زبان خود
حاصل است اِذَا کَانَتِ الشَّمْسُ طَالِعَةً فَالنَّهَارُ مَوْجُوْدٌ آری برای انشای لفظی که اکتسابی است
و مشقت بسیار میخواهد و محض بیکار بلکه بعض طبائع را در انشای معنوی هم فتوری اندازد که تلاش
الفاظ و قوافی مذاق معنوی باقی نمیماند این بیکار محض که اکثر بمقامات فصول و زوائد بر رعایت
طبائع مکتوب الیهم در مقام اظهار اشتیاق زبانی دروغ محض صرف کردن دستور میباشد خصوصاً در مقام

۷ مفهوم معنی انشای لفظی و فتوری که از وی بعض طبائع را در انشای معنوی موجود است ۱۲

قرب زمان فوات کرده زیر قدم مولای خود خلد برین شتافت پسر آنمرحوم که از مقربان مخصوصان ماست
اعداد تاریخ وفات آنمرحوم بلفظ داخل خلد بی کم و کاست برآورده است مگر موزون کردنش بنوعی
در کار است که معنی ماده تاریخ درست و چست نشیند فقط خود ظاهر که اصل ماده تاریخ حرف مبهم که
مبتدا و خبر ندارد و اگر کدام حرف دیگر بمبتدا و خبر درین شامل کرده شود اعداد تاریخ می افزاید و اصل مدعا
از دست میرود و فرمایش وزیر اعظم بتخصیص همین ماده خاص بود تا اینکه محض بامداد غیبی تلقای وحی
مضمون انشای معنوی چنان بخاطر القا شد که فی البدیهه ازین دل نباطقه و از ناطقه بنجامه و از خامه بنامه فرو
که گفته و نوشته شد ؎ بخلد رفت چو پیش علی غلام علی ۱۲۶۹ سنش بداخل خلد است فیض عام
علی ۱۲۶۹ ندا رسید که ممن انت از مقام علی ۱۲۶۹ نمود عرض چو بشنید این کلام علی ۱۲۶۹ علی امام من ست و
منم غلام علی ۱۲۶۹ هزار جان گرامی فدای نام علی ۱۲۶۹ خود ظاهر که این شعر آخر از اصل ماده تاریخ
تعلقی ندارد و نه از تصنیف خود و نه چندان معنی باریک دارد که صاف صاف مشهور عالم است و درینجا
بیکار است مگر در نیمقام ملاحظه درکار است که با همه بیکار بودن چه کار کرده است اگر تصنیف خود
فی البدیهه همین مضمون می بود این لطف نمی بخشید که آورد و ساخت بود و این آمد برجسته بیساخته بمحل خود است
فافهم و تدبر که چه لطف معنوی درنیمقام بخشیده و جانی در قالب بیجان دمیده از نجاست که گفته اند
ع هر سخن موقع و هر نکته مکانی دارد ۱۲۶۹ لاجرم قاعده کلیه در هر تحریر چنان ملحوظ داشتن شرط است
که آدای اصل مطلب کاتب از دست نرود و حسب استعداد و فهم و ادراک مکتوب الیه باشد چون در رنگینی
و شاعری و نثاری اکثر مبالغه فرو تر بمنزله زیور قرار داده اند و طبائع اکثر عقلا و حکام متین ازین مضامین و انند
شاعرانه اکثر متنفر میباشد که نظر بر اصل مطلب و غرض کاتب دارند نه لفاظی و شاعری و همین مطلب نویسی زمانه
بکار آمد و ضرورت دارد و باقی همه زوائد و بیکار خصوصاً در هیچ مواقع یکی بر همزن مدعای خود دوم
طبع فراشی و برهمی مکتوب الیه که در بدل حصول مدعا جانب ضرر دارد و اقرار بسفاهت خود بر انمی بد که تطاول
این همه بالا گذشت بقول شیخ ابو الفضل که چنین خود نمائی و اظهار قابلیت خود شیوه تهیدستان
بی بضاعت است اکنون تو ان دانست که نمونه اکثر از انشاهای معنوی وحی و انشای لفظی اکتسابی اند کی از

ح داخل خلد
تاریخ وحی

ل
بیان صفت سلامت
بیان وظائف آن ۱۲

بر سوائی و ندامت منتہی میشود لاجرم موقوف بر مزاجدانہای مکتوب الیہ بوده است بلکہ مرتبہ خود ہم ہمین و شناختن شرط است ہمین مضامین تعزیت و تہنیت ہا تبر غیب صبر و شکیبائی ہا بر رعایت مقامات و مواقع خود متعارف اند مگر ہر جا جدا بر رعایت مقام نیاز است بعض مقام چنان نازک است کہ مکتوب الیہ را میراث وافر و نعمت ہای متکاثر نوش بی نیش کہ از مدت تمنا داشت دفعتاً با آسانی تمام بر گ معوث اعلی بدست آمده است او را مضامین غم و الم زیاده نوشتن یا در رمز و کنایہ چنان نوشتن کہ الحق مر باشد و بر دل مکتوب الیہ گران بالعکس کند لاجرم کمیت خامہ را بہمچو مقامات نازک عنان گسستہ نباید گذاشت کہ سخن راست و پیتہ بکنایہ و اشارہ نشتر ہا بدل میزند و اگر راست و حق نباشد پروائی نیست چنانکہ از خوش غلافان زمانہ را کہ نام ستوان نوشت صحبت تقرب و بتکلیفہا بائے از مسند نشینان ریاست ملک او ده کہ نام نتوان نوشت بسیار گرم شده بود و در اکثر مسند نشینان اگر اولاد منکوحہ خاص محل نباشد تا صلب پدری و لیاقت ظاہری بسیار اعتبار میکنند و بجانب نسب مادری التفاتی ندارند ازینجاست کہ در بیان ذکر شرافت و نجابت خاندانی از آن خوشغلاف بیتکلف نادانسته در مقام مدح برآمد کہ حضور والا انجب اند چون سخن و پیتہ درست بود کہ ولد الجاریۃ انجب خود ظاہر کہ بر دل سامع چہ لدغہ زده باشد کہ آخر کار آن مصاحب خوشغلاف بحیلہ و بہانہ دگر بصد بلاہا مبتلا کرده شد لاجرم در ہر تحریر و تقریر کہ در مقام رنگین بیانی و عبارت آرائی نظر بہمچو باریکی نمیماند اگر گول خورده اند کہ زبان سرخ سرسبز میدہد بر باد خصوصاً در مقام تعزیت کہ بس نازک و ہر جا درکار میباشد و برای ہر مقام و ہر تعزیت طرز تحریر جدا بر عایت موقع و مقام درکار است لہذا چنین مضمون معوجہ و مدلل و مستند کہ بمقامات تعزیت ہمہ جا زیبا و بجای خود تواند بود بصورت قطعہ مورون پیشتر نگاشتہ شد پس لحاظ داشتن موقع و مقام چنان مرتبہ بوده است کہ اگر قول و شعر یا تصنیف غیر را بموقع مناسب درج کند ہزار مرتبہ بر تصنیف خود غالب تر می نشیند کہ تصنیف بقصد خود ساخت و آورد است و لطیفہ برجستہ کہ بر محل واقع شود آمد بیساخته است چنانکہ شعر مشہور عام است ؎ علی امام منست و منم غلام علی ہزار جان گرامی فدای نام علی شعر صاف متعارف و معنیش ظاہر نقل است بل اصل کہ بحسب اتفاق دستور عہد کاتب الحروف فرمایش فرمود کہ یکی از محبان غلامان مرتضوی کہ اسم با مسمی غلام علی داشت درین

۱۲ حاصل معنی حضرت [illegible]
۱۲ [illegible] نشینان [illegible]
۱۲ [illegible] نشینان [illegible]
۱۲ [illegible] نشینان [illegible]

به امید آنکه روزی بشکار خواهی آمد + خود ظاهر که مضمون این شعر در مقام پیشنهاد و جسپان و زیبا بوده است
مگر چون اختلاط زیاده بر آشنائی از پایه خودش برتر بود و رعایت مزاج مکتوب الیه ملحوظ نبود چنان صلبه و العام
یافت که اول بر مضمون دروغ نویسی ملزم شد که صید و حتی از سایه شبهه شکار افگن بفر سنگها میگریزد این چه
مینویسد که سر خود نهاده بر کف این را ثابت کند والا مستوجب جریمانه خلاف نویسی خواهد شد و هم
لفظ بشکار خواهی آمد یعنی چه که بادنی محکوم بصیغه مفرد خطاب میکنند که تو خواهی آمد اینجا بمقام تعظیم
لفظ قدم رنجه فرمودن و تشریف آوردن بصیغه جمع تعظیماً میبایست خواهی آمد چه معنی دارد تا اینکه بدین جرم
معزول و معتوب شد ازینجاست که اختلاط زیاده بر آشنائی و خوشغلانی ها زیاده از معاشرت و پایه خود
نمودن منع آمده است که چنین ثمره دارد و اعتراف بسفاهت خود و مایه بی اعتباری و بی وقعتی خود
بران مزید که طرز تحریر در مقام اهلکاری و معامله نویسی جدا و بمقام مصاحبت و معاشرت و تقرب خاص
و بتکلیفها جدا در بخار نگینی ها هنر و در انجا عیب و العکس بالعکس و قطع نظر از مزاجداری مکتوب الیه
همین یک سخن است که سامع را از زبان یکی بمقام خودش پسند و مطبوع است و از زبان دیگری کمال
نازیبا و ناروا و ممنوع است چنانچه حضرت موسی علیه السلام که بارها برای جنگ و مقابله فرعون رفت و
هر مرتبه بمصلحت الهی اتماماً للحجه جانب فرعون غالب ماند تا اینکه بعد اتمام حجت هرگاه که باز برای استیصال فرعون
حکم شد حضرت موسی علیه السلام که از هزیمت متواتر به تنگ آمده بود و از مصلحت الهی که آخر کار ظاهر شد
تا آنوقت آگاه نبود بی اختیار از زبان حضرت موسی برآمد که اِنْ هِیَ اِلَّا فِتْنَتُكَ ط یعنی نیست این مگر
فتنه تو ای پروردگار پس چنین حرف بچنان بارگاه بجز همچو نی گستاخ خصوصاً در چنین وقت که از غایت
اضطرار و حیرت پُر به تنگ و متعذر و معاف بود از دگری کی روا تواند بود لاجرم در هر تقریر و هر تحریر
خصوصاً بخدمات ارباب دولت و جاه و نود و لمتان زمانه همچو باریکی ها ملحوظ داشتن مقدم است اگر گفته شود که
بدون معاشرت و صحبت طرز مزاج کسی از پیشتر چگونه معلوم تواند شد تا آن رعایت در تحریر و تقریر
مقدم داشته آید جواب صریح است که از پیشتر بدون معاشرت و مزاجدانیها اختلاط زیاده بر آشنائی و زیاده
خوشغلانی و بی تکلیفها در تحریر و تقریر ابتدا کردن چه ضرور که ابتداءً اقرار بسفاهت خود و آخر کار بر سوائی

حاصل معنی آیه اگر نیست این مگر فتنه تو ۱۲

اینهمه تاثیر و انشای معنوی کی برعایت و ادراک و استعداد مکتوب الیه نوشته شد اکنون نظر بر طرز مزاج مکتوب الیه هم مقدم است همین یک سخن است که یکی بشنید نیش خوش و محظوظ شده باهمه بر تریها خود را کمتر دیده الغام می بخشد و فروتنی ها میکند که نظیرش نامه نامی حضرت تارک السلطنت بالا گذشت و یکی باهمه کمتریها خود را بالاتر از ان دیده برهم میشود چنانچه شعری بکمال مزاجداری و حفظ مرتبه یکی از شاهزادگان زمانه نامه نوشته شده بود که ؎ صبا اگر گذری افتدت بکوی کسی ✦ مزاج دیده تو انکر و گفتگوی کسی ✦ بگو که بی تو چو من زنده ام سبب اینست ✦ که جان نمیرود از تن در آرزوی کسی ✦ چون مکتوب الیه شاهزادگی بجز نامی نداشت و باهمه گرار تباط و محبت دوستانه و معاشرت مساوات کاتب را با مکتوب الیه حاصل بود در انحال که چنین شعر سر نامه نوشتن بمحل ننموده بود برنهیم چگوییم که چه پایه برهمی مکتوب الیه گردیده بهیچ نظر بر معنی و مضمون شعر نکرده فقط کلام موزون دیده پایه بی ادبی دانسته برهم شد بهر نمط کاتب الحروف از فائده بی بهره نماند که برای آینده بتجربه و تعلیم پذیرفته دگر همدردان را هم تنبیه میکند تا مثل کاتب مبتلا نشوند لاجرم اولاً مزاجداری و مزاجدانی مکتوب الیه مقدم است ثانیاً اختلاط زیاده بر آشنائی نباشد چنانکه طرز مزاج مکتوب الیه ملحوظ داشتن مقدم است همچنان پایه و جاه و مقام خود هم نگاهداشتن ضرور تر است خصوصاً با امیران صاحب جاه و حشمت که از خود مرتبه بالاتر داشته باشد بسیار احتیاط درکار میباشد مثلاً اگر کسی از علما یا مقربان بارگاه مصاحبان بخدمت بادشاه بس گستاخ است یا از زمره مسخرگانست که در مقام تمسخر و بیتکلفیها و ظرافت اگر دشنام هم میدهد بادشاه را ناگوار نمیباشد و بهر نمط الفاظ بی ادبها از زبان او بمواقع و مقامات او خوش می آید مگر دگری را روا نتواند بود که مایه خوشنودی بادشاه دانسته جانب ادب و پایه خود از دست ندهد همچو رعایت در تحریر ضرور تر است از نیجاست که یکی از حکام زمانه بیکی از توابع خود حکم نوشت که اگر در نواح علاقه متعلقه تو مقام سیر و شکار وحشیان صحرائی از آهوان و گوزن و غیره بوده باشد اطلاع کنند تا عنان عزیمت برای سیر و شکار بدانطرف منعطف شود آن مکتوب الیه محکوم مقام و مرتبه و جاه خود ندیده مزاجداری حاکم خود نکرده از غایت خوشغلانی ها بمقام شاعری و رنگینی در آمده این شعر هم مناسب مقام دیده داخل عرضی خود نمود که ؎ همه آهوان صحرا سر خود نهاده بر کف

بیان رعایت مزاج مکتوب الیه و مقابله مکتوب الیه در رعایت مزاج و مرتبه

کند کسیکه بدنیا سفر زجائے بجائے | بملک غیر غریبست و بیکس و حیران | نه این یقین کند مع الخیر باز می آید | نه این وثوق که آنجا رسند بسلطان
نه مونسی نه عزیزی نه دوستی نه رفیقی | اگر بمرد نباشد کدام فاتحه خوان | نه از حیات کسی را خبر نه از مرگش | قرین او همه ابلیس و القرین و ناجنسان
درین سفر که کسی نوحه میکند کمتر | وداع بلا که کنندش شگفته و خندان | درین سفر به مصیبت گریستند خوشی | عجب که در سفر خانه اند نوحه زنان
یکی ز خانه سفر میکند بملک دگر | یکی ز ملک غریبست سوی خانه روان | ببین چه فرق بود درمیان هر دو سفر | کدام مایه شادی کدام جای فغان
بجای گریه خوشی جای شکر و دا ویلا | جزای شکر بدل میکنند با حرمان | یکی بمرده اذیت گر تر اغم و رنج | سوم گناه و چهارم عقوبت نزدان
دم بلا که بود صبر و شکر واجب تر | چه جای خوشی وقت شکر این کفران | چه احمقی و چه بلهی چنین شکری هست | عجب که قهر نه نازل شود برین کفران
درینمقام خوشی شکر بایدت کردن | وگر نه صبر هم آخر درین غنیمت دان | همانکه خود تو بزخی خدا ز تو نخرد | بمرده رنج و بما جاب غم عدو شادان
چرا تو در غم شبیر گریه می کنی | که قطره دار شکنت بود و بهای خسان | چرا نه گریه کنی از ندامت عصیان | چرا بخوف الهی نبوده نالان
که از تغیض من الدمع فیض یستدعی | نخوانده و لیبکوا کثیرا در قران | بهمچو گریه اینجا غم و عذاب آنجاست | همین تو انه فقط بل بمرده هم حسبان
مگر بمرگ بد رگو گذاشت دکات | چو ضبط ناله کنی زان و گر بزندگان | ولی بهمچو محل نیز نوحه جا بر نیست | یکی گناه دگر از تصنع است نشان
برای شکر حکیمان که اختیاری نیست | اجازت ست فرمادنا له آه و فغان | بحال مرده تر اصبر بهر و خیرات | کفایت است اگر گفته است یا یمان
تو هم بنی بهمان اسا بقونا بالایمان | بشرط آنکه با یمان رهی بجانان جان | ظاهیرا که خدا داشت بهمچنان تا حال | خدا کند که بمرگش همین کنند کسان

تمام شد قطعه تعزیت که بمقام تعزیت علی العموم بکار آمد است و اگر مکتوب الیه از زبان فارسی نا بلد باشد تا هر بان که دانسته باشد ترجمه این مضمون خالی از اثر نتواند بود

این مضمون هر چند بوزن و قافیه بصورت اشعار موزونست مگر خود ظاهر که مضمون لغو و مبالغه شاعرانه نبوده بلکه موجه و مدلل منصوص و مستند بیان واقعی است اگر مکتوب الیه مخاطب صحیح است و فی الجمله استعداد حرف شناسی دارد اگر بمقام تصویر و تفهیم خط تعزیت بر عایت طبع و فهم و ادراک او بچنین مضمون نویسند یا همین مضمون موزون در خط تعزیت درج یا ملفوف کنند در صورت ادراک مکتوب الیه غالب که خالی از اثر نباشد و مایه تسکین دلش و معین صبر و شکیبایش گردد و اگر حروف ناآشنا و ناخوانده محض است تا همین مضامین موجه و مدلل اگر باو فهمانیده و ذهن نشین کرده شوند امید از خداست که البته خالی از اثر نباشد که انشای معنوی است بهر زبان و ترجمه که باشد نظر بر معنی و کار است نه الفاظ

فائده و قاعده دیگر بلحاظ رعایت مزاج مکتوب الیه

بتعبیر میفرماید کہ میفرماید وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءً حَسَنًا پس ہر مومن را بمقام ہر ابتلای سخت
در ہمقام باید بود کہ گفتہ شد ۵ بہر محبان خود چونکہ پسندت بلاست + شاہد تسلیم من قول تو
قلوا بلی ست + بندہ بناشم ترا گر نہ رضا بر قضاست + ہر چہ رود بر سرم چون تو پسندی رواست
بندہ چہ دعوی کند حکم خداوند راست + وہم از نجاست کہ از خانہ بر آمد ۵ عذاب کار ندارد بمومن شباش کہ
نص خاص ہست یَفْعَلُ اللّٰهُ بِسُبْحَانَ + بلی ہر آنچہ مصیبت بمومنی برسد + بلاست نام چو شاکر بود عذاب از ان
کہ آن بلا نبود از پئی اذیت او + بل از برای ثواب و کفارۂ عصیان او شود کفارۂ یکسالہ از تب یکروزہ
ثواب اجر بر انہم مزید بی پایان + چو بر بلا نبود راضی و شود شاکی + نماند مومن شباکر کہ میکند کفران +
پس آن بلا ہمہ حق او عذاب بود + چو صبر کرد عذابی نماند راحت دان + کہ وعدہ است برین
اَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ + چہ جای جرکہ صلوات و رحمت ست بران + فقط پس ہر کہ دلی دارد بملاحظہ مضمون
مرقوم کہ ملفوف ست باندک توجہ بجان سخن رسیدہ جزع و فزع عامیانہ را بصبر و سکوت بدل کردہ بمنزل تواند رسید فقط

نقل قطعہ موزون کہ ملفوف علی تعزیت نامہ بود کردہ تمہید شد در ین خط گذشت مبا از اصل مضمون
بہر عبارت و زبان کہ بر عایت فہم و ادراک مکتوب الیہ ادا کردہ شود خالی از اثر نتواند بود فضلاً علیہ کہ موزون باشد

بخیر تم کہ چرا نوحہ میکنند کسان — در انحل کہ بود منتہای راحت شان
ز ہمچو قید رہا گشتہ گر بخانہ رسد — چہ خانہ کہ وطن باشد ش قدیم ہمان
ہمین کہ چند دگر باقی اند در محبس — ہمین نمط ہمہ ما میرسند ہمسفران
گواہ بر سخن من گماں تعیشون ست — ازین زیادہ تموتون نخشرون بدان
روندہ را خوشی ست این کہ میرسد بوطن — بہ پیش جملہ عزیزان و اقربا یاران
در و دخانہ رہائی نیز قید و حبس وطن — امید مغفرت حق لقائے ہمدران
خطر ہمین کہ بود احتمال نقمت ہم — شدہ ست از سبقت رحمتی تلافی ان
چو فرق بینہا ظاہر ست کن الصاف — کزین دو شکل چہ یکو ست پیش فاضلان
کسیکہ گفت انا عند ظن عبدی بی — از و گمان بد داشتن بجا نبود بخدان

کسی کہ بندہ بود در قفس بصد تکلیف — عضب بر اینکہ قفس نیز بندہ در زندان
تمام خویش و احبا دارد او وطن موجود — کہ رفتہ اند از و پیش ز ہمین مہمان
بود حدیث کہ اکرم غم احبابہ — بہم شوند باحباب و اقربا فرحان
باین مقیم و مسافر چہ غم در ین مقصود — کہ آن نجا نہ رسیدہ ست این رسیدہ بدان
بیاز ماندہ خوشی ست کہ میرسد خود نیز — بزد او بہمان خانہ پیش ہمسفران
قیاس کن کہ چہا مایہ مسرت ست — نہ ہر مردہ فقط بل زندہ ہم بخندان
خطر کہ مشتبہ ست در نظر امید ست — دگر امو یقینی و ہم صریح عیان
امید ہم خوش ست از کریم مومن را — کہ بد گمانی قہر و عقوبت ست از رحمان
علاوہ کیست بعالم ز درد و غم خالے — مگر کسی کہ بمیرد نجات یافت از ان

۱۲ حاصل معنی کہ ہر آنچہ مبتلا کردہ خدا ہمہ نیک و خیر
مومنان را بلاہای نیک و خیر
۱۲ حاصل معنی کہ ہر آنچہ مبتلا کردہ خدا ہمہ نیک و خیر
۱۲ از جبر است کہ بندگان را بر آنچہ
۱۲ صاحب است بنظر تقرب بنظر اشارہ
۱۲ مصنوعی صاحب است بنظر اشارہ
۱۲ بجا آرد است ۱۲ الف ۱۲

وَالتَّسْلِیْمُ سَلَامٌ کَلِیْمُہٗ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَی الدَّارِ دری کہ درمانی و مصیبتی کہ پایانی ندارد
آنست کہ تلافی آن در عالم امکان امکان نداشتہ باشد اِنَّ ھٰذَا لَھُوَ الْبَلٰٓؤُا الْمُبِیْنُ آری ہر کہ
دلی دارد داند کہ این در راہم بی دوا نگذاشتہ اند کہ نامش صبر است اِنَّمَا یُوَفَّی الصّٰبِرُوْنَ اَجْرَھُمْ
بِغَیْرِ حِسَابٍ از نجاست کہ گفتہ اند لِکُلِّ دَآءٍ دَوَآءٌ وَلِکُلِّ عِلَّۃٍ شِفَآءٌ لاجرم تو ان دانست
کہ برای ہر عبادت و حسنات اجری خاص بقدر معین معین است جائی عَشْرُ اَمْثَالِھَا وَ بقائے
مَثَلِ حَبَّۃٍ اَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِیْ کُلِّ سُنْبُلَۃٍ مِّائَۃُ حَبَّۃٍ وَاللّٰہُ یُضٰعِفُ
لِمَنْ یَّشَآءُ آمدہ است المدعا کہ ہر جا مقداری برای اجر معین است بخلاف صبر کہ بلفظ بِغَیْرِ حِسَابٍ
تعبیر میفرماید فَانْظُرْ مَاذَا تَرٰی اما در چنین مقام اندکی دیدۂ دل در کار است کہ سَتَجِدُنِیْٓ اِنْ شَآءَ
اللّٰہُ مِنَ الصّٰبِرِیْنَ ط را چہ مقام وَکَذٰلِکَ نَجْزِی الْمُحْسِنِیْنَ ۵ را چہ انعام است وَاصْبِرْ
عَلٰی مَآ اَصَابَکَ ط اولاد را کہ از زمرۂ باقیات صالحات گفتہ اند آن اولاد صالح کہ صلاحیت صالحات
داشتہ باشد کجا بلکہ در زمانہ عکس آنست و بالفرض اگر باشد بقا کجا پس اطلاق بلفظ باقیات صالحات بر
غیر صالح چگونہ درست می آید مگر انیکہ در غم جدائی چند روزہ اش اگر صبر کند البتہ اجر غیر حساب در عالم باقی
باقیست کہ منصوص است وَبَشِّرِ الصّٰبِرِیْنَ الَّذِیْنَ اِذَآ اَصَابَتْھُمْ مُّصِیْبَۃٌ قَالُوْٓا اِنَّا لِلّٰہِ
وَاِنَّآ اِلَیْہِ رٰجِعُوْنَ ط اُولٰٓئِکَ عَلَیْھِمْ صَلَوٰتٌ مِّنْ رَّبِّھِمْ وَرَحْمَۃٌ وَاُولٰٓئِکَ ھُمُ الْمُھْتَدُوْنَ و
در پردۂ ہمچو بلای مبین کہ عام و ناگزیر است انچہ الطاف خفیہ و نعمت ہا مستتر اند بسبب حجاب عموم آلام
کمتر کسی را بران نعمای مخفیہ نظری میباشد کہ گفتہ اند بہر الطاف خفیاتش بلا شد پردہ دار و شد نہان
در پردۂ باد خزان باد بہار ٭ لاجرم آن را بدلائل موجہ موزون کردہ شد تا نشود کہ از غایت
بیخودی بہادر عالم غفلت و ظاہر بینی بجای صبر و رضا و تسلیم شکایت کردہ احت را بر نج و نعمت را بالعقوبت
بدل کردہ بر نج دنیوی و عقاب اخروی مبتلا شوند کہ گفتہ شد ؎ بود عذاب و بلا ظاہرا بیکصورت ٭ بہر دو
فرق چنان کردہ اند اہل دلان ٭ کہ گر بران شدہ راضی و صابر و شاکر ٭ بلاست ورنہ عذاب و مصیبت و جہان ٭
از نجاست کہ نعمت بلا را باد لالتوام کردہ اند کہ اَلْبَلَآءُ لِلْوَلَآءِ و تخصیص بمن دارد و بلفظ حسن تعبیر

وارد چون و فوائد جلبی آشنیت کار غیب ساخته است چه عجب که آخر کار و برقت موقت برای العین منتهی شود که لا یجلیها لوقتها الا هو اگر شاخ صبوی برآید چه عجب و محنت دوری بسر آید چه عجب چون جان کم خلاصه وجود ست انجاست و تن نیز اگر به اثر آید چه عجب ظروف گلی که بمناسبت ترکیب عناصر خود از خود دانسته بتکلفانه طلب کرده بودم جناب برانهم مزید کرده از بنارس هم طلب کرده اند این زیادتی البته در عالم بتکلفی ها زیاده نمود زیاده والسلام سلخ ربیع الاول ۱۲۵۰ هجری روز یکشنبه

الکنون تو ان دانست

که هرچند چنین تحریر صاف صاف بتکلف معنی خیز سلیس عام فهم است مگر باهم یاد دی النظر خالی از تکلف وآورد نمینماید بمجو تحریرات بهمچنین مواقع بر عایت طبع وادراک مکتوب الیه رواداشته اند لابد بمقام تمام نظیر وانموزج نجامه سپرده شد علی هذا اکثر تحریرات خالی از مطلب در مقامات زوائد که مثل خطوط سیو وتهنیت وتعزیت متعارف ورسوم اند در انجا بر عایت مقام وادراک مکتوب الیه بقدر استعداد خود در نگذیرد واشته اند که اکثر بطور نظائر و نمونه بالا گذشت و بعض اشعار بر عایت هر مقام بعد ازین انشا الله نجامه سپرده خواهد شد مگر مضمون خط تعزیت هم که بس اهم و ضرور تر مرسوم خاص و عام است و در بمقام بقدر استعداد خود در عایت مزاج وادراک ما تمدار مضامین بتصویر تعزیت و تفهیم هر یک را نوشتن ضرور تر میباشد لهذا مصلحت چنان نمود که دریجا یک مضمون چنان موجه و معقول مدلل و مستند بصورت نظم و نثر نجامه سپرده آید که بهر جا بمقام تعزیت رسیا وچسپان موثر و غمزدا باشد چون تاثیر باهمان گفتار شریک میباشد که با کردار موافق باشد لهذا این مضمون تعزیت را اولا در باتم زن و فرزند و والدین و عزیزان و احباب خود بر خود امتحان کرده موزون کرده شد و بهر مکتوب الیه مخاطب صحیح که اهل آن بود فرستاده شد موثر بیفتاد و هر که نخواند و نفهمد باو خطاب بوده است لهذا اولا نقل خط که یکی از ربابی الی الالباب مخاطب صحیح بتعزیت فرزند دلبند نوجوان کم جزا و فرزندی نداشت نوشته شده بود نجامه می سپارد بعده نقل آن مضمون موزون هم که در نور دهمین تعزیت نامه معطوف بود نجامه سپرده خواهد شد تا طرز تحریر نظم و نثر که در بمجو مواقع ضرور تر میباشد بواقعی معلوم شود و آن اینست نقل خط مولوی ضیاء الحسن صاحب دام مکرم عطوفت فرمای ادران برادر پرور برادر نواز تبتلکم الله علی الصبر والشکر والرضا

ف

حاصل معنی آنکه بر وقت خود و بر کار خود و بر کار نیک

نقطی و معنوی از ظهیر

بہار در چمن غلط گفتم کہ روح در بدن پرتو ور و در یختہ مضمون اِنِّیْ اُلْقِیَ اِلَیَّ کِتَابٌ کَرِیْمٌ ط
بگوش منتظران برخواند ؎ ای خط تو زآئینۂ دل زنگ زدا ۔ من با تو نیم لیک نیم از تو جدا ۔ اَلْجِسْمُ
مِنَ الْجِسْمِ بَعِیْدٌ لٰکِنْ ۔ اَلرُّوْحُ مِنَ الرُّوْحِ قَرِیْبٌ اَبَدًا ۔ مونست روحی و مولف قلبی
کہ فقط بسنوح بحبیہ رضیہ ملازمان از دل بدل ہدایت کردہ نخیانست کہ صفحۂ قرطاس و امداد و مداد بہ تبیین آن مسایل عدت
تواند کرد بل ھُوَ نَارُ اللّٰہِ الْمُوْقَدَۃُ الَّتِیْ تَطَّلِعُ عَلَی الْاَفْئِدَۃِ ط اینقدر تسعف قلبی بدون
معاینۂ عینی فقط بتوسط مدرکات خیالی بہم رسیدن بی چیزی نیست الحق کہ این تیلاف روحانی
ازلی است کہ در عالم ارواح بطبائع ہمدگر منطبع شدہ بود و اکنون بواسطۂ یک خیال از دل بدل
رسیدہ در عالم حادث حادث شد کہ اَلْاَرْوَاحُ جُنُوْدٌ مُجَنَّدَۃٌ فَمَا تَعَارَفَ مِنْھَا ائْتَلَفَ
آرزوہای ملازمت کثیر الافادت بہ تنگنای قرطاس چسان گنجد و بمیزان بیان چگونہ سنجد لاجرم مرجدان
ہمہ دان گرامی کہ حاوی مدرکات نامتناہی است گذاشتہ عرض نیاز را تقدمہ کلام ساختہ مضمرات خاطر
عقیدت مظاہر منطبع صفحۂ گذارش میسازد کہ ہرگاہ چنین ارتباط قلبی و ازلی بشہادت شاہدین عادلین
یعنی قلوب طرفین بحشیم مدرکہ بمرتبہ عین الیقین رسیدہ بعد ازاں آن بسمیات عرفی و دستورات اعتباری
اعتباری نمیباشد ؎ بہر کسیکہ جدائی بہیچ حالت نیست ۔ جدا شمردہ نوشتن بجز سفاہت نیست
ز قرب و بعد چو باہمدگر تفاوت نیست ۔ رسول و قاصد و پیغام و نامہ حاجت نیست ۔ کہ در میان
من و تو ہمین من و تو بسیم ۔ در ینصورت عذر کوتہ قلمی کہ از قلم محبت رقم ریختہ گنجایش ندارد ۔ نیست
کہ از نیطرف ہم بدنیطرف توجہی بکار رفتہ و نہ شکایتی نرفتہ کہ بجواب آن بہ تحریر عذر یازد از جانب جناب بیا
بودی بلکہ بیک معنی اگر بندہ درین باب مورد شکایت باشم بجای خود است کہ با وجود ادراک بحبیہ رضیہ
و حفظ الغیب ملازمان دست بدامنہ آشنا نکردم مگر از بسکہ جذب قلوب طرفین کار شرافتین نمودہ از این اعتبارات
عرفیہ مستغنی کردہ بود اعتنا بدنیطرف نرفت علاوہ در گرفتگی صحبت ملازمان با اخوی معظمی فرزند حسین خان
بہادر زاد مجدہم کہ از مجانست روحانیست بمنزلہ لقای صوری خود میدانم مگر خالی از حسرت ہم نبودہ است
پس در صورتیکہ چنین حضوری صوری و معنوی حاصل باشد رسل و رسائل کہ خبر از دوری میدہد چہ جا دارد

؎ حاصل معنی آنکہ خط تو آئینۂ دل زنگ زدا است من با تو نیم لیک نیم از تو جدا است
؎ حاصل معنی آنکہ جسم از جسم بعید است لیکن روح از روح قریب ابدا است
؎ حاصل معنی آنکہ روح با روح ہمدم و ہمراز است
؎ حاصل معنی آنکہ ارواح لشکرہای جندہ جندہ اند

چرا نباشد کہ نتایج اعمال بزرگان بر وقف نیات اینہا نسبت جناب احدیت آن گل ہمیشہ بہار
خاندان منشی صاحب مغفور قدس اللہ سرہ را با بیاری ای فضال خویش سرسبز و شاداب و آریکہ ارای اہمت
و کامرانی و حدیقہ پیرای بہجت و شادمانی حسب تمنای مخلصان دارا دفقیر از بعض عادات نامرضیہ خویش اکثر بحضور
خدمات عمائد و تحریر بہ تحریر صحائف نیاز مقصر میباشد سبب آن کسی بکسل فطری و دگری تکبر و نخوت گمان
میبرد و از نجاست کہ گاہی سیر و سفر فقیر با وصف غایت اشتیاق تابدار السلطنت نمیشود و دل آن نکتہ آموز نیست
و نہ این چونکہ تحمل این بار گران در وسع طاقت خود نمی یابم و پس از چندی فوت صحبت احباب کہ از لوازم
ذاتیہ عالم امکانست آنقدر با سوہان روح میشود کہ از تعبیر آن کیفیت مولمہ زبان بیان قاصر لاجرم
بوضعی خود را مینمایم کہ مطبوع خواطر نیست در شہر کانپور سہ سال میگذرد کہ باقتضای احکام الہیہ آمدم
دو سال قطعاً ابواب معالست مسدود ساختہ بودم کہ دفعۃً خاطر باستدراک صحبت مکرمی معظمی سید فرزند حسین
خالصا حب رشید عنان اختیار بدست دل سپردم و بخدمت ایشان مستفید شدم خدای کریم سلامت
دارد مغتنم یافتم چون گلستان رفت و گلشن شد خراب بوی گل را از کہ جویم از گلاب اکنون کہ یافت
فرصت آستانہ ایشان مسجود فقیر است ظروف خیار گڑہ بفرمایش جناب تاج الدین خانصاحب
طلبیدہ بودم و بخدمت ایشان متحف ساختم چند عدد کہ باطلاع شان بندہ اتفاقاً نزد خود داشتم
اگرچہ کوچک و ہیچمیرزاست متحف خدمت ساختہ ام و بتاکید تمام بہ برادرم شیخ عبد الہادی سلمہ کہ سرانجام
اکثر امور متعلق بنارسن با وشان است نوشتہ ام کہ جلد تر ظروف گلی ہر قسم از خیار گڑہ بہر سانیدہ
بذریعہ کہار بالای ہنگی نزد مشفقی و برادرم شیخ عبد الجلیل صاحب فرستند کہ او شان بخدمت شریف
رسانند باستصواب رای حضرت بہر جا کہ مناسب باشد بکار برند و مستدعی ام کہ گاہ گاہ فقیر را
بخدمت لائقہ مشرف فرمایند زیادہ نیاز و السلام فقط

جواب از ظہیر

مظہر مجد و علی مصدر عز و اعتلا زاد مجدکم سلام کالصبا وقت الصباح یحب ذیوعها فوق الکلام
نامہ نامی و صحیفہ گرامی کہ از ہر حرفش بوی مہر و الفت و شمیم محبت بمشام اصدقای صادق الولا میرسید چون

جواب از ظہیر بمقام انشای نقطی و معنوی و بلیس ۱۲
حاصل معنی شعر فارسی
سلام مانند صبا وقت صباح محبوب است ذیوع و اشاعت او فوق کلام است
او صباح و امن تمام دارد
شگوفہای گل آن تمام دارد
گلستان معطر میشود از آن

حسب ترتیب فوق اعدِ عربیہ بودہ اند مبتدا و خبر و شرط و جزا و صفت و موصوف و مضاف و مضاف الیہ ماضی مضارع امر و نہی فاعل مفعول و ترکیب و فرق تذکیر و تانیث ہمہ در قواعد اُردو بطور عربی منضبط است پس کسیکہ بدون اینہمہ قواعد مشکلہ استعداد اردو بخوبی حاصل دارد اورا برای تحصیل چنین حاصل کہ بروی سہل است بطرف ہمچو قواعد مشکلہ عربیہ کی توجہ و دلچسپی تواند بود و بجز تضیع اوقاتش چہ تواند بود و بدین مشغولی بی حاصل از تحصیل علوم محروم و متعذر خواہد بود علاوہ اردو متعارف عام را از غایت شیوع و تعمیم دلیل ترمیدانند بخلاف عربی و فارسی کہ علم شریف میدانند بہرا از شغف و تمنا راغب بوده اند و زبان ردو خود درین حاصل است کہ اِذَا کَانَتِ الشَّمْسُ طَالِعَۃً فَالنَّہَارُ مَوْجُوْدٌ لہذا کاتب الحروف را کہ باہمہ ہیچمدانی و عدم احتیاج تعلیم فارسی در مدرسہ کینگ کالج بلقب مدرس اول فارسی ملقب کردہ اند فرور تر شد کہ بنا بر حرف شناسی و تعلیم و شغف اردو دانان دیار ہند چنان انشا در فارسی سلیس املا کردہ شود کہ نوشتہ اند اُردو در ضمن این خود بخود بخوبی تمام حاصل شود و از رنگینی عامیانہ عام فہم بقدر استعداد خود نیز خالی نباشد کہ اکثر عامیان این دیار جویای رنگینی ہا بودہ اند چون رنگینی بمقام معاملات نویسی و مطلب نویسی عیب گرفتہ اند مگر بضرورت شغف خواطر مستعلمان این دیار بقول بعضی از مکاتیب مہملہ خود در مقام نظائر انشای لفظی بخامہ سپردن فرور تر شد کہ برعایت طبع و ادراک مکتوب الیہ بجاہای خود شمہ مضامین مقدمہ

از اینجاست کہ اولاً نقل خط یکی از احباب کہ ارباب ہمچو طرز تحریر و مخاطب بود صحیح و منشی بود فصیح بنا بر افادہ طالبان و شائقان قلمی گشت و قرطاس است بعدہ جواب این کہ از خامۂ این سیہ نامہ برآوردہ اند بخامہ سپردہ خواہد شد کہ بدون ملاحظہ سوال لطف صحت جواب و سکوت حاصل نخواہد شد لہذا نقل این بر آن مقدم آمد

منشی صاحب مخدوم و مکرم اخلاق مجسم زاد مجدہ

شاخ قلم بعد شگوفہ بندی مراتب اشتیاق گلریز مدعاست کہ فضائل ملکیہ و خصائل انسیہ آنمن برگزیدہ نفس و آفاق کہ غایت آفرینش عبارت از آنست عالمی بتذکار آن طیب اللسان چیرا

نقل خط یکی از احباب مرقوم بمنشی صاحب

نظر انشای لفظی و منشی

منشی این بالا گزشت

غلط ہم باشد مگر بر عایت استعمال عام از صحیح فصیح تر است کہ غلط العام خیر من صحیح ہمین معنی دارد چنانکہ
بالا نظیر این گذشت پس مردم این دیار اودہ را زبان اردو تعلیم دادن چنان است کہ اہل فارس و شیراز را فارسی
و اہل عرب و بغداد را عربی مگر آنکہ اہل این دیار اودہ دو گفتن خوب میدانند الا نوشتن و خواندن اردو بغیر تعلق فارسی
لاجرم نوشتہ و خواندہ اودہ این اردو و خط آنان بدون تعلیم فارسی چگونہ متصور کہ ہمین انشا و املا و الفاظ و حروف فارسی در اردو مستعمل
و متعارف است کدام علم و خط و زبان جدا گانہ مثل انگریزی و ناگری و بنگالی نبودہ است کہ حاجت تعلیم باین اردو دانان باشد
و آن کتب و رسائل قواعد اردو کہ بسیار مسلم الثبوت و درست کار نامہ تازہ بروے کار آمدہ است ہمچو کتب برای
تعلیم اہل غیر زبان کہ از زبان اردو ہیچ آگاہی نداشتہ باشند بسیار مفید و بکار آمد و ضرور تر بودہ اند الا برای تعلیم و
حرف شناسی اردو دانان این دیار ہند انشای فارسی سہل و سلیس عام فہم متعارف در کار است کہ مطلب خیز
باشد و تعقید و اعوجاج عبارت و لغات غیر مانوس و الفاظ غیر مستعمل و غیر متعارف نداشتہ باشد فقط

بیان وجہ ترتیب این انشا بزبان فارسی

از اینجا تواں دانست کہ این رسالہ عجالۃً بالتخصیص بنا بر تعلیم اردو دانان این دیار ہند بعبارت فارسی صاف
صاف سلیس قریب الفہم و حالتیکہ یک پسر و ہزار سودا بود بحالت ہجوم اسباق و تدریس طلبہ کالج بر دانگی قلم از خامہ
بر آمد چون اردو دانان این دیار را بنا بر حرف شناسی یا استعلام فارسی اغلب و مائل بشغف تمام اند کہ طفلان را در مکتب
بعد حروف شناسی آمد نامہ یا کریما تعلیم میکنند و استعلام اردو را کہ از آغوش مادر تعلیم پذیرفتہ اند
تحصیل حاصل میدانند و از غایت شیوع و تعمیم کہ ہر بازاری میداند محض اردو را داخل علوم
نمیدانند لہذا بتحصیل قواعد اردو شغف و توجہ کمتر دارند و بزور اند کہ حرف شناسی کہ در فارسی دارند رسائل
تاریخ انگلستان و ہندوستان و دگر کتب متعارف کہ در اردو بودہ اند بتکلف میتوانند خواند و نوشت حتی کہ
زنان اردو دانان این دیار را کہ بجز تلاوت کلام اللہ تعلیم خط و کتابت فارسی بسبیکہ عاقلان میدانند ممنوع
و متروک است مگر اکثر زنان کہ فی الجملہ طبیعت رسا دارند ہمین کہ از تلاوت کلام اللہ اندکی حرف شناسی
بہم رسانیدند بتکلیف اردو دان اردو خوان شدند کہ در محلات سلاطین بانشای اردو ملازم شدہ بلقب چھٹی نویس نامور شدند
پس اہل این دیار را اگر قواعد منضبطہ اردو تعلیم کنند بس قت میخواہد کہ دل بر ین کمتری نہند زیرا کہ قواعد اردو

بیان وجہ ترتیب این انشا بزبان فارسی

مناسب تر می نشیند این پیش پای متعارف قریب الفہم را ترک داده لغت دیگر غیر متعارف دران نامہ درج کردہ اند یعنی لفظ شبیہہ مبارک را بجای خطی بصوت شیخ مبارک نوشتہ اند یعنی شیخ مبارک شیخ بشین معجمہ و باے موحدہ و حاے خطی ہر چند بمعنی کلبد و جبد در لغت آمدہ است مگر چون لغت غیر متعارف ست و مکتوب الیہ و تمام دیار مکتوب الیہ از زبان متعارفہ ہم اجنبی فکیف کہ غیر متعارف و لفظ شیخ متعارف عالم است پس لامحالہ اربابِ غرض زبان را مقام اشتباہ و مغالطہ در ہیچ مواقع یقینی متصور کہ شبیح مبارک را شیخ مبارک خواہد خواند لاجرم در ہیچ مواقع رعایت فہم و ادراک جانب مکتوب الیہ ملحوظ داشتن بر صحت لغت مقدم می باید کہ مراد از کتابت افہام مکتوب الیہ ست نہ اظہار لغت دانی خود کہ مطلب جد افوت میشود کَلِّمُوا النَّاسَ عَلٰی قَدْرِ عُقُوْلِهِمْ علاوہ دریں جا نقشہ تصویر خاص در کار بودنہ جسد و قالب بدین نظر ہم لفظ شبیہہ بملاے متعارف بجاے خود بودنہ شیخ مبارک فقط

آمدم بر بیان جان سخن	اندکی گوش دل بجانب من

صفت انشاے معنوی در زبان اردو ۱۲

اینجا کہ بناے سخن از انشاے معنوی ست حصہ ہر کس درین انشاے معنوی مثل موزونیت طبع جبلی و فطری جدا ست محتاج تعلیم و تعلم و اکتساب نبودہ است آری از اکتساب رونق و نقش دوبالا می افزاید کہ نگین بدون انگشتر رونقی ندارد پس این نعمت وہبی را بالفاظ فصیح مستعملہ قریب الفہم رونق دادن اولی تر است تا مضامین انشاے معنوی و اصل مدعای کاتب بآسانی تمام بر خاطر ملاحظہ کنندگان جا پذیر فتہ مایۂ حظ وجدانی و افادہ عام شود چون انشاے معنوی وہبی کہ عبارت از تلقاے مضامین عالیہ است در ہر زبان کہ داشتہ باشد گنجایش خوبست ازانجملہ درین دیار قریب نواح و اطراف اودہ استعمال و شیوع زبان جامع اردو بسیار متعارف ست و وسعتے ہم درین زبان کہ مرکب بسبب جامعیت زبان عرب و فارسی با فصاحت جمع است گماذ کردنہ انفاً پس تعلیم زبان اردو بہ اہل این دیار تحصیل حاصل و مشقت بی حاصل است کہ اہل دیار غیر درین دیار آمدہ محاورات مستعملہ اردو کہ متعارف از بازاریان دیار اند تعلیم می پذیرند و تحقیق صحت محاورات مستعملہ اردو در زمرہ ہر قدر کہ از زبان بازاریان این دیار ملک اودہ میشود کلام عالم و فاضل متجہ نمیتوانند شد و معتبر ہم دارد و ہمان است کہ بزبان زمرہ بازاریان ہند جاری باشد گو لفظ غلط

اند علی الظن الفظ البتہ و مضائقہ و انتقام و شکر و صبر و رضا و تسلیم و قناعت و غیرت و غیرت و حسد و حمیت و تہمت وغیرہ کہ ترجمہ فارسی و ہندی ہمچو الفاظ کمتر در اردو مستعمل است و اگر بتکلف تمام در لغات تلاش کردہ استعمال ہم کنند بسبب عدم رواج عرف کمتر بفہم اردو دانان تواند در آمد چنانکہ لفظ غلام در عربی کہ عبد مملوک را گویند و بندہ در فارسی اکثر معروف ست و در اردو مستعمل و بترکیب فارسی غلام نوازی و بندہ پروری در ہر دو ہم میتوانند گفت و لفظ رہی بمعنی غلام و بندہ کہ در فارسی ست اگر بجای بندہ نوازی ہی نوازی گویند میتوانند شد مگر بسبب عدم استعمال عرف بر خاطر اجنبی منمایند لامحالہ بسبب غیر متعارف بودن محتاج لغت و وقت میباشد لاجرم استعمال متعارف روزمرہ عام آنقدر دارد و عتبار دارد کہ لفظ غلط مستعملہ عام بر لفظ صحیح معتبر داشتہ اند چنانکہ ہمین لفظ صحیح بصاد غیر منقوطہ و ہر دو حای حطی صحیح است این صحیح را بہای ہوز و سین مہملہ و یای تحتانی نخوانند قلب ماہیت فاش غلط صریح کردہ میگویند کہ اگر بجایش لفظ صحیح گفتہ شود در وزن و قافیہ بلکہ در اصل معنی شعر فتور واقع شود و ان بہ لطف بیان اردو باقی نماند چنانکہ در اردو گفتہ اند ؎ آہ سی گردوں تو سہی تکا سینہ چاک کر دوں تو سہی اخگر خورشید کو مین خاک کر دوں تو سہی ایضاً ؎ سب جفا آپکی ہمنی سر و چشم سہی ہر گھڑی کہتی جو ہو یہ سہی وہ سہی ؎ و ہم ازینجاست کہ ؎ غصہ سہا ادا سہی چین بر جبین سہی ؎ سب کچہ سہا پر ایک نہین کی نہین سہی بعض جا ہا لفظ سہی بمعنی برداشت کردن بجای خود ست و بعض جا در ہمین اشعار بہمین املا بمعنی صحیح است کہ اگر این را بہ املای صحیح بر نگارند غلط شود و در وزن و قافیہ شعر ہم فتور واقع شود و در محاورہ متعارف مستعملہ اردو ہم درست نہ آید ہمچنان در فارسی ہم خصوصاً در ین دیار ہند اگر موافق محاورات مستعملہ این دیار استعمال نکنند و بعینہ ہمان محاورات و لایت خاص و صحت لفظ استعمال کنند تا ہمچنان کہ نامہ شاہی کہ دام زمانہ از طرف پادشاہ اودہ بشاہ انگلستان نوشتہ شدہ بود در ان تا بعد اظہار مراتب خلوص و نیاز و محبت بلکہ فدویت درخواست شبیہ قدس شہنشاہ انگلستان بہزار تمنا و کمال ارادت مندرج بود چون لفظ شبیہ بمعنی تصویر کہ مشابہت تامہ بصورت مشبہ بہ داشتہ باشد اکثر مستعمل و متعارف عام ست و املای شبیہ نیز بہ ہای ہوز و معنی ہم در مقام رست سریع الفہم بجای حرف

بود در نظر انشا در ہم خطا متعارف ۱۲ قلی
بادشاہ اودہ بحضرت شہنشاہ انگلستان
در ہندوستان بالقاب ہا نوشتہ
ذکر نامہ شاہی کہ از طرف شاہ اودہ بحضرت شہنشاہ انگلستان

بودہ است و ہر کس زبان معلومہ خود را ابلغ و افصح میداند و از زبان دیگر کہ ناواقف است انکار دارد
و غیر فصیح دانستہ استہزا میکند درین صورت در فصاحت و بلاغت ترجیح یکی بر دیگری بکدام حجت
تواند کرد مگر اینکہ زبان ہندو را بسبب قدامت و اندراس بسیار قبل خلقت آدم علیہ السلام زبان دیوتا
و جنات و شیاطین کہ ہندوان را ہمیں گویند قرار دادہ مرجوع کردہ آید و زبان عربی بعد ازان پس از
آدم علیہ السلام رواج یافتہ ہنوز مستعمل است و کلام آخر خدا ہم بہمین زبان اختتام یافتہ بلفظہ و عبارتہ
قائم است کہ اِنَّا اَنْزَلْنٰهُ قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا و فصاحت در تلفظ ہم بسبب نبودن حروف ثقیلہ ہندی
ہر عامی و رمی بدو غلبہ این سلطنت ہم بسلطنت قیصر روم روی زمین را فرا گرفتہ کہ کلام الہی ہم بشہادت
برخاستہ آلٓمٓ غُلِبَتِ الرُّوْمُ وَهُمْ مِّنْۢ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُوْنَ و وسعت ہم درین زبان است
با انیکہ دخل زبان دیگر از زبان فارسی ہندی ترکی درین بودہ است و عشق ہم در ملک عرب مضامین اشعار
عربیہ از جانب مردان بطرف زنان بجای خود است و کتب علوم عقلی و نقلی و معنی و بیان و علم و ادب و اخلاق
و منطق و شریعت و معقولات و طب و ریاضی و جغرافی و تحریرات اقلیدس و تمام فروع و اصول خصوصاً
علم دین و الہیات و شریعت و حقیقت و معرفت و تصوف و غیرہم نیز درین زبان بسیار اند ہرچند
بزبان دیگر ہم بودہ اند و ترجمہ ہم میتوان کرد مگر اصل زبان مصنف را شانی دیگر ست کہ طبیب عربی دان را
بمقابلہ طبیب فارسی دان اعتبار تمام نہادہ اند گو طب فارسی بعینہ ترجمہ طب عربیست و باہمہ وسعت اگر زبان
دگر را درین زبان دخل ہم میدہند تا بہ تبدیل صوف معرب میکنند کہ لگام اسپ را لجام و کیلان را جبلان
و گرگان را جرجان و چین را سین و مشک را مسک مینویسند یعنی زیادہ ترمایہ وسعت اوست بخلاف الفاظ
فارسیہ و عربیہ در اردو بحروفہ و لفظہ مستعمل اند چون ہندیان اردو دان را بدون طی کردن مرحلہ اردو و فارسی
بآن مرتبہ عالی رسیدن عجمی و مشقی می باید لہذا ابتداء تعلیم فارسی اہل این دیار ہند مقدم آمد کہ بدون سلم
برصدہ نتوان رسید و در فارسی اردو ہم دخل الفاظ عربیہ بودہ است کہ کمتر کسی از ہندیان و عجمیان ترجمہ آن را بزبان
خود شان معلوم توانند بود مثل لفظ ظالم و ظلم و ستم کہ در اردو مستعمل است مگر ہندی بہاشا در اردو کمتر مستعمل است
و لفظ خراب و ناقص و ضائع و تلف کہ عجمہ بیت ترجمہ فارسی این الفاظ کمتر متعارف ست کہ ہمین الفاظ در فارسی ہم بحروفہ مستعمل اند

۱۲ حاصل معنی ہر سہ آیہ کہ بر سر ہر یک نشان زدہ شدہ
۱۲ حاصل معنی ہر سہ آیہ کہ بر سر ہر یک نشان زدہ شدہ
۱۲ حاصل معنی ہر سہ آیہ کہ بر سر ہر یک نشان زدہ شدہ

زبان جامع بکجا کشیدہ است مگر بالفعل متاخرین زبان در شعرا شیخ امام بخش ناسخ مرحوم در نظم و مرزا رجب علی بیگ سرور در نثر انچہ تبراش خرش مناسب باعتدال آوردہ رونق و فصاحتی بخشیدہ اند خود از تصانیف آنہا ظاہر است این را نوآموزان حال مقتفی کردہ طول دادہ از اصل مطلب دور افتادہ اند و لطف انشای معنوی از دست دادہ قافیہ پیمائی فضول نمودہ در نخیتہ فون معنی ریختہ این را قبیح نمودہ اند نظائر آن بالا گذشت و نظیر قافیہ پیمائی در کتابی چنین دیدہ شد دہ حوض با ہوا الو کی دم فاختہ ہوا بہمین نمط عبارت کتاب ہمچو قوافی مہملہ مقفی نمودہ نشتر ہا بر جگر معنی زدہ است پس اصل ہندی خاص کہ از قدیم الایام زبان ہنود است بہاشا نام او ست و انشا و املاو لہجہ و الفاظ و اکثر حروف او مثل ٹ و ڑ و چھ و جھ و کھ وغیرہ جدا کہ در فارسی نمی آیند بلکہ در اردو مستعمل حال اکثر الفاظ مستعملہ سابقین ترک دادہ اند مثل سجن و پیا کہ معشوق و شوہر را گویند ہمچو محاورات متقدمین ہند را متاخرین حال ترک گفتہ بجانب الفاظ فارسیہ عربیہ مائل تر اند خصوصاً در اردو حال ہم او زان و قواعد ترکیب عربی و فارسی مستعمل و در مضامین اشعار اردو و نیز جانب فارسی غالب چنانکہ در فارسی عشق مردان بجانب مردان اکثر منسوب کردن و در نظم متعارف ست ہمین حال بعینہ در اردو ست چون در فارسی فرق تذکیر و تانیث و ضمائر این نبودہ است و در ہندی نمایان است لہذا در زبان اردو بسبب حاشیہ ہندی فرق نمایان یافتہ میشود بخلاف این در سین و یا در ہند کہ عشق زنان بجانب مردان ست و از ابتدائے این از کشنا اوتار مشہور میکنند نظم و نثر این را در سر و ڈیہ و ٹھمری وغیرہ مہاست و در اشعار دوہرہ و کبت و کنڈلی وغیرہ میگویند و رسم خط و املا ہم جدا کہ ہیچ باخط عربی و فارسی نسبتی ندارد و سوتش ہم بسبب کثرت حروف از فارسی زیادہ تر و گنجایش مضامین عالیہ ہم درین بسیار و صنائع و بدائع لفظی و معنوی ہم بسیار دارد و تصانیف و کلام اہلدلان ہر دو صدہ مضامین عالیہ خصوصاً از مقام تصوف درین زبان بسیار گرفتہ و رواج اردو بسبب دخل و تسلط سلاطین عجم بمرور دہور درین دیار ہند چنان غالب تر است کہ ہیچ زبان را درین فروغی نبودہ است حتی کہ ترجمہ کتب عربیہ مشکلہ از فقہ و حدیث و کلام اللہ نیز بہمین زبان اردو نمودہ افادہ عام کردہ اند و زبان دانان کاملان خاص ہندی مثل سابق کمتر بودہ اند چون در ہر زبان حسب قواعد فصاحت و بلاغت بسیار بطور او

کمتر توجہ میماند و بجز اجتماع الفاظ و قوافی و لغات زائد غیر مانوس از اصل مطلب مطلبی نمیباشد بلکہ
ہمہ مطلب و قف الفاظ گردیدہ فوت میشود پس اولی ہمین است کہ بہر زبانی کہ انسان قدرت زیادہ
داشتہ باشد ہمان زبان در انشا یش مضامین عالیہ کہ عبارت از انشای معنویست بآسانی تمام گنجایش
تواند بود و حظ و جدانی ہم بکسی آن زبان داشتہ باشد بواقعی خواہد بخشید فضلاً علیہ کہ زبان جاری مع زبانہا
وسیع تر و رائج تر باشد و کمتر کسی از اجنبی بودہ باشد چنانکہ زبان اردو درین دیار رائج و شائع است
خصوصاً درین زمانہ حال کہ ہجری ۱۲۳۵ و عیسوی ۱۸۲۰ است ہر قدر کہ کسر و انکسار تراش خراش پذیرفتہ درست و
فصیح تر شدہ است در آبتدائی زمانہ کہ نامربوط و غیر مرتب بود این لطافت و خوبی نداشت ابتدای نظم درین زبان بختہ
از ولی دکھنی است کہ بسبب نادرستی و بی ترتیبی بسیار الفاظ ہندی غیر مانوس خلاف فصاحت درین
مستعمل بود کہ بازاریان این زمانہ بران خندہ میکنند مثل تین سون کہون ہون یا تمستین بولون
ہون یا لفظ پی و سجن بجای معشوق یا برہ یا پریم بجای مفارقت و محبت یا ریت و پیت
و میت بمعنی رسم و دوستی و آشنائی چنانکہ شعر کلی از قدمای اردو ؎ مسافر سی کوئی بھی کرتا ہی
پیت ؎ مثل ہی کہ جوگی ہوے کسکی میت ؎ ایضاً ؎ مجھ در دپر دوانہ کو تم حکیم کا بن وصل نہین علاج برہ کے
ستیم کا ؎ دیکھا ہی قد و زلف و دہن پی کا جب سین کرتا ہون تب سے ور و الف لام میم کا ؎ پس اکنون متاخرین
زمانہ حال استعمال ہمچو الفاظ کمتر دارند بلکہ ترک دادہ اند بمقابلہ این کہ بعض سفہای نوآموز بنا بر اظہار قابلیت
خود الفاظ و لغات عربی و فارسی و غیر مربوط درین ہندی داخل کردہ آن فراکار را باین تفریط رسانیدہ
اند کہ حکایت در گوش شخصی اثنای رہ روی چیزی از بالای درختی افتادہ رد میکرد کہ پیش طبیب رفتہ

چہ میگوید لسانین بلدہی ایک بستان مین گذار واقع ہوا وہان کی اوراق اشجار سی سقوط دندان
کا صحاح مین واقع ہوا فلہذا وجع شدید اذن لیسری مین عارض ہے کہ تصادم او سکا یمنی کا سبی
موجع ہی فقط طبیب بجواب این علاج مرض ما لیخولیا را بر علاج درد گوش مقدم دانست کہ فصد تجویز کرد و
بعض شعرای نوآموز ہم ہمچنان خبط بکار میبرند کہ کسی ہمین زمرہ نوآموزان گفتہ باشد ؎ لمس اعلام انامل
پس مدد کن تا ؎ استخوان ہے جو میرے سار قلمدان ہو تا پس ملاحظہ درکار است کہ درین افراط و تفریط خرابی این زبان

؎ در ابتدا و انتہای نثر و نظم بسیار و انکسار
چون ہست ہر دو اکنون بود و اکنون

سلاطین بر آنچہ کہ خاص محاورات ہند باشد استعمال میکردند بلکہ بنوبر باہمہ بر ہمی سلطنت تا آخر عہد حضرت
ظفر شاہ بکارخانہ سلطنت ہمین الفاظ را تخصیص بود کہ از غایت اشتہار محتاج بیان نبودہ است ہرگاہ
سریر سلطنت از جہانگیر متجاوز شدہ نوبت بشاہجہان رسید انجا کہ بسبب مصاحبت و معاشرت علمای دین
فی الجملہ خودداری و تشرع غالب بود و این زبان ریختہ معجون مرکب بسبب آمد و شد تاجران دیار در بازارہا
بضرورت خرید و فروخت و معاملات دست ضروری الاستعمال شد تا زبان یکی بفہم گری در آید چون
بازار را در ترکی و فارسی دو گویند و ابتدا از ضرورت استعمال این زبان مرکب در بازارہا ضرور بود
خصوصاً در بازار خاص پادشاہی کہ بتعظیم نام شاہی لقب و نام بازار خاص اردوی معلی بود لہذا نام
زبان تازہ مرکب نیز اردوی معلی قرار یافت چنانکہ زبان پارسی بپارسی و عربی بعرب و ہندی بہند
منسوب است این ہر دو ہم بہمین نام خاص نامزد شد تا اینکہ بانقراض منہ آن تخصیص آداب شاہی
باقی نماند آن التزام لفظ معلی ہم نماند فقط اردو باقی ماند چنانکہ از نام نور بائی بعد وال سلطنت
محمد شاہ نور نماند فقط بائی باقی ماند کہ پیر و ضعیفہ ہم شدہ بود پس وجہ تسمیہ اردو ہمین است کہ منسوب
بہ اردوی معلای شاہی است و اسم با مسمی ریختہ است یعنی زبان عجمی و فارسی در ریختہ اند چنانکہ
بالا مذکور شد از اینجا ست کہ اکثر اشعار اردوی سابقین را ریختہ گویند پس اصل بنا و ابتدای حقیقت
و ماہیت و وجہ تسمیہ زبان اردو این است چون زبان عرب از ہمہ افصح و اوسع و اعظم بودہ است بعد ازین
زبان عجم کہ مراد از فارسی است بعد ازین ہندی کہ از فارسی کمتر نہادہ اند از بسکہ ناقص را از کامل
زینت می بخشند از اینجا ست کہ فارسی را اگر در ہندی ریختند زینتش دو بالا شد گویا ملمع نقرہ
بر مس شد ہرگاہ الفاظ عربیہ ہم بر بین افزود تلمیع طلا بر نقرہ گردید زیادہ تر زیب و زینت افزود وسعت
ہم بحد کمال رسید و جولانی شہسوار ناطقہ کہ بر مرکب کمیت خامہ سوار است در میدان وسیع نیکو تر است
لاجرم برای انشای معنوی ہم از زبان اردو چہ تواند بود کہ وسعت این میدان در از تر است از اینجا ست کہ
بالا نوشتہ ام کہ انشای معنوی محتاج زیادہ مشقت و تعلیم و تحصیل علوم عربی و فارسی نبودہ است بخلاف
انشای لفظی کہ دران تبلاش الفاظ اکتسابی بفکر و غور مضامین عالیہ کہ مراد از انشای معنوی است

۴ در وصف و وسعت زبان اردو و ۱۲ الف

وَاِنَّهٗ عَلٰی ذٰلِکَ لَشَهِیْد مزارش در مقام بهڑاچ متعلقه اودهه معروفست رحمة الله تعالی علیه
مدت سلطنت و نظم و نسق او که بدینوجه در هندوستان امتداد نه پذیرفت تا زبانی خاص از محاورات عربی
بشمول زبان هند مرکب شده رواجی میگرفت بعده در آواخر زمان سلطنت سلاطین تیموریه که از عهد دولت
محمد ظهیر الدین بابر شاه دخل و تسلط سلاطین تیموریه نسلاً بعد نسل در بین بلاد هندوستان امتداد یافت و دار الملک
دهلی مستقر الخلافت قرار پذیر فت تا اینکه در عهد سلطنت جلال الدین محمد اکبر بادشاه نوبت مصاهرت
با راجگان هند بدان شهر رسید که تخت سلطنت هندوستان مع لیعهدی بنام همان شاهزادگان قرار یافته
باشد که از بطن دختران راجگان هند باشند بجهت جانب هندماوری و ننهالی زیاده تر در بین سلاطین
متاخرین غالب آمد که قریب پانصد زنان هند و همراه دختران راجگان در زمره خواصان و مصاحبان
و ملازمان و پیشخدمتان بمحلات شاهی فاقت و مصاحبت همراه عروس هندی می آمدند در همان
زمره که همه شاهزادگان از ابتدای لادت پرورش و نشو نمای یافتند و آخر کار عروس هم هندی یافتند
هرگاه اندرون محلسرا رفتند بتکلم زبان هندی چون بیرون محلسرا خرامیدند زبان فارسی مغلانه مرکب
به هندی شنیدند تا اینکه هر دو زبان باهمدیگر ترتیب یافته عجیب معجون مرکب و مجنس صورت برآورد
که هنوز لقبی و نامی خاص برای این زبان قرار نیافته بود چون شاهزادگان بسن شعور رسیدند و نوبت بسریر
سلطنت رسید و عروس هندی مع همراهیان هندی بمحل داخل گردید لامحاله بجانب هندو زبان هند
و زنان هند غالب تر شدند که کُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَیْهِمْ فَرِحُوْن از انجمله حکایات و معاشرت و ماندبود
ظاهری اکبر بادشاه و ریش تراشی او و تاثیرات صحبت بیربل و فیضی خود بمتون تواریخ مملو است
درین ایام برعایت جانب مادری عروسی و صحبت زنان هند التزام زبان هندی باین غایت کشید که در
کارها و معاملات شاهی و زمره درخادمان محل و عملهٔ شاگرد پیشه اکثر زبان هندی مستعمل بود تا اینکه
نام نعلین خاص کفش پای شاهی چرن قرار یافت و لقب کفش بردار چرن بردار و نام قلیان هندوانه
که بهندی نیچانه از همین ماخوذ است و در مقام آرام استراحت سکه فرمودن و در مقام دیدار نمودن درشن و
مکانیکه برای استراحت و دیدار نمودن قرار یابد مش سکه درشن باشد و غرفه و دریچه پیشگاه سلاطین را

ہندی کا تعلق ہندوستانی زبان سے ہے جو فارسی عربی اور ہندی کے ملاپ سے وجود میں آئی ہے ۱۲
ماصل مطلب یہ ہے کہ ہندوستانی زبان کی ابتدا مغل بادشاہوں کے زمانہ سے ہوئی ہے ۱۲
مفہوم مضمون آیہ کریمہ ۱۲
بتحقیق کہ خدا ایں بر ۱۲ ۱۲
شاہد است ۱۲
از انجملہ است کہ در دعوا مراجعہ
از زبان ہندو بجز الفاظ خاص
فائدہ عربی بجز الفاظ خاص
ہندوستان کہ در وقت طلب جائز ہیں
مثل گلاب و مشک و غیرہ علوم
کہ الفاظ عام مروجہ عربی ہیں
لفظ خاص ہے اور محض برای
طلب جائز ہیں
برای طلب دعا و آمرزش
لفظ خاص ہے
گردن ستوران جلفظ جنور
خاص لغت ہے
وقت مطبع کہ جائز ہیں
ساخت

این را اسم با مسمی ریختہ بودہ است یعنی ہر دو زبان چون نمک و فلفل وغیرہ درین ریختہ اند پس چنانکہ
ملمع طلا بر نقرہ مزین و مزیب است و عکس این قبیح و معیوب و ناروا است بمقابلہ این کہ ہندی را از ہر دو کمتر
داشتہ اند چنانکہ تمثیل طلا بعربی و نقرہ بفارسی است ہمچنان ہندی را کہ از ہر دو کمتر داشتہ اند تمثیلش
مس و برنجی توان دانست پس چنانکہ ملمع طلا بر مس بدون تقویم و تلمیع نقرہ درست نمی آید ہمچنان دخل
عربی در ہندی بدون شمول فارسی معیوب و مقدوح و بشمول فارسی وی احسن ابیح و مستعمل است و آنانکہ
چنین کردہ اند در مقام مضحکہ و طعن و استہزا نظیر توان دانست نہ سند کہ غیر مستعمل متروک و مقدوح است
مثلاً کسی بقصد و ارادہ بی شمول فارسی عربی محض در ہندی محض داخل کردہ گفت کہ فانظر الینا
اولال چیرے والے اسگری محفل بغیر لے آکلات ہے یا در فارسی الفاظ ہندی غیر متعارف اورده گفت کہ
ے این خال روی جانان دیکھو نہ بارے پارس ہے یا مثل انشا اللہ خان در متاخرین قصداً استہزاءً گفتہ باشد
کہ ے متفکری ہین فکر بہئی اور آئی کے ہے جہاؤ میان کو بہوین پہ چوکس گہماے کے ہے ہمچو طرز بیان در اردو
برای دگری نمیتواند شد مگر در متروک و مقدوح بودن سند کامل است این زبان جامع ریختہ کہ
اردو نام کردہ اند وجہ تسمیتش و اصل ابتدای پیدایش این ست

بیان وجہ و سبب دخل و شمول زبان عربی و فارسی درین زبان ہندی و ابتدای صورت ترکیب این ہر دو زبان بر زبان ہندی و وجہ تسمیہ این زبان ریختہ بہ زبان اردو

پس تو ان دانست کہ وجہ دخل و شمول و ترکیب زبان عربی و فارسی در زبان ہندی ظاہر و مریح است
کہ بتدریج مرور دہور آہستہ آہستہ تسلط سلاطین عرب و عجم در بلاد ہند روز بروز ترقیہا پذیرفت کہ
حال واقعی بملاحظہ کتب تواریخ واضح میشود ابتداءً دخل و تسلط اہل عرب در زمانہ خلافت خلیفہ ثانی
رضی اللہ عنہ تالاہور علم اسلام بلند شدہ بود بعدہ بمرور دہور سلطان محمود غزنوی چند بار آمدہ
زد و کشت نمایان نمودہ اسارای کثیر اسیر برد کہ آخر کار سالار مسعود غازی علیہ الرحمہ ہمشیرزادہ
محمود غزنوی بسبب خاش و کاوش حسن میمندی کہ وزیر اعظم سلطان محمود بود بشکر ریخی ہا از خال خویش کہ محمود غزنوی بود
بہم رسانیدہ غزا و جہاد کنان درین دیار آمدہ رسیدہ بہمین مقام تلہ وزد و کشت با تمام ہمراہیان خویش داد شہادت داد

نسخہ
بیان وجہ و سبب دخل و شمول زبان عربی و فارسی در زبان ہندی و وجہ تسمیہ این زبان بہ زبان اردو

برای تقویت اردو دانی کافی ست ازینست که قاعده کلیه ماهیت انشای معنوی بعبارت سلیس فارسی
عام فهم نجامه سپرده شد که بضمن این تکمیل اردو خود حاصل است و فارسی دانی بران مزید ع چه خوش بود
که برآید بیک کرشمه دو کار ۔ چون در حقیقت تعلیم این انشای فارسی برای تکمیل استعداد اردو مقدمه بوده است
لهذا اندکی از ابتدای اصل بناء و رواج زبان اردو درین پاره سپردن ضرور تر است تا معلوم شود
که بدون عجمی و فارسی بالذات اردو را وجودی و اعتباری نیست پس بدان دانست که اصل زبان این مردم
هند هندیست که ناگری و بهاشا و سنسکرت وغیره اقسام اوست و رسم خط و املا و الفاظ و حروف
هر قسم جدا که آن حروف و املا در عربی و فارسی نمی آیند تا اینکه اهل عرب و فارس اگر هزار اهتمام
و مجاهدات بکار برند ممکن نیست که آن حروف مخصوص هندی زبان آنها ادا شوند چون رفته رفته مرور
و هجوم دخل و تسلط اهل عجم بتدریج در هندوستان افزود همانقدر ترکیب و مصاهرت هم گه گه در نسل و خلقت
و زبانها نیز کم و بیش واقع شد آهسته آهسته در هر دوره و هر زمانه که تراش خراش درین زبان می افزود
اکثر محاورات متقدمین را متاخرین ترک کردند و بهتر از سابق فصاحت و سلاست برآوردند که در
هر چیز و اختراعات تازه در اقسام ملبوسات و صناعات و اسلحه حرب وغیره همین حال است ع که باشد
نقش ثانی به ز اول ۔ تفصیل این بس دراز که عاقل باندک تامل درمیابد پس در هر زبان که حروف
زیاده تر الفاظ هم زیاده تر بدین جهت وسعت هم در و زیاده تر بخلاف فارسی از بسکه حروف
درین کمتر اند الفاظ و وسعت هم کمتر دارد که مَا قَلَّ وَدَلَّ صفت اوست حروف مقطعات یعنی
که بست و هشت حروف متعارف اند هشت ازان که مخصوص بعربی بوده اند بفارسی نمی آیند تا
وسعتش ظاهر حتی که فرق تذکیر و تانیث هم بفارسی نبوده است بخلاف هندی و عربی که در فرق
غایان و حروف هم زیاده تر لاجرم وسعت هم زیاده تر است و زبان اردو که جامع این هر سه زبان است وسعتش
خود ظاهر که معجون مرکب است چون جزو اعظم این معجون مرکب همین عربی و فارسی ست لهذا استعلام عربی و
فارسی هم برای اردو دانی مقدم آمد چنانکه دخل عربی در فارسی کَالْمِلْحِ فِی الطَّعَامِ گفته اند لمع طلا بر نقره
است همچنان دخل این هر دو در هندی چون نمک و فلفل و گرم مصالح در طعام است ازینجاست که این را

اردو میں عربی فارسی کے اصل ہونے کی وجہ

بدون برآمدن آفتاب روز روشن نشود لاجرم اهل این دیار را ضرورت تعلیم زبان اردو
همین است که فارسی و عربی حاصل کنند اردو خود در ضمن این حاصل است که زبان اوست از نیست که هر که
از اهل این دیار اند کی هم استعداد حرف شناسی فارسی دارد اردو خود او را حاصل است و اگر
هیچگونه از فارسی و حرف شناسی بهره ندارد تا بسبب بودن از اهل این دیار در زبان اردو سخن
و کلام البته خواهد کرد مگر بدون تحصیل فارسی نمی خواندن و نوشتن نمیتواند که همین حروف و خط املای فارسی
املای اردو هم بوده است مثل انگریزی و ناگری و بنگالی سوای خط جدا از فارسی برای اردو نبوده است اکثر
اردو دانان دیار هند ناخوانده محض حرف ناآشنا که فی الجمله طبع موزون جبلی دارند چه قصاید و اشعار
پر مضمون میگویند که مشهور عام اند اگر با نها گفته شود که آنچه تصنیف میکنند آنرا بنویسند و بخوانند
عاجز میشوند همچو کسان همین که فارسی اند کی هم حرف آشنا شدند در اردو کامل تر شدند محتاج تعلیم و درس
اردو نمیشوند و آنچه از رسائل متعدده بقواعد اردو تازه تالیف و تصنیف برای تعلیم و تدریس
ترتیب یافته اند آنهمه البته بطور قواعد عربی مسلم الثبوت و درست بوده اند در خوبی و استحسان و کمال
دماغ سوزی و تجرّ مصنف آن چه کلام که صاحب استعداد کامل بوده است و بترتیب چنین قاعده کانامه
نمایان بکار برده است کسی از سلف تا خلف از ابتدای بنیاد زبان اردو همچو قواعد درین زبان اردو ترتیب
نداده است در حقیقت موجد و بانی این قاعده اردو مصنف اول همین کس بوده است بعد ازین هر که
باشد تبع اینست پس تعلیم این ترتیب باشخاص غیر زبان که از اردو دانان دیار هند نباشند بسیار مفید
وارد و دانان دیار هند را که از ابتدای لالوت در آغوش والدین و کنار دایه همین زبان تعلیم می پذیرند
اینها را همچو قواعد اردو که همه قواعد عربیه اند تعلیم دادن آسان بر آنها مشکل کردنست و آخر کار بهزار محنت
و مجاهدات آنهمه قواعد عربیه را اگر مدت دراز آموختند و حفظ کردند تا حاصل این همانست که از بیشتر
بی محنت و بی تعلیم حاصل داشتند لاجرم بجز تحصیل حاصل نمیدانند در بدل این اگر همین قدر مشقت
در تحصیل و حفظ قواعد فارسی و عربی بکار برند تا علمی و زبانی دگر حاصل میکنند و مشقت رایگان نمیدانند
و تقویت و استحکام اردو بران مزید لاجرم همچو مردم هند اند که حرف شناسی فارسی و املای فارسی

فتور ہا می ندار د زیرا کہ ہر فرد بشر طبیعت یکی دل یکی دارد ما جعل اللہ لرجل من قلبین فی جوفہ
پس ہر گاہ کہ این یک قلب واحد بتقاضای علم اکتسابی بفکر و تلاش الفاظ و قوافی و وزن و تقطیع و رنگینی معروف
و مستغرق شد آن سلسلہ نزول الانشای معنوی و ہبی کہ عبارت از مضامین عالیہ تلقائی است و مورد آن
قلب است کجا باقی میماند کہ یک دل بدو جانب متضاد در آن واحد چگونہ تواند پرداخت اگر بجانب
مشرق میرود از مغرب دور تر می افتد و العکس بالعکس ہر طرف کہ میرود از طرف دیگر دور ہا می فزاید
تا آخر لا محالہ ہمین صنائع لفظی بازی طفلان باقی میماند و از معانی عالی ہیچ بہرہ نمیماند ؎

شکر بتر از دی و زارت بر کش ✦ شو ہمرہ بلبل بلب ہر مہوش ✦ چنانکہ بالا مذکور شد فقط

تمہید سخن در بیان فوائد و قواعد زبان اردو

پس از ینجا تو ان دانست کہ ہر کس ہر زبانی کہ از عربی یا فارسی یا ہندی یا اردو یا انگریزی یا ترکی
داشتہ باشد بہمان زبان انشای معنوی او کار ہا میکند و بزبان دیگر بغور و فکر و تلاش الفاظ اکتسابی
آن لطف انشا و ہبی کہ آمد بتکلف است باقی نمیماند کہ آورد و میسر نشد نہ آمد از ینست کہ ارباب ذی الالباب
صاحبان و الاشان درین دیار ہند ہمہ تحریرات معاملات و مقدمات متعلقہ دفاتر و محکمہ جات و تدریس
و تعلیم بزبان اردو کہ رواج روزمرہ این دیار است قرار دادہ اند چون این زبان اردو زبانی و علمی
جداگانہ نبودہ است بلکہ معجون مرکب جامع سہ زبانست عربی فارسی ہندی لاجرم وسعت
این خچہ ظاہر و میدان وسیع جولانی کمیت خامۂ ناطقہ را گنجائش بسیار پس اہل این دیار را ہر قدر کہ در انشای
زبان خود بدیع طولا و جولانی خواہد بود بزبان دیگری نتواند بود چہ زبان کہ اینقدر وسیع فکیف کان کذا
مگر چون زبان ہندی اصل زبان خود است حاجت تعلیم و تعلم ندارد کہ تحصیل حاصل ست الا تعلیم
زبان عربی و فارسی کہ زبان اردو از ہمین مرکب ست برای تقویت اردو ناگزیر است کہ جزو اعظم
این معجون مرکب ہمین عربی و فارسی ست ہندی محض برای نام بطور موصولات و ضمائر است
کہ بنا بر ربط و ترکیب الفاظ میبا شد باقی ہمہ فارسی بلکہ عربی است پس تعلیم فقط اردو بدون فارسی
و عربی باہل ہند چنانست کہ بدون زینہ و نردبان کسی ارادۂ رفتن بالای بام کند یا خواہد

؎ حاصل سخن ہمین ست کہ ہر کس ہر زبانی کہ دارد انشای معنوی او بآن زبان ست و قلب
برای تحلیل امر اردو و قلب
و زبان بجوف و پہلوی او
؎ تمہید سخن در بیان
فوائد و قواعد زبان اردو
وسعت او در ۱۲ اوراق

ظاهر بچشم دیده بلکه برخود گذشته اینست که در ایام خانه نشینی نواب معتمد الدوله بهادر طاب ثراه که همین کاتب الحروف
کاتب نواب دبهمان التزام متابعت سنت نبوی مرعی بود که مَا خَطَّتْ یَمِینُکَ آنمغفور باهمه اشد ضرورت تحریرات
جوابدهی دعاوی شاه اوده ودعاوی تمام عایای ملک اوده حرفی بانشا املای قلمی بدست وقلم خود ننوشتند مگر
بزور انشای معنوی که وهبی بود بواسطه ناطقه وتلفظ آنمغفور که از خامه این سیه نامه سمی ورد ند کارش بدین غایت
کشید که مدعی و دشمن جان و آبروی آنمغفور تمام عایا و پادشاه که تشنه خون بندگان بجگر میفشردند و نائب وقت
مثل منتظم الدوله بهادر حکیم مهدی علیخان بهادر مسیح الزمان بر دقاق و دعوی یک کرور نقد سفید و یک لک
بست و پنجهزار نقد زر سرخ چنان ظاهر و نمایان که تا دو ماه علانیه علی رؤس الاشهاد بار بار شده از
خزانه شاهی بخانه وزارت رسید و وکیل السلطنت مثل تاج الدین حسین خان صاحب نامی کامی و شهود عدول و ثقات
مثل سبحان علیخان صاحب مرحوم و نواب رشن الدوله بهادر مغفور و ظفر الدوله بهادر خازن قدیم و مهاراجه بیوار ام
افتخار الدوله بهادر دیوان اعظم و راجه گلزار مل تحویلدار خزانه و قریب پنجاه چوبداران و صدها کهاران
و فیلبانان حمال و مشعلچیان و سپاهیان نجا فظ همراهی که شب و روز بار کنانیده علی الاتصال میرسانیدند و هم
تمام دفتر رزیدنٹی که تاریخوار مقدار ادخال هر روزه دران دفتر هم نوشته میشد و از حد تواتر گذشته بود
مگر بمقابله انشای معنوی نواب مغفور که در عالم ظاهر بکتابت املای دست و قلم این کاتب ظاهر شده بود
با اینهمه وجوه ثبوت قویه هیچگونه به نهج شرعی و قانون عدالت ثابت نشد چندین حقیقت بنای اصل دعوی
اصل نداشت که زا مانت نبود مگر در بادی النظر که همچو دلائل و وجوه ثبوت شتی بتصدیق و تقریر
و شهادت همچو عدول و ثقات و تواتر خاص و عام قوی تر بود با همه اتمامهای همچو بادشاه و وزیر و چنان
وکیل السلطنت نامی همچو گواهان کن از عمده ترین ارکین سلطنت بودند ثابت نشدن البته بدولت کمال
انشای معنوی نواب مغفور باسباب ظاهر بود و در حقیقت تایید حق بمن حق پسندی سرکار نصفت مدار
انگریز بهادر توان دانست که در مقام احقاق حق و نصفت پسندی هیچگونه رو و رعایت چنین بیکار
نکردند الحاصل که انشای بی معنوی محتاج علوم لفظی و اکتسابی نبوده است که از ازل در جبلت و فطرت حصه
هر فرد بشر جدا است بلکه این انشای لفظی و اکتسابی اکثر ضعیف طبعان را در اصل انشای معنوی و ادای مضامین علیه

اشعار نعمت خانعالی در تعریض و تغلیط مضمون سعدی علیه الرحمه

سخنهای عالی کسی گوشنفت — بداند که سعدی غلط کرد و گفت — بنی آدم اعضای یکدیگرانند — که در آفرینش ز یک جوهرانند

چو عضوی بدرد آورد روزگار — دگر عضوها را نماند قرار — ندیدم درین عمر هفتاد سال — که باشد درین قطعه قصد مقال

حقیقت عکس است ای همنشین — پس این قطعه باید که باشد چنین — بنی آدم اعدای یکدیگر اند — که بعضی ز بعضی اگر کمتر اند

یکی را چو زور و بر زمین روزگار — شماتت کنند از یمین و یسار — شعری چند از ظهیر بمناسبت مقام بیان قول فصیل و رفع

تغلیط مصلح الدین سعدی شیرازی علیه الرحمه

که هرگز نه این نقض بر سعدی است — نه زنهار ایراد بر عالی است — چو بر سعدی این نقض بین شنفت — ظهیر این چنین قول فصیل بگفت

درین عهد زان هم ترین قبایر — وزین پس بکل کل یوم شناس — به ایام سعدی چو اعضا بدند — بهنگام عالی چو اعدا شدند

چو خلاق این هر دو باشد حکیم — نه خالی ز حکمت بود آفریدیم — مگر عاقلان هم چو فرموده اند — بد و نیک در هر زمان بوده اند

پس آن قول اسعد بست مدح حکیم — بتعریض عالی است قدح حکیم — چه نقص است بر خلق نیک و بدش — بود وضع هر شی بجای خودش

که سعدی هم آخر همین گفته است — بین در معنی چه خوش سفته است — درین هر دو هر کس که باشد عقیل — بداند که چونست این قال و قیل

تو کز خشت دیگران بینمی — نشاید که نامت نهند آدمی

فقط اینکه بمقام نظائر نجامه سپرده شد جان سخن این بست که انشای وهبی معنوی فطری و جبلی است نه اکتسابی لاجرم محتاج تعلیم و تحصیل و اکتساب علمی نبوده است که ناطقه و خود منشی است بخلاف انشای لفظی اگر بی شمول معنو بست محض فضول و بیکار است که زیور و جلی عروس نازیبا نازیباست و عکس این اگر محض انشای وهبی است تا اگر آرایش لفظی و زیور ظاهری نباشد گو مباش که حاجت مشاطه نیست روی دل آرام را از نیخاست که وزیر اعظم نواب معتمد الدوله بهادر با وجود عهده عظیم وزارت بسببی که حکایت طلب است دکتر اسرار حکمت بجای خود واضح تر نوشته شده است با همه استعداد انشای لفظی و اکتسابی تمام مدت العهد وزارت کمتر خامه بسیاهی آشنا کرده باشند و گاهی فی بدهت و قلم خود دستخط نکردند و نه مهر وزارت گاهی بسیاهی شده در تمام مواد ملکی و مالی و خانگی و تجربات متعلقه کمپنی انگلیز بهادر بهمین انشای معنوی و منطق فطری چنان کارهای سترگ از خود آراستند که انهند وزارت بسر بر سلطنت ترقی افزود حکایتش که دراز است در تاریخ اسرار حکمت بجای خودش مرقوم است درین انشای مختصر که بیانش خارج از مبحث است مگر در مقام نظایر انشای معنوی حکایتی ظاهر

ف۱ بیان بعض عالی بر سعدی از نعمت خان عالی علیه الرحمه در نظم مضمون سعدی علیه الرحمه در باب بنی آدم اعضای یکدیگرانند

ف۲ بیان ظهیر مضمون اصلاح و صلح از ظهیر بقول فصیل در نظم

ف۳ بیان ترجیح نظم بر نثر

ف۴ بیان معتمد الدوله بهادر و مدت وزارت او

ف۵ بیان ترجیح انشای معنوی بر انشای لفظی

از لطف و فائدہ بیکار نمیباشد و بجاہای خودش لیس بکار آمد میباشد و از ہمد گرفاش نمیشود کہ
اہل عالم بطلب خوب دیجوبی می فہمد و پردہ از روی کارش برنمی افتد و ہمچو صنائع و بجوع ملیح و صنعت
ترصیع و چنین امور واقع در زمرہ تہاخرین منتخب نعمت خان عالی عالی تر است کہ از وقائع و قعات و نصاب و دگر
تصانیف او ظاہر و باہر است منتہای قدر کمالش زیادہ ازین چہ خواہد بود کہ بادشاہ رنگ زیب عالمگیر
باہمہ تعصب مذہب و تسنن کہ مشہور است قدر و منزلت نعمت خان عالی کہ در تشیع غالی بود آنقدر ملحوظ
میداشت کہ روزی بحکم تمام بنعمت خانعالی فرمایش نمود کہ رباعی در مدح خلفای راشدین رضوان اللہ علیہم
اجمعین ہمین وقت فی البدیہہ منظم کن نعمت خانعالی آنکہ مجال حذر و انکار نماند مگر از غلو و تشیع باز نماند
کہ فی البدیہہ گفت رباعی اصحاب نبی کہ بس کبار اند ۔ چون عنصر چار چار یار اند ۔ در مدحت شان اشکے
نہ ریبی ۔ زان چار یکی نداشت عیبی ۔ خود ظاہر کہ لفظ یکی در ینجا چہ کارکردہ است ہر چند گنجایش
لفظ کسی ہم در ینجا بخوبی تمام بود و معنی صاف بود مگر مصنف از کردار خود باز نماند المختصر کہ این
صنعت و این کمال استخصا بود مگر قدر شناسی بادشاہ اہم تو ان گفت کہ با اینہمہ غلوی تشیع ہیچگاہ در عزو
قدر و منزلت و حفظ مراتب او کمی نکرد تا آنکہ روزی در مدح بادشاہ این رباعی انشا کرد کہ رباعی
عمر سیرت و عثمان صورت ۔ کہ ابوبکر نگہدار تو باد ۔ در زمانیکہ تو درماندہ شوی ۔ یسر و سفیان
یار تو باد ۔ خود ظاہر کہ حسب عقیدہ خودش منتہای ذم و دعای بد کردہ مگر در مذہب عالمگیر منتہای
مدح و دعای خیر بود لاجرم حضرت عالمگیر بفاد حسن ما صفا و دعوہ ما کدر دانستہ اغماض
نمودہ استحسان کرد فقط روزی چند اشعار از نعمت خان عالی بنظر مولف در آمد کہ اعتراض
شاعرانہ بر سعدی علیہ الرحمۃ نمودہ ہر چند بیک معنی اعتراض بر معنی بجاے
خود بود دگر چون گنجایش سخن یافتہ شد کاتب الحروف نیز چند شعر از طرف خود بدان شامل کرد کہ
ارباب نکتہ سنج پسند کردہ بچہایہ و اشتہار رسانیدند

اشعار سعدی علیہ الرحمۃ در گلستان معروف اند			
بنی آدم اعضای یکدیگر اند	کہ در آفرینش ز یک گوہر اند	چو عضوی بدرد آورد روزگار	دگر عضوہا را نماند قرار

نعمت خان عالی در اعتراض کردہ بود مع جواب قول فیصل از ظہیر ۱۲

معذور است و معنی لفظی خود ظاهر است که ازان کاری نمیکشاید بعضی صنائع المعنی فی بطن الشاعر میباشند بطور چیستان یا معما تا تعلیم کنند کمتر کسی بمعنی آن تواند رسید چنانکه شعر متعارفست ؎
ماه در قریه نمانده است ز هجر تو مرا + دوم بکموی خدا را که چه حالست مرا + و اکثر رقعات هم بهمین صفت معنی فی بطن الشاعر میباشند که از قبیل بازی و تماشا چیستان میباشند بکار آمد و مستعمل نمیباشد رقعه زرگری را دیدم که بر دوکان نشسته بکار خفتن مشغول است و زنش را دیدم که قُل عَلی می مالید هر چند طلبیدم لیکن حجام فقط معنی شعر اینست که ماه را در هندی ماس گویند و بدن آدمی را هم در هندی دیه میگویند یعنی گوشت در بدن نمانده است از جدائی تو مرا + دوم را بهندی ایکه میگویند و معنی لفظ پرسن بصیغهٔ امر هم همین است یعنی بپرسن بقدریکه از برای خدا که چه حال است مرا + علی هذا معنی رقعه هم تواند دانست که دوگوش مراد از دوکان و ترجمه قُل در فارسی بگو بصیغهٔ امر و علی بمعنی بر و حجام بهندی نائی گویند ترجمه این بفارسی نیاید مدآن زن معنی رقعه اینست که زرگری را دیدم که بر دوکان نشسته بکار خفتن مشغول است و ترجمه خفتن در هندی سونا است و سونا فارسی سرخ را گویند یعنی بر دوکان نشسته بکار زرگری مشغول است و زنش گوید که ترجمه قُل عَلی است یعنی با چیک دشتی میمالید هر چند طلبیدم لیکن حجام یعنی نیامد که هندیش نائی است پس خود ملاحظه در کار است که با نیقدر تکلفات اگر همچو معنی فی بطن الشاعر برآمد چه لطف پیدا شد که بکار آمد و اینچنین مجاهده بیفائده از بازی طفلان بیش نبوده است آری یکی صنعت ذو معنیین است که بیننده معنی ظاهری بلند و به اصل مطلب و معنی دگر که راز میباشد پی نمیبرد و صاحب معامله که مکتوب الیه است از همان

الفاظ باصل مدعا میرسد رقعه بهمین صفت و همین صنعت بمقام نظیر و تمثیل این است

ارزن می آید نخودی آید ماش فرستاده ام گندم دیده ام بحساب جو جو بیننده ظاهری بیند که کسی غله هر قسم فرستاده است که تفصیلش نام بنام نوشته است و معنی دیگر که مکتوب الیه بدان میرسد اینست که اگر زن می آید از خودی می آید بلکه منش فرستاده ام گندم رنگ که مراد از حسن و جمال اوست دیده و بسنجیده ام و سنجیدن بحساب جو منع کرده ام نادر تصرف آن تردد نباشد فقط البته همچو صنعت بهیچو مواقع خالی از لطف

نقل رقعه در مقام نظیر انشای اصطلاحی که تمام بیننده کان ظاهر معنی خاصی بینند و اصلاح باصل مطلب بیرسند و بدان رقعه بازخواش نشوند ۱۲

ناطقه بمنطوق لفظ اِقْرَأْ بمعیت مرکب تعلیم پذیرفته بمنزل رسیده تقدیم یافته باشد کتابت که فرع ناطقه است چه حاجت دارد تا بتخصیص اختصاص پذیرد از نیست که تمام افراد بشر را از لفظ عَلَّمَ الانشا وذات خاص او را از لفظ مَا لَمْ یَعْلَمْ بِیَمِینِکَ جدا و استثنا فرمود و فافهم و قس بر چنانکه بالا مذکور است هُوَ الْمُسْلِکُ مَا کَدَّرَتْهُ یَتَضَوَّعُ پس هر گاه که این تعلیم قلمی از انشای معنوی و تلقای وهبی بواسطه خامه در عالم شهادت در آمده از ناطقه بخامه افتاد اقسام این بیتا تا کجا تعداد و احاطه کرده آید که نصیب هر یک دران مبدء فیض عام جدا است لاجرم هر قدر که افراد بشر در عالم تصور کرده شوند همانقدر طرز مذاق انشای او بقدر حصه او جدا است از اینجا است که زبان و الفاظ واحد و مذاق و طرز تحریر و بیان هر کس در نظم و نثر جدا است چنانکه صورت نوعی هر فرد بشر واحد که یک بینی و دو گوش و دو چشم و دو دست و پا دارند با این همه تواحد نوعی و صوری تکرار نمیشود و شکل هر کس جدا شناخته میشود و هیچگونه اشتباه واقع نمیشود و همین حال آواز است که یکجنس و یک لفظ و آواز هر کس جدا شناخته میشود پس انشای نظم و نثر هر کس همین حال دارد که زبان یکی و بیان یکی و مضمون یکی مگر مذاق و طرز تحریر و بیان هر کس جدا که یکی بدیگری نمیماند از اینجا است که همه ها از متقدمین و متاخرین بقدر حصه وهبی خود ها صنعتی و اختراعی تازه ایجاد کرده اند که از دیگری جدا است شرح و احصای او چگونه تواند شد که بقدر تعداد افراد بشر حدی ندارد از انجمله که اکثر از صنائع متقدمین در کتب متداوله بثبر رسیده اند یکی از ان کتاب مجمع الصنائع خود متعارف است و کتاب اعجاز خسروی بدرجاج و مثنوی سحر حلال و صنائع و بدائع و سنگلاخ و نخود آهنی و معماهای مولانا جامی علیه الرحمة و اکثر قصائد متقدمین و غیرهم و دگر انشاهای متعارف که محتاج بیان نبوده است پس بعض مضامین حکایت طلب میباشد تا کسی اصل حکایت آگاه نباشد بادراک معنی آن لامحاله عاجز خواهد بود که گفته اند ؎ کشته چشم میر گین توام ؎ خون من بر سر کلیم الله ؎ و هم از نیست از مولف ؎ عذرت به گناه نه عجب طاعت ده زین هر دو نظیر آدم و ابلیس است ؎ و نیز از همین جا است که گفته شده ؎ هیچ عز و ذل انسان بر نسب موقوف نیست ابن نوح است از کجا و ابن آذر از کجا ؎ ایضاً لا ادری ؎ اینچه بر من میرود گر بر شتر رفتی ز غم میرودی کافران در جنت الماوی علم ؎ پس هر که از اصل این حکایت آگاه نباشد اگر در بیان معنی همچو اشعار عاجز آید

۱ حاصل معنی آنکه ۱۲
۲ تعلیم بیان کرده ای ۱۲
۳ یعنی ابیت اسمن فوقها ۱۲
۴ مضمون مصرع اول ۱۲
۵ آن نیل مشک است که در نافه آهو ۱۲
۶ یعنی بی آنکه از زبان او قصه بیان کند ۱۲
۷ بیان ۱۲
۸ بعض لطائف و صنائع انشای نظمی و نثری آن از ۱۲
۹ فرود از بعض اسلاف است ۱۲

روی سیاه نقش و نگار خاتم فیروزه گو مباش پس چنان انشای معنوی ہمان مضامین عالیه بوده اند که مناسب
مواقع و مقامات از عالم معنی بقدر حصه بخاطر منشی القا میشوند مرکب این نعمت وہبی که از عالم باطن بعالم ظاهر رساند
ناطقه نام است و مرکب ناطقه در عالم شہادت زبان ناطق است که مایه تفریق از حیوان مطلق ہمین نطق است و برای
درستی و آراستگی این مرکب ناطقه قانونی ترتیب داده اند که علم منطق عبارت از آنست چون این نفس ناطقه
را در حالت انسانی زیاده از مدت حیات شخص بقا نبوده است و ہم محتاج تشافه صوریست که بحضوری صوری کار از ناطقه
و زبان تو انگرفت لہذا برای بقا و تعدیه این نعمت خاص که در غیبت ہم از تشافه کار باکند صوتی بتعلیم غیبی عالم شہادت
قرار یافت که نمونه ہمان صوت سازی است نٓ وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ عبارت ازینست چنانکه بالا مذکور است
اینکه بحکم وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ کما تبیون از روز ازل بلا واسطه بشر و ملک فعل ذات خاص اوست لاجرم
تعلیم این را بنوع بشر بدو نوع نسبت بخود بیان میفرماید یکی خاص و دیگری عام آن صورت خاص را قراءت
نام است که اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ و در صورت عام اکتابت اعلام که عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا
لَمْ يَعْلَمْ آن کلام است و این انعام پس آن صورت خاص را بہمان بنده خاص الخاص خود تخصیص بخشید که
محمد نام او و محمود مقام اوست صلی الله علیه و آله وسلم نعت و ثنای او کسی چه گوید که خود مداح رب العالمین است
مَا كَانَ مُحَمَّدٌ اَبَا اَحَدٍ مِّنْ رِّجَالِكُمْ وَلٰكِنْ رَّسُوْلَ اللّٰهِ وَخَاتَمَ النَّبِيّٖنَ چون
صورت خاص قراءت را بہمان بنده خاص الخاص خود اختصاص بخشید از نیجاست که بحکم لَا تُحَرِّكْ
بِهٖ لِسَانَكَ از آن صورت عام نفی کرده بصورت خاص تخصیص تخصیص فرمود که اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ
و آن صورت عام علی العموم بلفظ انسان تعمیم نمود که عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ از نیجاست که در
ہر دو مقام از ین تعمیم وہبی آن بنده خاص خود را مستثنی فرمود آنجا میفرماید که وَمَا عَلَّمْنٰهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْۢبَغِيْ لَهٗ
و اینجا از خطاب بلفظ اِقْرَأْ بصیغه امر تخصیص بخشیده تمام افراد بشر را بتعمیم لفظ عَلَّمَ الْاِنْسَانَ جدا فرمود
زیرا که اینجا مرتبه مَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْيٌ يُّوْحٰى است شعر و شاعری را
در نیجا چه پایه تواند بود از نیجاست که بر آیات قرآنی با ہمه موزونیت و مقفی بودن اطلاق شعر
نتوانکرد و کتابت که بحکم عَلَّمَ بِالْقَلَمِ تعلیم عالم اکتسابی و مرکب ناطقه است جائی که خود راکب یعنی ناطقه

نه الفاظ ظاهر که آن برای شعرا نی ظاهر بین است و اینچه در شعر از بیجو واردات قلبی نوبت بخامه رسیده است
نقل آن از غایت طوالت عسیر و النسته عجالة الوقت بهمین مشتی نمونه از خروار ی اکتفا رفت و وجه طوالت
قطعه هم بهمان قطعه منظوم است جان تمنا و مقصد اقصی ازین مبادرت اینست که بدین حیله از تصانیف خاص
هم محروم نباشم و اگر این سلسله لقای قلمی جاری خواهد ماند تا آینده هم اینچه از عالم باطن نصیب خامه ظاهر شده باشد
خالی از حظ طرفین نخواهد بود بعد ازین اگر در عالم ظاهر هم این چند به معنوی بصورت کشید چه بعید که ارادت
روحانی را اجسام صوری عائق نمیتوانند شد که گفته اند ؎ گر شاخ صوری آید چه عجب ور نخت دوری بسر آید چه عجب ؎ چون در اکثر خلاصه وجوداست آنچنانست تن نیز اگر بر شاید چه عجب زیاده حد ادب نیست علوی از افق حقیقی کما یشاء و متی یشاء طالع شود

عبارت دستخط خاص که بر ناصیه همین عرضداشت بقلم پنسل مزین شد

حقائق معروضه بکشوف گردید منظومات ملفوفه بملاحظه قدسی رسید بسیار پسند طبع گردید جلد دیوان
ثانی و رساله مرات الاشباه مع تصاویر بمقتضای مراحم خسروی مرحمت شده است فقط
اکنون ملاحظه درکار است که درین انشای معنوی بیچگونه اغلاق و الفاظ باقی و قافیه پیمائی و رنگینی نبوده است
مگر بعایت مزاج و مذاق مکتوب الیه که مناسب واقع شد تاثیرش ظاهر که بر هزار لقای صوری غالب تر نشست فقط
نقل قطعه صراط المستقیم که ملفوف همین عرضداشت بود چون بسیار مبسوط زیاده از دو صد شعر بقافیه واحد
بوده است و از مقام دیگر خلاف لسق این رساله از عالم معنی بود در اینجا نوشتن خارج از مبحث نمود در آخر
کتاب انشاء الله بدیه طبائع ارباب معنی خواهد شد پس از همین جا توان دانست که این انشای معنوی بی هیچ علم و استعداد
اکتسابی زیاده نمیخواهد که مثل موزونیت طبع در اصل جبلت نوع بشر بقدر حصه هر فرد بشر طبعی و جبلی و هبی
محتاج اکتساب و تعلیم نبوده است فضلا علیه که تعلیم و تحصیل اکتسابی هم بران مزید باشد که عروس
معنوی بزیور الفاظ صوری و لفظی رونق دوبالا می پذیرد و اگر عروس معنوی جمیله نیست و از انشای معنوی بهره ندارد
فقط بزیور الفاظ باقی و قافیه پیمائی غالبا نه آراسته اند تا بحدیست که سعدی علیه الرحمة میفرماید ؎
زشت باشد و بیقی و دیباء که بود عروس نازیباء و العکس بالعکس یعنی مضامین انشای معنوی اگر حجت
و دلائل درست و قوی دارد انشای لفظی و قافیه پیمائی گو مباش که نیز میفرماید ؎ خاتون خوب بصورت و پاکیزه

ے بیان صفت
بے انشای معنوی و بی کسبی
تحصیل کتاب
محتاج تعلیم بشر نبوده است

مَنْ فَهِمَ فَهِمَ ۵ آمدم بر بیان جان سخن ۱۲ اند کی گوش دل بجانب من ۱۲ از نجاست که این کاتب کس بپرس راہمین ارادت غائبانہ و مناسبت روحانی باکسی حاصل است و سببش در عالم اسباب چنان واقع شد که کتابی از تصانیف خاص اقدس و اعلی که مراد از شرح گلستان سعدی علیہ الرحمۃ بمقام تصوف و توحید است من البدی ارادہ و تلاش بدست آمد چون طرز بیانش با معان نظر دیدم دانستم که در خانہ کسی است گود عالم ظاہر پردہ سلطنت ظاہر مستتر باشد که درین پردہ از سلطنت باطنی کمتر کسی را خبر میشود مَنْ فَهِمَ فَهِمَ درین کتاب مذاقی یافتم که وجد انیست نہ بیانی ہر که دلی دارد داند که در خانہ کیست و در نامہ چیست ۵ گو گفتہ اند ناطقہ را ترجمان دل ۱۲ این نیست آنچنان که زبانش بیان کند ۱۲ اینجا که کار بدل افتادہ است ناطقہ را دریجا بار ندادہ اند تا بخامہ زبان بریدہ چہ رسد انان را که در تمنا ازدواز دہ افزود و اشتیاق دگر تصانیف از خود در پود مگر کجا نصیب کہ اَلْمَرْءُ مَغْبُوبٌ مَحْجُوبٌ ع گدائی مبتلای بادشاہی ۱۲ درین عرصہ که یکی از دوستان بطلب مرثیہ وہبی که در عالم ظاہر از زبان کاتب ظاہر کردہ اند بکاتب نوشت که حضرت اقدس و اعلی حال آن مرثیہ از خاج شنیدہ یاد فرمودہ اند دانستم که ہمان معانست عالم ارواح باین بُعد مکانی و جسمانی برنتافتہ کار خود کرد لاجرم در ہمان ایام آن مرثیہ را که از ابتدای حال و مصائب حضرت آدم علیہ السلام و جمیع انبیا علی نبینا و علیہم السلام تا انتہای معرکہ کربلا بنصوص قطعیہ آیات قرآنی پنجاہ و چہار بند از زبان این ہیچمدان ظاہر کردہ بود ند نوشتہ سطری چند باشتیاق و تمنای دگر تصانیف خاص که از مقام تصوف باشند بدوستی که نوشتہ باستدراک حالش در تمنای برخورد انتظار افزودم که رسید یا نرسید و کارش بکجا کشید چون ہنوز صدائی بجاست اینجا در عالم انتظار مجال ضبط نماند سیما از وفور بی اختیاری ہا از اعتبارات پاس آداب عالم اعتبار که پیش ارباب اعتبار اعتباری ندارد برآمدہ بتسطیر این چند سطور مبادرت بکار رفت غالب که در عالم باطن معذور و معفو باشم و درین ایام که در حالات و مقامات خود با خدای خود و بسخن ہمو ہیم انچه در انعالم و در انحال مخاطبا الی اللہ از انجا بدل و از دل بخامہ و از خامہ بنامہ بصورت معزون ریخت چون لَا طَائِلَ تَحْتَهُ مُبَاحٌ وَ لِغَيْرِهِ حَرَامٌ گفتہ اند و درین ارباب ظاہر اہل آن کمتر و بہ ادراک مذاق تحریر اقدس و اعلی تقاضای آن ارادت و مناسبت روحانی حضرت اعلی را اہل آن یافتم لہذا یک قطعہ از ان واردات منظومہ که مراۃ المستقیم نام دارد برای ضافت طبع ہمایون وضع الشی علی محلہ بعمل آمد که نظر بر معنی است نہ الفاظ

۱۲ حاصل معنی عبارت عربی این چنین است که مفہوم مرغوب طبیعت سیما نفس الفنا از خیال جناب واردات ۱۲ آنکه بہ اہل حرام است ۱۲ و بر نزد اہل حرام است ۱۲

سلطنت دہلی ہم باہمہ بقصور ہا و معذوریہا بالشمول باغیان علی الارسدنام شدہ برہم خورد و بدین نظر حکایت
راہ و رسم سابقہ آنسکار را بعد وقوع چنین فتنۂ عظیم بیان کردن و بکتابت نوشتن بظاہر منافی احتیاط و معرض
خطر مینماید کہ اعتراف سازش و راہ و رسم بخنیان سرکار بدنام و مفتون بزبان خود است مگر ورای
مولف اخفا کردن ہمچو مضامین ملحوظ ترنمود کہ در صورت اخفا مایہ ہرگونہ احتمالات و سوءظنی ہا بود
در صورت اظہار صاف صاف بزبان خود مایہ صفائی و براءت خود و دافع آنہمہ احتمالات و بدگمانیہا
متصور شد در حالت اظہار بزبان خود سوای ہمچنین مضامین صوفیانہ و درویشانہ گنجائش احتمالات
دگر و مظنہ فاسدہ باقی نماند و ہمہ سوءظنی ہای احتمالی بصفای باطن بدل میشود بدین مصلحت نقل تحاشی مقام نظیر
درین کتاب نوشتن مناسب تر نمود کہ ہم نظیر کامل قبل این فتنہ و ہم تقدم بالحفظ بدفع احتمالات فاسدہ
بواقعی متصور ۱۲ چہ خوب شد کہ برآمد یک کرشمہ دو کار

۱۲ نقل تحریر در مقام نظیر انشای معنوی کہ بدون لقای صوری غائبانہ صورت گرفتہ مع نقل دستخط خاص تقدیم بنیل اعلام قبل اعلام غدر

پیدا است کہ موانست و مخالفت ارواح از روز ازل در عالم ارواح سر شتہ اند کہ بجان مطمئن در عالم ظاہر میشود
الْأَرْوَاحُ جُنُودٌ مُجَنَّدَةٌ فَمَا تَعَارَفَ مِنْهَا ائْتَلَفَ وَمَا تَنَاكَرَ مِنْهَا اخْتَلَفَ پس ہر جا کہ
مناسبت عالم ارواح ثابت شد بعد زمانی و مکانی و جسمانی و عدم لقای صوری و عدم تعارف ہمدگر
حجاب نمیتواند شد کہ معاملہ حضرت اویس قرنی علیہ الرحمۃ با آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم شاہد این عادل
و نظیر است بین این لقای معنوی و مولفت ازلی خنان بہ لقای صوری غائبانہ ہی نشینند کہ با وجود ہمعصر بودن از صوری
مستغنی کردہ بود اکثر از متقدمین گذشتہ اند کہ متاخرین را با ہمہ بعد زمانی مکانی و جسمانی بدیدن تصانیف و ادراک
آنہا و شنیدن کلام آنہا خواہ استماع صفات آنہا بالطبع محبتی و نسبتی و الفتی بلکہ ارادتی بدل حاصل است
حتی کہ مذہب و عقیدہ ہمہ متاخرین ہمین کتبی و سماعی است کہ یُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ عبارت از ہمین نسبت
روحانی ہمراہ قوت گرفت حجاب صوری و دوری از میان برمیخیزد کہ گفتہ اند ۱۲ قرب روحانی اگر ہست میان من و دوست
چہ تفاوت کند از بعد مکانی ما شد ۱۲ و ہمین معاملہ ہر بندۂ مومن را بقدر نسبت روحانی با خداست فَكَشَفْنَا عَنْكَ
غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ از ینمقام اشعار است تفصیل این اہل دلان میدانند

این ہمہ رشتہ نسبت جای آواز + از سینہ بسینہ میرسد راز فقط پس از ینجا توان دانست کہ صفت و تاثیر
انشای معنوی بمقابلہ ہمچو مکتوب الیہ چنین است و طرز تحریر ہمین انشای معنوی بہ رعایت مذاق و فہم ادراک مکتوب الیہ
متبدل میشود کہ نظائر این بالا گزشت و نیز توان دانست کہ مذاق و پایہ و مرتبہ و مقام انسان
ہر قدر کہ از کلامش و تصنیفاتش معلوم میشود از ملاقات صوری و دیدن شکل و صورت
و چشم و بینی نتوان یافت کہ ہر دو پایہ انسان صورت میباشد آری شناخت مرتبہ پایہ
انسان از سخن است کہ گفتہ اند ؎ تا مرد سخن نگفتہ باشد + عیب و ہنرش نہفتہ باشد + مرتبہ
و مقام سعدی علیہ الرحمۃ ہر قدر کہ از گلستان شناختہ اند بدیدن صورت ظاہری صورت
نتواند بست کہ خود میفرماید ؎ زبان در دہان ای خردمند چیست + کلید در گنج صاحب ہنر +
چو در بستہ باشد چہ داند کسی + کہ جوہر فروش است یا پیشہ گر + پس این انشای معنوی بلقای معنوی
چنان فائدہ قوی می بخشد کہ ہزار مرتبہ بر لقای صوری غالب می نشیند و چنین لقای معنوی بدین
مذاق کلام مکتوب الیہ نوعی کہ بواسطہ سفیر خامہ بانشای معنوی قوی تر میباشد ہرگز بلقای صوری
صورت نمی بندد این نکتہ ہم بدون نظیر بین دل نتواند نشست لاجرم یک نظیر این انشای لفظی
و معنوی بہ قافیہ پیمائی ثناء و مضامین مانعی بر عایت طبع مکتوب الیہ بالا گزشت کہ از غرائض زمانگی
کلکتہ و جواب آن کہ بالا مرقوم است تاثیر آنش ہویدا است و نظیر دیگر سخن بمقابلہ آن بر عایت مذاق
مکتوب الیہ این است کہ اتفاقا در کتبخانہ کاتب الحروف را کتابی در شرح گلستان بنظر در آمد
کہ از مقام تصوف بود و تصنیفش بنام حضرت پادشاہ دہلوی دور از حال منسوب بود بدیدنش کہ
مذاق طبیعت مصنف معلوم شد کہ بجانب تصوف و فقر و فنا بس مستغرق است لاجرم بر عایت طبع و ادراک
مکتوب الیہ کہ ہمان مذاق صوفیانہ سطری چند از خامہ این سنج بر آوردند چون طرز مذاق مکتوب الیہ
مضامینش موافق تر افتاد در استحسان بعض ارباب اللی الالباب معنی سنج کہ فارسی میدانند فائق
و فراست بودند غالب آمد تاثیرش چگونہ یم کہ یکجا کشید کہ بر ہزاران حضوری صوری فضیلت باقی قدیمی بالا نشست
این ہمہ معاملات کہ قبل سانحہ ایام غدر بود و بعد وقوع چنین فتنہ عظیم و غدر عالم کہ بسبب افساد و مرم غدر این سرکار

سوء ادب یا اولاد و احفاد آن شخص محترم و ممتاز
فائدہ
گرفتہ شود و بنظر بہ حضور آورده شود
بیان نظیر بہ حضور آورده شود

آمدم بر اصل سخن اینجا که سخن از انشای معنوی میرود این نقل که بمقام نظیر برای نقل مجلس نقل افتاد
ملاحظه رود که لفظ هندی مهمل عیانه پهر تنگ چه پایه داشت که جواب این یک حرف مهمل باین طوالت
و باهمه طوالت سوای مضامین موجه و مدلل و مسکت تکرار الفاظ و فقرات که در عبارات مقفی التزام
کرده اند یا قافیه پیمائی وغیره طول ممل حشو فی از زوائد و بیکار نبوده است همین زبان را بهر زبان که ترجمه
کنند فائده و تاثیر معنی در هر حال حاصل است و اگر همین مضمون صاف صاف را بعبارت رنگین و قافیه پیمائی
و شاعری و لفاظی ادا نمایند تا همه اصل مطلب بهم خورد و از غایت دقت و دشواری فهمی محتاج لغت و شرح
بوده مایه ملال خاطر مکتوب الیه بوده بر دل او کاری و اثری نمیکند بلکه فائده بالعکس می بخشد و اینجا چنین
تحریر صاف صاف مطلب خیر برعایت طبع درویشانه مکتوب الیه چنان اثر تمام کرد که تخمیناً از قرب
دو سال آن فرستاده تا شاه در تمام شهر و دیار و نواحی شهر و در هر قرب و جوار کوچه بکوچه و در بدر طلب
جواب همین یک لفظ مهمل سرگردان بوده باریک بوجا مل سفار پر کرده بود و ره بجائی نمیبرد
و صحت سکوت نمیشد و فرستاده شان از طلب جواب دست جهانگرد میها باز نمی ایستاد یا بعد فتن این جواب
لاجواب آن فرستاده بر سینه رود و دفعتهً چنان غائب شد که باز لطلب جواب بهر مانگ پیش کسی قتنش شنیده نشد
از بسکه از غایت امتداد کوچه گرد میها مشهور تمام و انگشت نمای خاص و عام شده بود و دفعتاً که غایب شد
مردمان شهر بجاهای خود ها اکثر از غیبوبت و تفحص حالش سخنها میکردند که کدام بود و کجا رفت و چه شد
تا اینکه بعد عرصه تخمیناً سه ماه که دفعتاً گرمین تر قید و پیدا گشت آخر چه می بینیم که همان فرستاده تیاشاه
مع یک لفافه خط از در در آمد و لفافه بدست کاتب داد که چیزی بصورت خاک سفید بنام ترک
بکاغذی پیچیده همان لفافه بود خدا داند که چه بود آن لفافه پیچیده که مع ترک ملفوفه با صندوقچه که در نهاده بود
وقف ایام عذر شد مگر مضمونش اینقدر یاد می آید که بطور اسرار حقائق و معارف مجذوبانه بود
که فهوم ارباب ظاهر بادراک آن بر نمی تابند بطور شطحیات مجاذیب دانست که تعبیرش کار خامه ناطقه نبود
من فهم فهم بهر نمط از طرز تحریرش تسلیم و تحسین جواب و صحت سکوت و انجذاب باطنی و لقای حالی
پیدا بود که بیانش تا طقه را بهره نداده اند کار دل است نه کار زبان بقول صاحبدل ۱۰ این مدرسه

۱۰ اصل سخن اینجا که سخن از انشای معنوی میرود این نقل که بمقام نظیر برای نقل مجلس نقل افتاد ملاحظه رود که لفظ هندی مهمل عیانه پهر تنگ چه پایه داشت که جواب این یک حرف مهمل

آمدہ باشد و اگر گفتہ آید کہ حرف سوال از زبان سائل و بارگاہ قدس پسند آمدہ باشد کہ ندا بہ ہمہ رنگ آمد
یعنی باز چنین سوال کن کہ ندای تو خوشم می آید این تاویل ہم خالی از رکاکت نبودہ است و منافی شان کریمی است و بفرض
تصدیق این قول اگر در حقیقت لفظ ہر رنگ از اسرار الٰہی است کہ ما مردم ظاہر نمی فہمیم باری ہمچو راز و نیاز اللہ را الٰہی
را کہ بگرا ما گا تبین ہم خبر کردن نباید در کوچہ و بازار و شہر و دیار باین اعلان مشہور کردن یعنی چہ کہ
خلاف طریق ارباب طریقت است ؎ آنرا کہ خبر شد خبرش باز نیامد ۔ بہر حال من ازین عقیدۂ خود ناچارم تا بر احکام
شریعت ظاہر و سنن نبوی صلی اللہ علیہ وسلم راسخ و واثق نمی بینم گو در حقیقت مثل مجاذیب عام و عرفای خلاف شرع
بر آسمان می پریدہ باشد از استدراج تواند دانست نہ کرامت ارباب شریعت با حسین بن منصور حلاج با ہمہ خوارق
نمایان چہ معاملہ کردند و حضرت شبلی علیہ الرحمۃ کہ ہمدرد او و از حال و مقام او آگاہ بود در لباس شریعت آمدہ
فتوای السلاخ او نوشت کما وقع قس علی ہذا احال شمس تبریز و سر البتہ اہل شرع درین فتوی عند الشرع
و عند اللہ معذور بلکہ ماجور بودہ باشند و قول حضرت شبلی ہنگام تعزیر و السلاخ منصور حلاج ہمین بود کہ
میفرماید انچہ کمال عقیدت من در سوخ ارادت من بجانب محتسب کہ حد میزند قوی تر است بجانب منصور
بنودہ است کہ او بر حکم شریعت آنقدر راسخ و مستقیم است کہ باوجود دیدن آنہمہ خوارق و عادات
نمایان کہ از ہر قطرہ خون او از انا الحق می آید از جا نمیرود و از تعزیرات حدود شرعی دست نمیکشد
و نیز میگویند کہ یکی از صاحبدلان آن زمانہ منصور حلاج را در واقعہ دید پرسید کہ حال کسانی کہ ترا باین شدائد
بقتل رسانیدہ ریزہ ریزہ کردہ اند چہ خواہد بود گفت کہ رتبہ آنہا بمراتب از ما رفیع و برتر و افضل است
کہ ما ضبط خود و حفظ اسرار نتوانستہ فتور در احکام شریعت او انداختیم و آنہا آنقدر بر حکم شریعت راسخ
و قوی بودند کہ بدیدن آنہمہ حالات از جا نرفتند و بدون اجرای حدود شرعی قرار نگرفتند لاجرم کاتب الحروف ہم کہ
بچشم نمی بیند البتہ از عقیدت معذور است ؎ گو مثل بایزید نیست او ولیست ۔ کو باشد بایزید نیم لیک بایزیست
و اگر در ریاشاہ صاحب کمال و نسبت من اللہ و جذب و حالی قوی است چرا این لا یعلم اسیر عالم ظاہر را بجذب کاملانہ
بعالم باطن نمی رساند کہ مہر برین چہ بلکہ بر لب دوختہ معتقد بدل شوم معہذا بالفعل بسائل اصرار غوثی شاہ صاحب خود را
فرستادہ ریاشاہ میگویند و نیز مزید اعتبار عرف کہ از املای خط و طرز تحریر کمترین کمتر آشنا بودہ اند مہر عزت کردہ شد

و اذا مر باللغو مروا کراما مگر البته در هیچ مواقع خالی از احتمالات نمیباشد ششم بفرض تصدیق
قول خودش اگر انکیس در حقیقت فرستادهٔ ریتاشاه صاحب است پس حال فرستنده از صورت فرستاده
ظاهر است مشتی نمونه از خروار کُلٌّ یُخَرِّبُ بَیْتَهُ بِیَدَیْهِ فرعون بهر حال قیاس فرستنده بر صورت فرستاده ضرور
که خالی از سوء ظن نبوده است چه عجب که حضرت ریتاشاه صاحب بحلیهٔ صدق و صفا و ورع و تقوی آراسته و
پیراسته باشند تا شاید پیش ارباب لیقت معذور باشند که عالم دگرست مگر انکیس که فرستاده شان خود در انگلستان
در مقام تمریعت چگونه معذور تواند بود که سوای لباس عریانی پوشاکی و سوای کشف عورت کشفی ندارد و بر صورت
برهنه کرامات تهمت است کشفی که ظاهر است در و کشف عورت است پوشیده مرقع اند این خامی چند
نارفته رهِ صدق و صفا گامی چند + بربسته بطامات الف لامی چند + در کوشت خاص آمده عامی چند + بدبخت نشد
نکونامی چند هفتم لفظ پهرمانگ السنهٔ عوام هند در آنمقام اکثر مستعمل است که اگر کسی مقدرت خواه
توفیق خواه حضری درست در دست نداشته باشد در آنحال عند السوال سائلان این السبیل لفظ پهرمانگ گفتن
متعارفست یعنی دیگر چه گفته سوال و طلب کن باری درین مقام این لفظ هم بدمعنی گنجایش ندارد که
نه از اطراف او سوال است نه از طرف انکار بلکه باصرار تمام تذریکم و منظور نمیشود و سوال نوشته دادن
لفظ پهرمانگ که میکنند در هیچ انکار نیست پس درینصورت گنجایش اطلاق لفظ پهرمانگ در اینجا کجا باقی میماند
هشتم چون لفظ پهرمانگ بمقام انکار و ردِّ سوال مستعمل است و اینجا نه از اطراف سوال نه از طرف
ردِّ سوال بلکه بی سوال باصرار میدهیم که قبول نمیکند درینصورت لفظ پهرمانگ که بمقام دسوال است
از نامردم نویسانیدن گویا اعتراف گناه ناکرده کنانیدن است نهم هر چند فکر و غور بکار میبرد هیچگونه
جانب حقیقت و معرفت درین لفظ یافته نمیشود و بعض صاحبان که طبع آزمائی کرده مضمونی تراشیده
نوشته اند یعنی هنگام سوال ریتاشاه صاحب از عالم غیب ندا آمده باشد که پهرمانگ بدبخت این ندای غیبی ریتاشاه
صاحب را خوش آمده باشد که از هر یک مینویسانند هُوَ الْمُسِكُ مَا كَرَّرْتَهُ یتضوع رکاکت این مضمون
هم خود ظاهر کریمی وَ اَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ فرموده باشد و بطلب و سوال خوان نعمای او بی منت علی العموم
مبسوط است که بَاسِطُ الْیَدَیْنِ بالرحمه شان اوست دران فیض عام چه کمی است که چنین ندای انکاری

۱۲ حاصل معنی آنکه کرده
۱۲ حاصل معنی آنکه
۱۲ یعنی حالانکه نه
۱۲ حاصل معنی آنکه
۱۲ خواه
۱۲ چه جای آنکه
۱۲ حاصل معنی آنکه
۱۲ خواه
۱۲ چه جای آنکه
۱۲ حاصل معنی آنکه
۱۲ خواه
۱۲ چه جای آنکه

کہ بمقدار یک بار بو کمتر حمار یحمل اسفارا جمع کردہ بود چہار پای بر و کتابی چند غرض
کہ کمتر کسی نامواران و گمنامان شہر و دیار بودہ باشد کہ تحریر مہری و دستخطی از و در بنیل محمولہ آن یاد و حاصل
اسفار نبودہ باشد بدین نمہ تحریرات نامیوان شہر و دیار و ہم بمقتضای آن محصل کہ این گمنامان را ہم بخوشنویسی
سطری چند چارہ نماند ناگزیر آنچہ بدست متضمونی ملقائی بخاطر رسید بمط قلم در داشتہ بقلم سپردہ شد یکی از عزیزان
حاضر الوقت کہ در خانہ کسی بود نقلش بر داشت کہ بدست برای اصلاح طبائع معنی پسند وقف خامہ و قرطاس است

نقل تحریری کہ بجواب سوال مجہول حضرت ریتا شاہ مجذوب حقیقی بغوثی شاہ نامی فرستادہ آن
مجذوب سپردہ شدہ بود کہ بواقعی مائہ صحت سکوت مکتوب الیہ گردیدہ جواب ہم مشعر بر صحت
سکوت و استحسان واقعی از جانب مکتوب الیہ مع چیزی کہ رسید کہ حالش بعد ازین بیان میشود

بسم اللہ الرحمن الرحیم و افوض امری الی اللہ ان اللہ بصیر بالعباد

سبحانک لا علم لنا الا ما علمتنا انک انت العلیم الحکیم

بر اصحاب فطنت و ارباب خبرت مخفی مباد اینکہ غوثی شاہ صاحب باظہار حکم مرشد خود جواب لفظ پہر مانگ
از ہر یک مینویسانند در مقام این لا یعقل اول الخلیقہ محمد ظہیر الدین را بچند وجوہ تحریر و
کلام است فاعتبروا یا اولی الالباب اول این لا یعلم از حالات و معاملات ریتا شاہ صاحب واقف نبودہ است
دوم انکہ کہ درخواست ثبت مہور از ہر کس میکند چگونہ وثوق شود کہ فرستادہ ریتا شاہ صاحب است
نہ تا اعلم کیفیت او سندی و علامتی نشاہدین عادلین ہمراہ دارد نہ تا مردم از حقیقت و ماہیت و کیفیت و معرفت
ریتا شاہ معرفتی داریم سوم ازین معما یعنی لفظ پہر مانگ کہ باظہار آواز اسرار فقر است نیز آگاہ
نبودہ ام کہ ازین مراد است چہارم سوال غیر اللہ از ارباب تسلیم و رضا یعنی چہ کہ السوال حرام
و لو کان من ابویکم و از لفظ پہر مانگ صریحا بوی سوال ہویدا است پنجم اینقدر اہتمام بلیغ و اصرار
بسیار در ثبت مہور چہ تصور توانکرد اگر کسی احتمال کند کہ مگر شخصی جعلساز است کہ بدین حیلہ مہور
ارباب نامی عمامہ شہر برای نقشہ جمع میکند بجای خود تواند بود و الا در ہمچو مواقع اعتبار دستخط از مہر زیادہ تر میباشد
کہ مہر یکی دیگری نیز ثبت تواند کرد نہ دستخط باز تخصیص مہر برای چیست بہر حال ما را فضول فاسد چہ ضرور و اذا

نقل تحریری کہ بجواب سوال مجہول حضرت ریتا شاہ مجذوب حقیقی بغوثی شاہ نامی فرستادہ آن مجذوب سپردہ شدہ بود کہ بواقعی مائہ صحت سکوت مکتوب الیہ گردیدہ جواب ہم مشعر بر صحت سکوت و استحسان واقعی از جانب مکتوب الیہ مع چیزی کہ رسید کہ حالش بعد ازین بیان میشود

کسی از مجاذیب اہل دیار بنام آن مجذوب سوال
عام مجمع اہل دیار بنام آن مجذوب سوال
در نظر انشای معنوی بطور تصوف
بنگاہ کنید برای معنی حاصل معنی حاصل
بہ لفظ سوال کردن و امر

همین حق پسندی و حق شناسی عهد پروری سرکار دولتمدار انگریز بهادر در عالم اسباب معین و حامی مالبس است انتهی آمدم بر اصل سخن که تحریرات معاملات و بکار آمد مفید مدعا حسب رواج زمانه همچنین میباشند که بیان صاف صاف مطلب چنین بیتکلف باشد و حجت ها قوی و دلائل موجه مستند داشته باشد که مطلب کاتب بخوبی تمام ادا شود و مکتوب الیه را در ادراک مطالب دقت نباشد و بسبب رنگینی الفاظ اصل مطلب پهلو دی گم نکنند که منافی مطلب باشد پس همچو انشای معنوی مفید کار چندان الفاظ دقیق و لغات مغلق غیر مانوس نمیخواهد و کمال عبارت دانی و زیادہ منطقیت درکار ندارد که صرف کردن همه دانی و لغت دانی اظهار قابلیت در همچو مواقع کمال معیوب و متروک و منافی مدعا بلکه برهمزن و مخرب مدعا میباشد که نظائر این بالا گزشت در حقیقت بنای همی انقلاب ریاست اوده همین انشای لفظی در عبارت آرائی همچون بود چنانکه بالاخره بتمام کور شد

انیکه نظیر انشای معنوی مهمات سلطنت امور نویسی است همچنان نظیر دیگر انشای معنوی مقام فقر و فنا هم حظه دیگر است

در سنه ۱۲۵۲ هجری که زمانه تخت نشینی حضرت فردوس منزل محمد علی شاه بود یکی از فقرای بی سر و سامان ظاهر از ماطنش خدا عالم است غوثی شاه نامی بالای یابوی سوار و یابوی دیگر از انبار کاغذ گران بار در هر شهر و دیار پیش امیر فقیر برنا و پیر کوچه بکوچه میگردید و همین سوال از هر کس علی العموم میکرد که مانوشته ریتا شاه نامی در پیش مجذوب ایم که آنمجذوب حقیقی در صحرای نواح فرخ آباد بریگ بیابان میان درندگان صحرا مستانه افتاده میماند سوالی جز این نداریم که ما را پهرنگ جواب لفظ پهرنگ بر پرچه کاغذ نوشته مهر کرده دهند سوای جواب این حرف اگر خزانه قارون هم دهند نتوانیم گرفت که حکم مرشد ما نیست خود ظاهر که جواب چنین لفظ مهمل و مجهول کسے چه مینوشت معهذا بباس کمال اصرار او هر یک از امراء و رئیسان شاهزادگان و اهلکاران شهر و دیار و وزیر اعظم چیزی نوشته مهر خود ها ثبت کرده از تقاضای او خود را رهانیده بودند که از ما همان کاغذ یا بوی دیگر تن یار بود و بجز همان بلحرف همچگونه از نقد و جنس کما و میدادند هرگز نمیگرفت و میگفت که حکم مرشد ما بوده است که بجز جواب لفظ پهرنگ چیزی از کسی نستانیم حتی که تحریرات مهری زیر عهد و مرزا ولیعهد ثریا جاه صاحبعالم بهادر و ظفر الدوله بهادر که از عقلای نامی سرکار اوده بودند نیز دیده شد که بسیار مضامین قیاسی هر کس بقیاس خود نوشته بود غالبا که تخمینا تا مدت یکسال بنا بر حصول همین جواب در تمام شهر کوچه بکوچه بلکه خانه بخانه و در بدر گردیده باشد

سورہ لا جواب بجواب نظیر انشای معنوی

بیان اصل سخن کہ آنجا مضمر چنین

دیگر در مقام فقر و فنا ہم

ثالثاً بعد وفات جناب عالیہ متعالیہ امت الزہرا بیگم صاحبہ مغفورہ والدہ ماجدہ نواب اصف الدولہ بہادر محل خاص منکوحہ نواب سجاع الدولہ بہادر مغفور باوجود زندہ موجود بودن اولاد سالار جنگ و مرزا علیخان کہ ورثہ شرعی بودند و ہم باوجود ہبہ نمودن آنمرحومہ تمام اموال متکاثرہ مملوکہ و مقبوضہ خود بطیب خاطر تمام بلا اکراہ و اجبار و بدون طلب و خواست در حین حیات خود در حالت صحت نفس و ثبات عقل بسرکار کمپنی کہ دولت کرور بابود آنہمہ اموال و متروکات تمامتر از نقد و جنس بلا درخواست و طلب از خود بحکم نواب گورنر جنرل بہادر بالقابہ بسرکار جد امجد خلد مکان نور اللہ مضجعہ داخل گردید مگر در یکمقامات عذر نجوبیت حاجت نہ شد کہ الحال خلاف سلف و خلف و خلاف دستورات مستمرہ و خلاف قانون منضبطہ تخصیص این حیلہ شرعی برای ذات این دختر گرفتہ یتیم قرار دادہ میشود و قطع نظر اینہمہ دلائل و نظائر کہ ظاہر و باہر اند خطوط نواب معلے القاب گورنر جنرل لارڈ مایرا صاحب بہادر بالقابہ بنام جد امجد حضرت خلد مکان یکی مرقومہ ۱۲ - نومبر سنہ ۱۸۱۴ء مطابق ۲۸ - ذیقعدہ سنہ ۱۲۲۹ ہجری و دگری مورخہ ۲۲ ماہ جون سنہ ۱۸۱۵ء مطابق ۱۳ - رجب سنہ ۱۲۳۰ ہجری کہ نقلش در دفتر آنمہربان ہم بودہ باشد بر تصدیق قول و دعوی این سرکار سند کاملہ و حجت واضحہ بمنزلہ شاہدین عادلین تواند گفت کہ در زمانہ حیات جناب جد مغفورہ بطور مدات عہد و میثاق عزور و دیافتہ بود دران صاف و صریح این عبارت مندرج است کہ ہر چہ از نقد و جنس مملوکہ جناب عالیہ باقی خواہد بود بی کم و کاست در خزانہ سرکار جناب عالی داخل خواہد شد و در خصوص جاگیرات جناب عالیہ کہ آن البتہ موافق معمول بعد حیات معظم الیہا باز شامل املاک رئیس اود خواہد شد کما وقع معہذا خود آنوالا قدر از غایت نصفت و عدالت و حق پسندی ہا بران ہمہ مراتب مذکور الصدر ترقی ہا فرمودہ اند کہ بر بعض ارباب و لائق و جاگیرات ہم مثل نواب مبارک محل صاحبہ عمدہ حسین آباد و جاگیرات تفضل حسین خان بہمین حکم از راہ انصاف جاری فرمودند اینجا کہ متروکات جدہ حقیقی خود بدست چگونہ بپیش چنین حق پسند ہمچو عذر ضعیف بمقابلہ ہمچو دلائل و نظائر باہرہ عملدرآمد قدیم و موروثی مانع تواند بود آری اگر شاید بمزید احتیاط موقوف بر اطلاع و استجازت ارباب دولت الالباب صدر بودہ باشد تا فرد است کہ نقل این تحریر ہم حسب دستور روانہ صدر کردہ شود تا ہر چہ حکم انصاف و حق پسندی باشد زیرا کہ

INDIAN INSTITUTE OXFORD

مناقض شریعت ہم نبودہ است دربارہ ذات خاص این نیاز مند بارگاہ کبریا چیست کہ این ریاست
علی سبیل الاستحقاق تبائید ایزدی نخشیدہ ہمین سرکار کمینی انگریز بہادر است لاجرم اندکی از بسیار نظائر این مقدمہ برای
اطلاع آنمہربان گزارش داده می آید کہ بتفصیل این دو قسم کارین مملو است اولاً تمام متروکات نواب عالیہ جناب
مقدسہ علیا صدر النسا بیگم صاحبہ مغفورہ والدہ ماجدہ نواب سجاع الدولہ غفران مآب طاب ثراہ باوجود جمیع ورثہ
شرعی بسرکار جد امجد مغفور نواب آصف الدولہ بہادر منتقل شد مگر آنجا عذر محجوبیت حجاب نشد کہ خود صاحب
رزیڈنٹ آنعہد باعث شدند تا بمزاحمت چہ رسد ثانیاً قطع نظر از محجوبیت تمام متروکات نبی خانم
صاحبہ ممانی جد مغفور آصف الدولہ بہادر زوجہ نجم الدولہ پسر اسحاق خان بہادر کہ نقد و جنس لکھوکھا
بود باوجود زندہ و مدعی بودن ورثای شرعی آنمرحومہ کہ مستحق تر بودند محض باستعانت و تجویز صاحب رزیڈنٹ
آنعہد بسرکار نواب آصف الدولہ بہادر داخل شد بہمین حجت بود کہ ہمہ متروکات ذوی القربی ذوی الارحام
مال رئیس وقت است پس ہر گاہ کہ متروکات دیگران باوجود زندہ موجود بودن جمیع ورثہ شرعی بسرکار رئیس وقت
منتقل شدن بالالتزام داخل دستور العمل و عملدرآمد قدیم بتجویز چنین سرکار عہد پرور باشد دریغا متروکات
جدہ حقیقی خود فقط عذر محجوبیت کہ تنسیخش بالا مذکور است چگونہ حجاب تواند شد از ہمین قبیل کہ بنسبت
آن زمانہ قریب است اولاً اینکہ تمام متروکات خاص محل جد مغفور نواب سعادت علیخان بہادر طاب ثراہ
باوجود زندہ و موجود بودن جلال الدولہ مہد علیخان بہادر فرزند بطنی آنمرحومہ بسرکار حضرت خلد مکان غازی الدین
حیدر انار اللہ برہانہ کہ رئیس وقت بودند منتقل شد و بعدہ فرزند آنمرحومہ یعنی جلال الدولہ بہادر در کلکتہ
و ولایت و تمام قطار عالم مستغیثانہ فریاد کنان گردیدند کارگر نیامد و ہیچ سماعت نشد ثانیاً بعد
وفات نواب بہو بیگم صاحبہ شمس النسا بیگم خاص محل نواب غفران مآب آصف الدولہ بہادر باوصف موجود
بودن ورثہ شرعی آنمرحومہ مثل اولاد امام الدین خان تمام متروکات آنمرحومہ بسرکار جد امجد حضرت خلد
مکان غازی الدین حیدر رئیس وقت کہ ہیچگونہ من حیث الوراثت استحقاق نبود داخل گردید کہ
نقد و جنس وافر بود ثالثاً اینکہ خود عماد الدولہ افضل الملک خان بہادر صاحب مہا درارسلان جنگ کہ رزیڈنٹ
آنعہد بودند در سنہ ۱۲۲۹ ہجری با حمال و اثقال تمام از الہ آباد طلب کردہ بسرکار رئیس وقت رسانیدند

وجود ہیچ ریاست و سلطنت در عالم باقی نماندی و تمام ریاستہا و سلطنتہا باطل و منسوخ بالنصب شدندی
کہ اکثر رؤسا و سلاطین ما دران حقیقی و عینی سہیم و شریک ابراز روی فتوای شرعی بسیار دارند باز بتخصیص
اولی الامر کہ بعد اطاعت خدا و رسول برای اطاعت او علی العموم حکم منصوص است کجا باقی میماند بلکہ خود
وجود اولی الامر و تخصیص او نمیماند پس حکم اَطِیْعُوا اللّٰہَ وَ اَطِیْعُوا الرَّسُوْلَ وَ اُولِی الْاَمْرِ مِنْکُمْ
کجا صادق تواند آمد پس لا محالہ در امور ریاست لازم آمد کہ ہر کرا رئیس قومی قرار دہند گویا دران قوم
و دران قطر زمین بمنزلہ اولی الامر تواند بود لاجرم امور آنجا در قبضہ اختیار و دخل و تصرف او بملک الیمین بودن
ضرور ترشد کما ھو ظاھر کہ از ابتدای آدم علیہ السلام تا ایندم ہمین دستور در امور ریاست علی العموم
جاریست اگر بسہام شرعی مساوی متعارف عام در باب ریاست ہم تقسیم میشد جمیع بنی آدم با ہمدگر استحقاق
برادرانہ برابر دارند کہ اِنَّمَا الْمُؤْمِنُوْنَ اِخْوَۃٌ پس مقصود از اِنِّیْ جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَۃً کیست
و مفہوم اَنَّ الْاَرْضَ یَرِثُھَا عِبَادِیَ الصَّالِحُوْنَ چیست لاجرم ازین صاف و صریح تر ثابت و متحقق
است کہ تخصیص ریاست و تسلط رئیس بر جمیع ما یتعلق بحکم منصوص است و بدون تسلط و اطلاق
لفظ سلطان بر ہیچ یکی از سلاطین عالم صادق نمیتواند آمد کہ مصداق وَاجْعَلْ لِّیْ مِنْ لَّدُنْکَ
سُلْطَانًا نَّصِیْرًا از ینمقام خبر میدہد پس ہرگاہ کہ تسلط سلاطین بحکم خدا ست چگونہ خلاف شرع
توان گفت و لفظ سلطان عام است بتخصیص تمام روی زمین ندارد بل ہر کہ را رئیس قومی قرار دہند
و در قطری از اقطار زمین تسلط بخشند بر آنقدر زمین اطلاق سلطنت او تواند شد کہ تسلط بر آن دارد
آمدم بما نحن فیہ بالفعل کہ ارباب نصفت مآب کمپنی انگریز بہادر این افزائندہ و ریاست بخشیدہ
خود بی ہیچ وجہ و سبب خلاف دستورات مستمرہ خود و خلاف آئین اسلاف و رؤسا از متروکات
جدہ مرحومہ حقیقی محروم میدارند مجتی ظاہر و حیلہ شرعی جز این نبودہ است کہ محجوب الارث قرار دہند
چون بالاجمال دفع دخل ایمینی منصوص قطعی وجوہ موجبہ بتحریر در آمد اکنون در امور خاص این ریاست
بہ تفصیل و تصریح تمام معرض تحریر در می آید کہ از ابتدای این ریاست خود ارباب نصفت مآب
کمپنی انگریز بہادر ہمین دستور جاری داشتہ اند اکنون وجہ فسخ آنہمہ دستور العمل مستمرہ کہ ظاہرا منقض

۱ حاصل معنی آنکہ اطاعت کنند خدا و رسول او را و آنکہ اولی الامر یعنی حکمران و بادشاہ از شما باشند ۱۲
۲ حاصل معنی آنکہ نیستند مومنان مگر برادران ۱۲
۳ حاصل معنی آنکہ بگردانندہ ام در زمین خلیفہ ۱۲
۴ حاصل معنی آنکہ بندگان صالح من وارث زمین خواہند شد ۱۲
۵ حاصل معنی آنکہ بدہ مرا از نزد خود سلطانی کہ یار دہندہ باشد مرا ۱۲

آنمرحومه که مجوز بنود حسب فتوای شرعی سیدها نمیدند دینجا از طرف واجد علیشاه جوابی وحجتی شرعی
نبود که حکم مجوبیت را منسوخ کند پس درهمچو مواقع که انشای معنوی وحجت قوی در کار میباشد نه انشای لفظی
وعبارت آرائی که مطلب را برهم میزند وحجتی ودلیلی منطقی بمقابله چنین فتوای شرعی ونص قطعی چه کار میکند
که بتنسیخ آیه قرانی نص قرانی در کار است پس کار رو لطف انشای معنوی در همچنین مقامات معلوم مشیود تا اینکه
بنظر پیش آمد ورسوخ خود هریک بقدر استعداد تباویلات دماغی زور آزمائی ها کرده مسوده نوشت مگر
حکم منصوصه فتوای شرعی بدون نص قطعی از عبارت آرائی وانشا پردازی ها قطع ونسخ نتواند شد
تا اینکه رفته رفته کار بها کار افتاد وها قضا کار افتاد که مسوده نوشته شد بدینش ارباب معامله فهم توانند فهمید که همچو
تحریر موجه ومنصوص ومستند ومدلل البته اگر حاکم عادل بچشم انصاف ملاحظه فرماید ناسخ حکم مجوبیت درچنین مقام
میتواند شد مگر بسبکیکه نتوان نوشت نوبت جاری شدن این مسوده ملاحظه حضرت سلطان العالم برسید
والا ممکن نبود که آنهمه متروکات جده مرحومه بسر کار شاهی تمام مترائد نمیشد زیرا که اهالی سر کار نصفت پسند عید در
معقول شنوا اگر بزیهاد بعد دراک حجت معقول حق تلفی کسی پسند نمیفرمایند نقل این در کتاب اسرار واجدی بجای
خود بتصریح حال تمام واضح تر است دینجا هم بمقام نظیر انشای معنوی بجا مه سپردن ضرور تر شد که ارباب معامله
فهم معنی سن بمغز سخن رسیده توانند فهمید که کجا ست وچه تاثیر داشته باشد فقط

نقل مسوده تحریر از طرف حضرت سلطان العالم بتنسیخ حکم مجوبیت واستحقاق یافتن ترکه
جده حقیقی خود ثمر عاوغفا در نظیر انشای معنوی که در ترجمه هم لطف معنی حاصل است

خود ظاهر که احکام شرع در هر مقام جاری ونافذ بوده اند مگر در هر مسئله برعایت هر مقام علی تفاوت الحال
حکم خاص جدا ست که حکم یکجا بجای دگر قیاس نمیتوانند شد مثلاً فرائض نماز وصوم هرچند بر هر مسلمان
که حکم واحد دارد معهذا برای مسافر جدا ومقیم جدا ومریض جدا وبرای هر صاحب عذر بر عایت عذرش
حکمی جدا ست هکذا برای هر کس علی قدر حال ومقام احکام جدا ومختلف اند که قیاس یکی بر دگری نتوانند شد خصوصاً
در امور ریاست دستوری وقانونی خاص از سلف متعارف ست که جای دگر نبوده ست وشرع هم این را جائز داشته است
اگر ریاست هم بطور متعارف بسهام فرائض شرعی بر هر ورثه ذوی الارحام منقسم شدن دستور بودی

مذکور منقول است لاجرم انشای لفظی محض بطور سیر و تماشا و بازی طبع آزمائی و حفظ سمع و ضیافت طبائع شغل بیکاریها بوده است و انشای معنوی عکس این ست چون کار با انشای معنوی است و همین سهل و بکار آمد است و محتاج زیاده استعداد علمی و لفاظی هم مثل انشای لفظی نبوده است بلکه مضمون حجت و طرز بیان چست میخواهد که بردل مکتوب الیه جاگزیند پس چنین طرز تحریر باید که توجه خاطر بآسانی تمام حاصل متیوان شد که دل همین یکیست یک دل را تبلاش الفاظ مشکله و لغات غیر مانوس و قافیه و وزن و تقطیع اشعار و رنگینی عبارات مستغرق کردند باز آن مضامین عالیه و بهی را که برعایت مقامات برلهای مکتوب الیهم کار کنند و اثر تمام بخشند در هیچو طبائع الفاظ جو قافیه پیما کجا گنجد تواند بود که از یک دل دران واحد دو کار نتوانند آمد و شاید اگر مضمونی و بهی بهم رسید تا برعایت قوافی و وزن و تقطیع و عروض شعر آنهمه سلب و خلط مبحث شد که سلاست بیانی صاف صاف هم بدولت رعایت الفاظ و قوافی از دست رفت لهذا برای املای هیچو انشای معنوی و مضامین و بهی فقط تحصیل و استعلام و درس چند کتب متعارفه در عربی از صرف و نحو تا کافیه کافی و در فارسی اگر معلم و متعلم درست است فقط تا گلستان وافی مینماید که تحصیل این کم مایه هم بسببی که بالا نوشته شد بیش و بیش ازین نبوده است مگر مزاولت شرط است نظیر شش بر خود گزشته این است

بیان نظیر انشای معنوی بر خود گزشته

باید دانست که متوالد زر اندوخته ملکه آفاق جده ماجده حضرت سلطانعالم باقی و تارک سلطنت فانی مشهور عالم است که مدت العمر در گرد کردن زر خطیر صرف شد و یکبار در ایام پیری بعد تخت نشینی حضرت فردوس منزل انار الله برهانه که شوهر آمرزحومه بود نذر زر مهر تمام و کمال یکمشت مع زر تنخواه تمام عمر بقدر مرتبه شان عطا فرموده بودند و اکثر طرق جمع کردن اموال و جزو رسمی از غایت اعلان محتاج بیان بلکه لائق بیان نبوده اند چون حضرت امجد علی شاه فرزند آمرزحومه وفات یافته بودند و وفات آمرزحومه بعد وفات فرزند وارث سلطنت یعنی امجد علی شاه در عهد سلطنت فرزندزاده یعنی حضرت سلطانعالم واجد علی شاه واقع شده بود لهذا بحکم فتوای شرعی و نص فرمانی حضرت واجد علی شاه از ترکه جده مرحومه محجوب شدند و بهمین وجه جناب زیدت بهاء که کرنیل سلیمن صاحب نام لقابه بودند حضرت سلطانعالم را از ترکه جده ماجده محجوب الارث قرار داده بدختران آمرزحومه

بیان نظیر انشای معنوی بر خود گزشته بر خود گزشته و بسوده بیچ بر خود گزشته بیان نظیر انشای معنوی بیان نظیر انشای معنوی بر خود گزشته بیان نظیر انشای معنوی بر خود گزشته بیان نظیر انشای معنوی بر خود گزشته

از اهل شیراز پیش کرده شود خود ظاهر که چه مایه مضحکه و استهزا تواند بود چنانکه اشعار ریخته اردو از اهل زبان فارس پیش ما مردم مایه استهزا میباشد که نظیر شان بالاگزشت لاجرم همچو رنگینی و قافیه پیمائی این همچنان تا همین اهل خطه هندیان است و بس که سعدی علیه الرحمة فرماید ؎ نخلبندم ولی در بستان شاهدم من ولی در دکهستان چون چنین اهل زبان کامل چنان است فکیف آنا از نجاست که از ابتدا بر همچو تحریر نقص میکنیم و در مقام عیب جو و بفرورت نظائر نشان داده ایم برای استحسان داد سخن که کسی به از خود بر عیوب خود بینا نمیباشد بل الانسان علی نفسه بصیرة ولو القی معاذیره لاجرم همچو رنگینی و قافیه پیمائی اهل هند بزبان فارسی در مقام مطلب نویسی و معاملات اگر بر عایت طبائع و ادراک مکتوب الیهم بوده است تا بنظیر همان اسپ جهنده که بالامر قوم است از بازی و تماشا بیش نبوده است و اگر چنین رعایت هم پیش نظر ندارد و تا قباحات و آفات آن نیز بالاگزشت پس در انشای معنوی که مراد از ادای مطلب است نه قافیه پیمائی نه چندان استعداد علمی در کار میباشد نه چندان دقت و دماغ سوزی میخواهد که الفاظ بندی و عبارت آرائی لفظی نمیخواهد و مایه دقت ملاحظه کنندگان هم میباشد که قریب الفهم است و لطف دیگر در این انشای معنوی این است که بهر زبان غیر از انگریزی و ناگری خواه اردو و خواه عربی ترجمه کنند همان لطف معنی پیدا است که مثل انشای لفظی پابند الفاظ نبوده است زیرا که در نجا مضمون چیست و دلائل معنوی و حجت های قوی در کار میباشد نه الفاظ که گفته اند ؎ دلیل قوی باید و معنوی نه رگهای گردن بحجت قوی چنانکه نظیر این در استدراک معنی لفظ نکرام و ولد الزنا بالاگزشت چنان مضمون بهر زبان و بهر عبارت که ترجمه کرده شود همان فائده معنوی حاصل است و اگر رنگینی و لفاظی را در این انشای معنوی دخل داد مطلب از دست داد و کار خود بر هم زد و بسفاهت خود اعتراف کرد که نظیر این هم بالاگزشت انقلاب این بایست لکهنؤ بدولت همین انشا است که در مقام انشای معنوی لفظی را بهیچ کار نیروند که اجمالش بالا مذکور است بهمین نمط بقای این بایست هم تا بنقدر مدت دراز که دوازده پشت نام بنام در اسرار واجدی شرح داده شد و حفظ عهود و ترقیهای جمیع مدارج که از درجه مسندوزارت تاج و تخت سلطنت عروج نمود مخفی بدولت همین انشای معنوی بود که بدین تحریرات کار بن بست عهود ما فیه واضح میشود اکثری از نقول آن در کتاب

حاصل معنی آنکه بیان احوال انسان بنفس خود و معاملات نفس خود بهتر است اگر در بیان احوال دیگران

اگر لطف معانی هم بان شریک است تا هو المقصود والا محض بی سود از نقاشی بهتر اند بود بلکه
مهمل و بیکار بودن استعداد کامل هم در جمیع علوم معلومات و استحضار واقعی و وقت ما و روح فرسائی ما
میخواهند مثل ملا ظهوری و ملا طغرا و ملا طاهر وحید و شیخ ابو الفضل و ملا جامی علیهم الرحمة اگر همچو پایه استعداد
داشته باشد تا البته بقصد رنگینی و تلازمه شاعری اگر خامه دعوی بدست گیرد بمنزل تواند رسید ورنه
از نقش و نگار و رنگ امیری متصدیانه بهتر نتواند بود و بوی کچوری از کلامش بیرون نتواند رفت جانجه
شعر فارسی از اهل هند با اهل زبانان فارس رسید که مشهور است ؎ یک وجب جای بگوئی تو زخون پاک
نبود * کشته برگشته تپان بود دگر خاک نبود * اهل زبانان گفتند که شعر خوب است مگر بوی کچوری
می آید یعنی بیمایش زمین از قدم میباشد نه از وجب برای ثیاب است لاجرم بجای وجب اگر لفظ یکقدم
بودی بجای خود بودی چون حال هندیان کامل در یمقام اینست فکیف انا و انت معهذا مدة العمر
و زمانه ما هندیان به تکمیل و تحصیل آن کی مهلت میدهد که در فکر مشکلات زیاده از مایه خود طریق سلیس
سهل بکار آمد رائج الوقت را از دست دهم که گفته اند ؎ کلاغی تک کبک در گوش کرد * تک خویشتن را
فراموش کرد * این بدان ماند که اگر کسی از اهل زبان فارس در هندوستان رسیده بر هندو بچه فریفته شده
غزلی بزبان اردو ریخته متعارف در عشق و صفت آن هندو بچه گفت که مطلعش این ست ؎ کنس
وهنومان تم اگته هی * موتیه بنا بر در توسته هی از همین جا توان دانست که بدون تکمیل کامل زبان خود را
ترک داده بزبان و لایات دیگر دخل دادن همچنان فائده می بخشد که تک خویشتن هم فراموش میکنید بیهم
که دقت و دماغ سوز یها نموده بر نگینی و قافیه پیمائی و اجتماع لغات متوجه شده رفتار خود هم
فراموش کرد تا پیش اهل زبانان مایه مضحکه و استهزا و پیش ابنای جنس ارباب زمانه هندوستانیان
که مکتوب الیهم باشند مایه اعراض و مطروحیت و فوت مطلب خود بران مزید از ینجاست که رعایت
ادراک طبع مکتوب الیه مقدم داشتن کمال خوبی انشا گفته اند کاتب الحروف که بعض نقول تحریرات
خود بر عایت طبائع مکتوب الیهم بمقام نظائر نشان داده است نه بمقام اظهار انشا پردازی خود است
بلکه در مقام نظیر طبائع مکتوب الیهم بوده است همین تحریر قافیه پیمائی هندیانه خود اگر پیش یکی

که در عین عالم بهار بقصور محض همه قصور و عمارات که مشابهت آن با قصور بهشت قصور نسبت چنان از بیخ و بن برکنده قصور پذیرفته اند که با غبانان غرس باغات و معماران آن عمارات اینقدر نابلد شده اند که گریان گریان می پرسند که کجا غنچه و کجا گل بل چه جای غنچه و گل بل میگویند و میجویند که کجا قصر السلطان و کجا عشق منزل و کجا مصاحب منزل بود آنکه بیان موسم خزان در مقام مبالغه شاعرانه خلاف واقع بود و این عین در عالم بهار بلا مبالغه شاعرانه مطابق واقع بیان واقعی بوده است ع ببین تفاوت ره از کجاست تا بکجا هرچند بتدریج مرور دهور حال ملک و دیار و امصار بعد کسر انکسار و فشار لسیار همچنین میشود خصوصا در تبدیل سلطنت و عملداری زیاده ازین قلب هیئت ناگزیر است که خود آن مالک الملک حقیقی میفرماید قوله تعالی اِنَّ الْمُلُوْكَ اِذَا دَخَلُوْا قَرْيَةً اَفْسَدُوْهَا وَجَعَلُوْٓا اَعِزَّةَ اَهْلِهَآ اَذِلَّةً مگر نه بدین نمط که دفعتہً چه بود و چه شد فَاعْتَبِرُوْا يٰٓاُولِي الْاَبْصَارِ آری از انصاف نباید گذشت که حکام وقت بخلاف ملوک ماضیه همه تسلط و اقتدار عفو عند القدرت را کار فرموده بمقابله آنهمه بغاوت ایام غدر هزاران عفو و عطا نموده چها چها که بآبادی ملک و استمالت و پرورش رعایا و آراستگی و ترمیم قصور باغ بمصارف خطیر اهتمامها بکار بردند و می برند که هزار مرتبه بهتر از سابق آباد و سرسبز است چنین و بران بحث را که در فشارهای ناشی از ایام غدر کالعهن المنفوش شده صورت عظام رمیم بهم رسانیده بود چنان آباد کرده اند که مفهوم معنی یُحْیِ الْعِظَامَ رَمِيْمٌ پیدا و مصداق یُحْیِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا هویدا است آرائش سابق که از شیشه آلات و کثرت روشنی و ناز و کرشمه تبان هندی بود که مایه غفلت و مصارف بیجا خالی از کبائر نبود که انجامش چنان منتهی شد و این آرایش حال که با سالیش هم جمع است از آبادی خلائق و هرگونه رفاه و پرورشهای خاص و عام است که اندکی از ان بیان واقع راست براست در دیباچه این کتاب بمقام شکر و سپاس شهنشاه مجازی که در حقیقت عین شکر نعمای خداوند حقیقی است بیان کرده شد فلینظر ثمه

اکنون اصل سخن تو آن رسید که

اینهمه حکایات که در بیان طرز تحریر و اقسام انشا بمقام نظائر نجامه سپرده شد اصل سخن که در بیان صفت و ماهیت انشا بود لاجرم تو آن دانست که انشای لفظی و صنائع تجنیسات خطی چنانکه بالا مذکور شد

گناہ و ستتابت مصرع دگر ہم بتدارک کفارہ آن چنان بجای خود گفتہ و نوشتہ شد کہ ؎ چگونہ
بازستاند دل ظہیر از وی + بجز قضا و قدر اینقدر کرا مقدور + انجملہ معترضہ کہ بعذر اعتراف گناہ خود
ضرور تر نمود ازین باز باصل بیان تتمہ مضمون سراپا کہ اصل سخن بود می آیم تا بمقدور از رعایت قافیہ و ردیف معاف
از کجا بکجا رسیدم نہ چنین طرز تحریر کاتب را شعور نہ چنین دستور کہ از بلاغت دور مگر بر رعایت مقام مجبور
آمدم بر اصل مذکور بعد رفتن حضرت جانعالم و عالمیان کہ از قالب این بیدلان جہان و روح روان
روان شد حال این بار گفتن و نوشتن کار خامہ و زبان نبودہ است حیرت است کہ بکدام زبان تعبیر
کردہ شود مفہوم اِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَیْءٌ عَظِیْمٌ پیدا و مفہوم تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا اَرْضَعَتْ
ہویدا ہر کرامی نگرم از زن و مرد صغیر و کبیر برنا و پیر سوار و پیادہ و ڈاک گاڑی و اسپ و فیل و پالکی و میانہ
و دگر مراکب ہر چہ میسر آمد و بسیاری پیادہ پا سر سیمہ و ان و گریان افتان و خیزان جانب کانپور دانست ہیچکس را
از غایت سراسیمگی ہا برای سامان سفر و رحلہ بلکہ پروای اہل و عیال و خانمان ہم نبود کما قال یَوْمَ یَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ
اَخِیْهِ وَ اُمِّهٖ وَ اَبِیْهِ وَ صَاحِبَتِهٖ وَ بَنِیْهِ بچشم ظاہر نمایان و بامنوذج این مصداق وَ تَضَعُ كُلُّ ذَاتِ
حَمْلٍ حَمْلَهَا وَ تَرَى النَّاسَ سُكَارٰى وَ مَا هُمْ بِسُكَارٰى وَ لٰكِنَّ عَذَابَ اللّٰهِ شَدِیْدٌ
شایان بتفصیل حال کہ از غایت اعلان محتاج بیان نبودہ است اندکی بقدر ضرورت مقام در کتاب مذکور
مذکور است بعد چنین انقلاب کبری ہر کہ گاہی سامان آسایشگی قیصر باغ دیدہ باشد آنکس اگر الحال از آن راہ گذر
کند و زندہ ہم ماند کاری کردہ باشد کہ گفتہ اند ؎ آنکس کہ وداع یار کردہ است + گر زندہ بماند کار
کردہ است + کدام شاعر ہندی گو کہ غالباً مرزا رفیع سودا باشند در مقام مبالغہ شاعرانہ مضمون موسم خزان را
بدین نمط بربستہ است ؎ چمن کی تخت پر جسبدم شہ گل کا نشیمن تہا + ہزارون بلبلیں تہیں سیر تہی اور شور تہا غل تہا +
خزانکی دن جو دیکہا کچہ نہ تہا جز خار گلشن میں + تباتا باغبان سے + وہان غنچہ نہ گل تہا + این مضمون و ما عنی
گو در مقام مبالغہ شاعرانہ خلاف واقع گفتہ باشد مگر فرق میان آن مبالغہ غیر وقوعی و این مطابق
واقع بیان واقعی بدیدہ دل دیدنی و سنجیدنی است کہ آنجا باغبان در موسم خزان گریان
از مقامات غنچہ و گل نشان میداد کہ اینجا غنچہ و اینجا گل بود و ای بر ین خزان گلزار کہ در عین

میانش از نزدیکان بی بصر دور نانش اگرچه بصورت چشم است مگر بنظر نامحرمی چون دیده کور
کور از بصارت معذور زیر نانش از نظر مستور بیانش از مقدور و دور تو فصیحش خلاف دستور
اینقدر بس که بخیالش خاصیت سفتور ~ دخل دادن درین بود محظور + لاجرم احتیاط گشت ضرور
پس مجبور بجز خموشی چه ندکور ساقش ساق بلور زیر پایش پامال لهانی نزدیک و دور قامتش شور نشور
سراپا غیرت حور تشبیهش باحور عین قصور که آن دقصور مقصور و این بتقصور در حضور ~
چه جای ذکر پری آن بناز اینهمه نور + بود مشابهت حسن او بحور قصور + بکشته اش بنود در هیچ خوف
روز نشور + که برنخاست الی یوم ینفخ فی الصور + چگونه باز ستاند دل ظهیر از وی + بود قضا و قدر
رانه اینقدر مقدور + درین مصرع اخیر اندکی نگاه درکار است که در مقام شاعری بهمچو مضامین پروائے
نمیکنند که نوبت بکفر و گناه کبیره میکشد بلکه در مقام رنگینی بسیار مستحسن دانسته داد سخن میخواهند چه جای توبه و استغفار
پس زیاده ازین چه عیب تصور کرده آید که منتهای دروغ و گناه و کفر را مستحسن دانسته افتخار آبر زبانها
آورده امید از مرحبا و تحسین و آفرین میشوند باین اعتراف کفر و گناه عظیم که مولف در تصنیف خود چنین مضمون
در مقام نظیر آورده است گویا دانسته گناه کرده است و شعرا که حسب عادت خود در مقام شاعری بهمچو
مضامین بناداستگی می آورده باشند غالب معذور میتوانند بود که فَنَسِيَ وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا
بمسموع بودن عذر نسیان و نادانستگی آنها سند منصوص است باری مصنف که نسیان ندارد دانسته
چنین مضمون کفر بربسته است چه عذر تواند کرد لاجرم جواب این از جانب مولف چنان فهمیده شود
که دانسته در مقام عیب خود بلفظ نظیر بالقصد بیان کرده شد تا غیبت و عیب جوئی دگران بر زبان
نه آید که این گناه بران هم اکبر است که اَلْغِيبَةُ اَشَدُّ مِنَ الزِّنَا آمده است لاجرم عیب دگران
چرا جویم عیب خود چرا نگویم که گفته اند ~ عیب دیگران چه میگوئی + خود تو داری هرانچه میجوئی +
~ منکه حمال عیب خویشتنم + طعنه بر عیب دیگران چه زنم + ازینجاست که دیوان هاردو اکثر اشعار
خود که در عالم غفلت ازین وادی سرزده بودند چاک داده شد این مصرع که بلفظ نظیر و حفظ غیبت
و عیب دیگران ازینجا نوشتن فرو نگذاشت تا گزیر باعتراف معصیت خود مبادرت بکار رفته و بعد اعتراف

بینی الفی کشیدہ بر صفحہ سیم + نی نی غلطم کہ از کمال معجز + انگشت نبی ست کردہ مہ را بدو نیم لکاتبہ
رشک لب خندانش بر برگ گل خنداست + در چاہ زنخدانش صد یوسف کنعانست + قیامت قامتی کہ
سرو آزاد بندہ او سر آپا آفتی کہ قمری طوق بگردن در افگندۂ او + چو صورتش دگری کمتر آفرید خدا +
ورا کشیدہ و دست از قلم کشید خدا + صانع بلگرامی جد امجدی نیز شمشاد باتو ماند تبارک اللہ چہ قامت قامت است
این ہمہ قامت است این کہ آفت است این آفت است این قیامت است این لا اور گردد اگر خرامان آشوب خ فتنہ قامت است
باگلی زدن بر آید قد قامت القیامۃ اکنون بقی ان دانست کہ چنین رنگینی و ہمچو طرز تحریر بالطبع خلاف طرز
این ہمچندان است پیش ارباب معنی در مقام مطلب نویسی کمال عیب و ممنوع و منافی مدعا بلکہ برہمزن مدعا
ہمچو حاصل محض کذب و افترا خلاف واقع غیر معتبر بودہ است و چہ عجب کہ داخل لغویات بودہ خالی
از گناہ نبودہ باشد خصوصاً در تحریر و قائع و واردات کہ راست نفس الامر ہم دروغ مینماید
آنجا گناہ کہ اظلم ممن افتری علی اللہ کین بگا و اینجا بی اعتبار اینجاست کہ ہمچو طرز تحریر را از ابتدا
با اسپ جنبدہ نظیر نوشتہ شد کہ سر اکنب بیا و فنا میدہد چنین تحریر در مطلب نویسی اصل مطلب را
چون سر اکب فوت میکند اینقدر محض بضرورت نظیر بضیافت طبع معظمہ مکتوب الیہ تمثیلاً گنجانیدہ شد
کہ بجای خودش اینہم کاری و اثری نمایان کردہ کہ مجملش باللامر قوام است فقط

از ہمین قبیل در مقام قافیہ پیمائی و رعایت طبع مکتوب الیہ ہمین مضمون سراپا را بدین نمط بقافیہ ذال
پیمودہ شد عبارتش در کتاب مذکور بدین الفاظ مذکور است کہ نوشتہ میشود

بیاض جبینش مطلع نور چین جبینش طغرای منشور تیغ ابروانش قاتل جمہور یا محراب کعبہ لطاق
ابرو مشہور یا مطلع دیوان ہلالی بی مسطر مسطور میان ابروانش چون میان بیت خالی یا بین السطور
از جادوی نگاہش عالمی مسحور ہدف ناوک مژگانش سینۂ عاشقان مجور سرمہ در نظرش منظور نرگس
مستش بی خمر مخمور از غایت مستی بی نشہ در سرور چشم بد دور بینی عصای مردم نجور از شعور
ملاحتش عالمی پر شور لعل شکر فشش باعث الش مامور سلک دندانش لولوی منثور چاہ زنخدانش
از آب حیوان معمور بیاض گردنش شمع کافور نار پستانش قبہ نور شکمش بزری شک قائم و سمور

ظہ قیاس میکند کہ ہمچو طرز تحریر بالطبع خلاف طرز
ظہ ظالم تر است ازو کہ افترا بر خدا بندد
دروغ می بندد
ظہ بیان سراپای دیگر بقافیہ ذال

در گلو عاجز از مقال و از تنجرف زبانش لال بحرف زدن چه مجال که گفته شد ؎ باریک چوب سینه شکاف و بریده سر ؛ رویش سیه مجوف و بیمغز و خشک تر ؛ این را چه رتبه که زند دم از انمقام جائیکه مرغ ناطقه را سوخت بال و پر ؛ شاعری بجای خود ش بمقام مبالغه شاعرانه خلاف واقع گفته باشد که ؎ بهر کوچه اش گلرخان پر نور ؛ تو گوئی گلستان شده کوچه گرد ؛ اینجا فی الواقع همین جال بود و آنجا قال که هر در و دیوار و سقف و زمین از بالا تا پائین پرستان و هجوم پری ستان بود که سراپای آن بطرز بیان نثاران و شاعران متعارف برعایت طبع مکتوب الیه که خلاف طرز خود محض آورد دست نه آمد و در معامله نویسی معیوب و مضر مقام نظیر انشای لفظی نجامه پیرون فرور ترنمود همچو انشای لفظی را که معانی تابع الفاظ اند اگر بزبان دگر ترجمه کنند این لطف بیان باقی نماند بخلاف انشای معنوی که لطف معانی و مضامین بهر زبان که ترجمه کنند همچنان باقی است زیرا که الفاظ تابع معانی است لاجرم بندش الفاظ و عبارت برعایت طبع مکتوب الیه چنان بهم بر بسته شد

بیان سراپای پریزادان قیصر باغ در مقام نظیر انشای لفظی

هر ماه پاره که نظر می آمد دیده بصیرت بر عنائی او صورتی ندیده و نقاش فطرت بزیبائی او نقشی نکشیده بر فتار دلفریب و سان بهشت را جلوه گری می آموخت و رشک عذارش آفتاب قیامت را بر آتش غیرت میسوخت از ناوک نگاه شرمگینش خار حسرت در دیده حوران قاصِرَاتُ الطَّرْفِ عِينٌ و از گرمی نگاه چشم سرمگینش داغ خجلت در دل عُرُبًا اَتْرَابًا لِاَصْحَابِ الْيَمِينِ زلف چلیپالیش تفسیر وَاللَّيْلِ اِذَا يَغْشٰى چهره زیبایش تعبیر وَالنَّهَارِ اِذَا تَجَلّٰى بیاض رخسارش را اگر تو لج النهار فی اللیل گویم بجا و سواد گیسوی عنبر بارش را اگر تو لج اللیل فی النهار نویسم روا از آن یکی مضمون یُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّوْرِ پیدا و ازین دگری مضمون يُخْرِجُهُمْ مِنَ النُّوْرِ اِلَى الظُّلُمَاتِ هویدا نی نی غلط کم زلف بر مصحف رویش تفسیر است بر حاشیه قرآن بموقلم نوشته یا مارپیچ است بر گنج خوبی نگهبان به پاسبانی گشته بینی بمیان هر دو رخسارش لاف خود بینی میزند ؎ چه گویم وصف آن فرخنده بینی ؛ اگر بینی دگر خود را نه بینی ؎ مابین دو عین یار از نون تا سیم

درچنان حال که برای شغل بیکاری خامه بدست دستیاری کرد چنان ارادہ شد تا ازین تجدد اشال که هیچگاه
بریک حال نیست انچه بچشم درآید از خامه برآید که اگر آنرا بقا نیست این را فنا نیست ؎ نه بقای تراند
من باقی ✦ نبود هیچ جز سخن باقی درانحال که خامه بارادہ تحریر کتاب اسرار واجدی بدست دل
افتاد و دل هم بدست خامه سپرده شد تا انچه از حال ماضی شنیده میشنوم باری حالی که فی الحال پیش نظر است
بچشم دیده چرا ننویسم که دیده را از شنیده اعتبار بسیار است ع شنیده کی بود مانند دیده ✦ بدین
اراده که کاغذ و قلم در دست دران هجوم میله مجمع خاص و عام بهر نمط خود را در گنجانیده اندرون قصر باغ
درزدم و بر گوشه مسجدی که مساجد بسیار جابجا در صحن آن واقع اند فرانشستم اکنون چه گویم و چه
نویسم که چه دیدم نگاه یکی و تماشا بسیار چشم که میدید زبان نه ارد که بیان نماید و زبان که ناطقه چشم ندارد
که ببیند و از تا دیده چه گوید چگونه دل از دست حیرت باز ستاند که بخامه نامه سپارد ؎ چگونه
وصف کنم طاقت بیانم نیست ✦ زبان بچشم من و چشم در زبانم نیست ✦ اگر غلط نکنم فرق از فرد و سه بین
بظاهر همین بود که آن شنیده و این بچشم ظاهر دیده پس خود ظاهر که شنیده کی بود مانند دیده مشکل تر اینکه
فقط همین دو دیده بدیدن تمام و کمال آن کی مساعدت میتوانستند کرد بهر طرف که نظر می افتاد بخامه
دیده میدوخت و نگاه بدیده باز نمیگردید که بناطقه رساند و از ناطقه بخامه و از خامه بنامه سپارد
شاعری بمقام مبالغه شاعرانه گفته است که ؎ زهی صفای عمارت که در تماشایش ✦ بدیده باز نگردد نگاه
از دیوار ✦ اینجا که بامهه عمارت آمارت هم با هر در و دیوار توام و شریک غالب فی الواقع بود و آنجا خلاف
واقع محض شاعری تکلیف گان کند ✦ در هر گوشه و در و بام بر هر قدم عالم عالم هجوم پریزادان که
خود میکنند خرام و خود از دست میروند بی اختیار از دل برمی آمد بلکه دل خود برمی آمد و میگفت
که ؎ دستی دهم بیار که بدست میروند ✦ دستی بدل نهم که دل از دست میروند ✦ بهر طرف که نگاه میرفت
هوش و حواس از نگاه پیش قدمی کرده محو نظاره میشدند و بجای هوش و حواس لشکر حیرت
بر دلها می تاخت چگونه کسی دل از دست حیرت باز ستاند و بناطقه سپارد و کار ناطقه از خامه ساند
چه جا که ناطقه را خود زبان بند تا بخامه زبان بریده چه رسد که از سیاهی سرمه اش در گلو

کَلَّا اِنَّ الْاِنْسَانَ لَیَطْغٰی اَنْ رَّاٰہُ اسْتَغْنٰی انجا میزان عدل و اینجا خبر قتل آنجا برای قبول توبہ وعدہ ہاست کہ تُوْبُوْا اِلَی اللّٰہِ تَوْبَۃً نَّصُوْحًا اِنَّہٗ ھُوَ التَّوَّابُ الرَّحِیْمُ و اینجا توبہ گناہان ناکردہ ہم قبول نسبت کہ عمل بر مفہوم معنی لَنْ یُّقْبَلَ تَوْبَتُھُمْ بودہ است آنجا مردگان ہزار سالہ حیات تازہ یافتہ از قبور بر می آیند کہ اَفَلَا یَعْلَمُ اِذَا بُعْثِرَ مَا فِی الْقُبُوْرِ و اینجا بی اجل زندہ در گور کہ لَا یَمُوْتُ فِیْھَا وَلَا یَحْیٰی الخ فقط المختصر کہ تمام طرز تحریر کتاب اسرار حکمت بر ہمین نہج است لاجرم ملاحظہ در کار است کہ اگر در مقام مبالغہ شاعرانہ و شاری بقیامت نسبت دادہ میشد محض مبالغہ شاعرانہ ساقط از اعتبار میبود و از مرتبۂ عدول و ثقات بیرون می بود و مضمونی کہ راست ہم می بود مشتبہ معلوم میشد و بچنین طرز تحریر کہ مدلل و موجہ است باہمہ تفریق از روز قیامت ہزار گونہ زیادتی ہا از روز قیامت بدلائل موجہ ثابت است کہ گنجایش احتمال مبالغہ و شاعری خلاف واقع نتواند بود ہمہ دلل موجہ و مستند است پس چنین طرز تحریر سہل ممتنع در انشا در کار است کہ طرز بیان و پرداز مضمون بر دل کار میکند نہ الفاظ تا آورد و ساخت و مبالغہ شاعرانہ و تصنع و دروغ یافتہ نشود بلکہ دروغ ہم چنان موجہ باشد کہ راست نماید و خبر از مبتدا دور نباشد تا انیطرف کاتب در دماغ سوزی و آنطرف مکتوب الیہ در وقت و طبع خراشی ہا مبتلا نشود بچنین طرز تحریر کہ رعایت فہم و طبع مکتوب الیہ ہم ملحوظ ماند باز چہ پرسیدن ست کہ نور علی نور است از نجاست کہ کتاب اسرار و اجدی ہمین طرز تحریر از خامہ این سیہ نامہ بر آورده اند کہ بمطبوع طبع مکتوب الیہ ست فقط انموذجی از ان حال آبادی ہیرانی قصیر باغ برای ضیافت طبائع معنی فہم از عبارت کتاب اسرار و اجدی بمقام انشای لفظی و معنوی و سلاست بیانی سریع الفہم نجامہ نامہ می سپارد کہ بچشم دیدہ و بر خود گذشتہ است

ای جان من	
اسیر لذت تن ماندہ و گرنہ ترا	چہ عیش ہاست کہ در ملک جان میسانیست

در زمانیکہ کاتب الحروف را از طلسم این عالم خواب دل برداشتہ بملک جان رسانیدہ بود و ندانیم عالم خواب را چہ باد گفتہ شدہ بود کہ ؎ مارا ہوای گلشن و باغی نمانده است بدانی کوی گل برد کہ دماغی نمانده است

که هزار درجه بهم است چه امید تلافی آن عذر مفهوم معنی ثم قست قلوبکم من بعد ذلک فهی کالحجارة
او اشد قسوة میفاید بهم عذاب از گناهان خود و امید مغفرت از رحمت او پس آنچه قوی تر جانب
آن قوی تر گفته شد ۵ چو خوف از عمل خود رجاز رحمت اوست + زهر دو آنچه قوی تر امید آن
اقوی + که بحر رحمت او اوسع است از گنهم + چنانکه بر علم هست رحمتش ارجی + اللهم مغفرتک
اوسع من ذنوبی و رحمتک ارجی عندی من عملی آنجا اگر بهم مکافات عصیانست
بتدارک او هزاران رحمت و غفران است که یا عبادی انی انا الغفور الرحیم صلای عام هست
و اینجا نه همین بهم جان بلکه هم بهم جان و هم خوف تاراج تمام خانمان ان هذا لهو البلاء المبین
هر صبح و شام هر آن هست آنجا کار بازات واحد که ارحم الراحمین هست که فالیوم لا تظلم نفس شیئا و
لا تجزون الا ما کنتم تعملون قال اوست و اینجا معامله با هزاران نفس که هر یک اظلم الظالمین
است که مفهوم لنذرنکم و لیمسنکم منا عذاب الیم مصداق حال اوست ۵ بین
تفاوت ره از کجاست تا بکجا + آنجا ارحم الراحمین بر سر رحمت و کرم و عفو و مغفرت که لا تقنطوا
من رحمة الله ان الله یغفر الذنوب جمیعا منادی عام است و اینجا اظلم الظالمین هر یک
با هزاران قساوت بفساد و اذا بطشتم بطشتم جبارین با تیغ خون آشام بر سر انتقام حتی که
بتاثیر انقلاب در هر قلوب دوستان قلبی قلب ماهیت پذیرفته بعداوت قلبی منقلب شدند که گفته اند لغیرت المودة
و الاخاء + و قل الصدق و القطع الرجاء + اخلاء اذ ستغنیت عنهم + و اعداء
اذا نزل البلاء آنجا شفیع المذنبین و رحمة للعالمین سایه همین و نخاص شفاعت عام مستثنی و ماذون کیست من
ذا الذی یشفع عنده الا باذنه و اینجا در پی جان و آبرو هزاران ملعون که ظهر الفساد فی البر
و البحر بما کسبت ایدی الناس آنجا بکمال رافت و عطوفت کینه دیرینه از صدور برادران بسعی او
که و نزعنا ما فی صدورهم من غل اخوانا علی سرر متقابلین و اینجا در دل ادران
حقیقی خود بخود عداوت خصومت بی سبب بیدا که یکدگری می آزارند الاخلاء یومئذ بعضهم لبعض
عدو آنجا همان رحمت مجسم شفاعت موعود که ولسوف یعطیک ربک فترضی و اینجا همه بی نوع بجود

محمول بر مبالغہ شاعرانہ بودہ از مرتبہ عدول و ثقات و پایہ اعتبار بر افتادہ نامعتبر محض بودہ از واقعیت دور تر خواہد بود پس لطف بیان و اعتبار سخن بمقام عدول و ثقات کجا باقی ماند از ترہات اراجیف بیش نخواہد بود لاجرم در ہمچو مقامات بچنان طرز تحریر ادا کردنش در کار است کہ ہزار مرتبہ غالب تر از سانحہ قیامت بیان کردہ شود تا ہم چنان مدلل و موجہ و مستند باشد کہ از مقام استی فروتر نیاید و از روایات عدول و ثقات معتبر تر و مستند باشد و آن طرز بیان این ست کہ در کتاب اسرار حکمت مضمون انقلاب او دہ بچنین طرز بیان ادا کردہ شد کہ مردمان در مقام منتہای مبالغہ شاعرانہ با سانحہ قیامت کبری نسبت دادہ ہر سانحہ و واردات را با سوانح قیامت تطبیق میدہند مگر ارباب عدول و ثقات بنظر مبالغہ شاعرانہ معتبر نمیدارند اگر حرفی راست و بیان واقعی ہم باشد آنرا ہم بسبب شاعری و شاری از پایہ اعتبار ساقط میدانند و فائدہ لطف بیان این ست کہ در دروغ ہم راست نماید نہ کہ راست در دروغ نماید لہذا کاتب الحروف بمقابلہ آنہمہ تطبیق قیامت تفریق ہر جزئیات جدا جدا وانمودہ بدین طرز بیان در کتاب مذکور میکند

بیان فتنہ ملک او دہ و تفریق آن با فتنہ قیامت بچنین طرز بیان بدلائل موجہ و مستند ہزار درجہ برتر فتنہ قیامت غالب تر می نشیند تا ہم از مقام استی و واقعیت و پایہ اعتبار بر نمی افتد از عدول و ثقات ریشہ نمیشود

باید شنید کہ از وقت داخل شدن فوج غدار در لکھنو کہ ہفتم ذیقعدہ ۱۲۷۳ ہجری یوم سہ شنبہ بود تا بست نہم رجب المرجب ۱۲۷۴ ہجری کہ تاریخ فرار فوج و فرار عام بود درین مدت نہ ریختیز عام تا نہ ماہ کامل حال این دیار چنان بود کہ تحریر آن بہیچ عبارت تعبیر نتوان کرد اگر بہ نمونہ قیامت نسبت دہند چہ نسبت کہ آن یک روز و این ہر شب و روز آنجا اگر یک درجہ خوف و بیم است ہزار درجہ امید و رجا بران غالب تر ہر قدر خوف زیادہ تر رجا ہم بآن توام و زیادہ تر کہ اِنَّ الَّذِیْنَ یَخْشَوْنَ رَبَّھُمْ بِالْغَیْبِ لَھُمْ مَّغْفِرَۃٌ وَّ اَجْرٌ کَبِیْرٌ ط میفرماید و اینجا محض خوف و بیم کہ لَھُمْ عَذَابٌ اَلِیْمٌ آنجا اگر یک درجہ ہم عذاب از شامت اعمال خود است بمقابلہ آن ہزاران درجہ امید مغفرت از رحمت او بران غالب تر کہ سَبَقَتْ رَحْمَتِیْ عَلٰی غَضَبِیْ شان او ست و اَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِیْ بی بیان او آنجا ہزار درجہ امید و رجا بتلافی یک بیم است کہ یَا عِبَادِ لَا خَوْفٌ عَلَیْکُمُ الْیَوْمَ وَلَا اَنْتُمْ تَحْزَنُوْنَ میفرماید اینجا

و نثاری عیب می نمند و اغلاق الفاظ و تعقید عبارت و لغات غیر متعارف و غیر مانوس زائد و
فضول طول مهل که مایه ملالت خاطر مکتوب الیه باشند بران مزید که مطلب جداً فوت میشود بلکه برهم
می خورد پس ملاحظه و انصاف درکار است که هرگاه صفت نثاری و شاعری چنین باشد که هر قدر راست تر
معیوب تر و هر قدر که دروغ تر نیکو تر مولانا عبد الرحمن جامی میفرماید ؎ در شعر پیچ و در فن او چون اکذب
اوست احسن او پس درین صورت مطلب راست حکایات و سوانح راست و قائع واقعی و واردات تواریخ در مقام شاعری
و نثاری و رنگینی ها چگونه معتبر و مسلم الثبوت تواند بود که آنچه راست بیان واقعی هم بوده باشد بسبب کمال
رنگینی و شاعری ها بینندگان را شبهه واقع میشود که مگر واقعی است یا شاعری پس هرگاه که این شاعری و نثاری در همچو
مواقع ضروری معتبر نشد باز از همچو داغ سوزیهای بیفائده چه کار میکشاید خوبی لطف بیان اینست
که در دروغ هم بچنان طرز بیان کند که راست نماید نه که راست هم دروغ نماید آمدم برجان سخن اکنون
ظهیر میگوید که طرز بیان نظم و نثر چنان درکار است که در دروغ و مبالغه شاعرانه چنان موجه و مدلل
و مستند باشد که راست نماید کسی را امجال تکذیب و مشتبه دران نباشد و خبر از مبتدا دور نباشد و همچنین
اغلاق و لغات غیر مانوس نباشد و هر عامی کم استعداد بمجرد ملاحظه بلطف معانیش رسیده حظ
وجدانی بردارد و همه مضامین بملاغور و تامل بار سانی تمام بفهم هر کس در آیند و همه راست بیانی در مقام
رنگینی و شاعری بر هزار مبالغه شاعرانه غالب تر نشیند تا هم از مقام راستی فرو نیاید این طرز بیان
بدون نظیر بین بفهم نتوان آمد مثلاً انقلاب متواتره لکنهو و کثرت فانکسار و عذر عام شهر لکنهو و تمام ملک
اوده را اگر در مقام شاعری و نثاری بفرغ اکبر و هول قیامت نسبت دهند بجای خود تواند بود مگر دروغ
محض و مبالغه شاعرانه خلاف واقع یقینی خواهد بود و پیش ثقات و عدول محمول بر مبالغه شاعرانه
بوده معتبر نخواهد بود پس درچنین جا ظهیر چنان طرز بیان موجه و مدلل میخواهد که هزار درجه بر مبالغه
قیامت غالب تر نشیند و چنان مدلل و مستند باشد که از درجه راستی و واقعیت فرو تر نیاید و کسی را امجال تکذیب
نباشد و بجز تصدیق چاره نبود نظیرش در همین حکایت فتنه اوده ملاحظه کردنی ست یعنی در مقام کمال
مبالغه شاعرانه و نثاری این فتنه اوده را با آشوب قیامت نسبت توان داد مگر صریح پیش ملاحظه کنندگان

بیان تعلق بمبالغه و وصف انقلاب
و مضمون کریما بوجود مستلزم
تعلق و مضمون شاعرانه از وصف
مبالغه شاعرانه و تعلق بانقلاب
و دلایل و مستندات چنان باشد که
دروغ هم از راستی بیاید

خلاف واقع بوده اند مگر در همچو مواقع همچنین مضامین کار بلبل کرده اند فضلا علیه که انشاء هم
موزون و مقفی و مرصع باشند خصوصاً در حالیکه مکتوب الیه عالی دماغ از سلاطین نازک مزاج صاحب تخت
و تاج و دماغ شاهانه داشته باشد که گاهی بسلامی برنجند و گاهی بدشنامی خلعت دهند در همچو مواقع مزاجداری
و رعایت طبع و لحاظ گوشهٔ خاطر مکتوب الیه بس اهم میباشد که اختلاط زیاده بر آشنائی از حد مرتبهٔ خود
زیاده نباشد از اینجاست که منشیانه اکثر تحریرات کاتب همچو مقامات نازک اکثر بچنین اشعار بوده است
که ؎ صبا اگر گذری افتدت بکوی کسی ✦ مزاج دیده توان کرد گفتگوی کسی ✦ بگو که بی تو چو من زنده ام
سبب اینست ✦ که جان نمیرود از تن در آرزوی کسی ✦ لاجرم بسبب همچو مزاجداری ها و رعایت طبع
مکتوب الیهم بارها تحریرات اینگونه قلم کم مایه همچندان باهمه معلمیت و فضولیها مطبوع طباع اکثر صاحب طبعان طبساع
و سلاطین روزگار است که مضمون فرمان معلی بدست و قلم خاص حضرت سلطانعالم باقی مرقومه بالا
از کمال قدردانیها خبر میدهد که گفته شده ؎ نقش بشری گرچه مرکب بشر است ✦ بعینه همچکس نوع دگر است ✦
لیکن بنظر حضرت سلطان اگر ست ✦ گر خود همه عیبها بدین بنده درست ✦ هر عیب که سلطان بپسندد هنر است ✦
اینجا که برعایت طبع والای مکتوب الیه بهمچو مضامین شاعرانه دماغی عنان کمیت خامه جلو ریز شده تا چنان پایه
استحسان رسیده که مذکور شد لاجرم توان دانست که صفت شاعری و رنگینی نثر و لفاظی و عبارت آرائی ها
بالاتفاق اینست که راست را هم بدروغ و مبالغه تمام بیان میکنند و چه دروغ که هنر راستی را بدروغ وافترا
بصورت عیب وانمایند و این را کمال هنر پندارند مثلا نسبت زلف بمار سیاه و نسبت چشم به آهو
و ابرو بکمان و قد بسرو سنان و بینی به دیوار و دهان به نقطه موهوم و زنخدان به سیب و ذقن بچاه
و گردن بعراجی و پستان بقبه و کمر به مو بلکه معدوم و سرین بکوه و قد بسرو علی هذا همچو صنعت
کمال قدرت الهی هنر محض را بچنان تشبیهات معیوب بنسبت داده در مقام مدح هنر واقعی ممدوح را بعیب دروغ
خلاف واقع وانموده عین هنر دانستن کمال شان شاعری و شاعری است که ؎ سرو را قد یار میگویند ✦
سرو چوبی ست ناتراشیده ✦ و بمقابله این بیان واقعی راست برا ست را بمقام شاعری فی شاری کمال عیب
میدانند که ؎ چشمان تو زیر ابروانند ✦ دندان تو جمله دردهانند ✦ بهمچو مضامین باست در مقام شاعری

از نیجا توان دانست که انشا عبارت از پیدا کردن همچنین مضامین است لاجرم ادای مضامین بهر زبان که باشد مقدم است

نقل عرضداشت دیگر بمحض قافیه پیمائی بنظر رعایت طبع مکتوب الیه بیک قافیه معین تمام مضمون حسب حال سانحه غدر را داشته است چون باهمه التزام قافیه واحد جانب مضمون هم مرعی است از نیست که آورده بتکلف نبوده است بلکه آمد بتکلف یافته میشود که لفظ و قافیه آورد محض ولا یعنی است

خواهم اگر ز حرف تمنا رقم نهم | کاغذ کجا دوات کجا و کجا قلم | اینهم بفرض گر بتکلف بهم رسد | هوشم کجا حواس کجا و کجا دلم
با این همه ارادهٔ تحریر گر کنم | در جدان دل چگونه برآید بخامه هم | چون نیست اختیار قلم شرح حال را | لابد بحکمت دگرش طبع میکنم
اکنون برای طبع عرضداشت ابا ازین | سامان مجموعی سر سلمان شد بهم | شوقی که بر نگین دل نقش کرده اند | آن نقش کالحجر ز دلش لوح دارهم
ریزم سیاهی سوید دل بر و | نوعی که بر بهور سیاهی کنند ضم | بر صفحهٔ خیال بیاض حریر جان | مانند مهر عرضداشت پر زنم
تا آنچه در دل ست بعینه بهم شود | مطبوع طبع طبع شود در صحیفه هم | انصاف خواهم انکه بدینسان تملتم | مافی الضمیر دل ز قلم چون شنود رقم

ای خامه بی ادب بادب باش قدر خود بشناس سخن از حد خود زیاده مگو و جز طریق ادب طریق مجو قبلهٔ عالم و عالمیان سلامت بهنگامیکه درین دیار هنگامه برپا بود و شان قهاریش بخوش و صدای توپهای جنگی در خروش هر یک از خود فراموش با هزاران بلا هم آغوش عالمی بخوف قتل عام بیهوش این سر فروش بلانوش با هزاران مصائب همدوش با یک بینی دو گوش چاودری دوش آنهم واگذاشته غار تگران ناحق کوش بضرورت ستر پوش در مسجدی ویران خانه بدوش نجانه خداوند خطا پوش عذر نیوش رو پوش باصد زبان خاموش بخمار وتدی الناس سکاری مدهوش که دفعتاً سروش مفهوم معنی اِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَیْءٌ عَظِیْمٌ برخواند بگوش و بمصداق یَوْمَ تَرَوْنَهَا تَذْهَلُ کُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا اَرْضَعَتْ وَ تَضَعُ کُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا عالمی گا لِعِهْنِ الْمَنْفُوشِ الخ ازینجا بجان سخن توان رسید که انشا عبارت از آفریدن مضامین است درهمین مضامین وهمی حصه هر یک از عالم باطن جد است وهمین مضامین سر دلها کار میکنند نه الفاظ که سخن دلبند درکار در عرضداشت منقول الصدر که اشعار شوقیه بتطبیق سانحه قیامت برعایت مزاج و مکتوب الیه مناسب مقام بموقع خود بوده اند هرچند همه مضامین دماغی شاعرانه کذب و مهمل فضول خلا

وَبَشِّرِ الصَّابِرِيْنَ الَّذِيْنَ اِذَا اَصَابَتْهُمْ مُّصِيْبَةٌ قَالُوْٓا اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّآ اِلَيْهِ رٰجِعُوْنَ اُولٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوٰتٌ مِّنْ رَّبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُوْنَ ۝ معنی این خود ظاہر و بچشم ظاہر معائنہ میشود عیان را چہ بیان و چنین حال کہ بامید اجابت دعای ما تیمناہ گوش تمنا منتظر لبیک اجابت بود کہ یکبارگی مژدۂ عروج اختر اقبال و نزول اجلال ایشان میت الامتحان دولت سرای خاص مقام موجی گردد کہ نوید اَللّٰهُ وَلِيُّ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا يُخْرِجُهُمْ مِّنَ الظُّلُمٰتِ اِلَى النُّوْرِ بگوش تمام ہوا خواہان برخواند ہمہ را از خود ربود و برق این مژدۂ جان بخش کہ بوسیلہ تار برقی بر دل این محو تمنا تافتہ باشد خود ظاہر کہ چہ کار کردہ باشد اکنون دیدۂ دل در کار است کہ درین پردہ چہ قدر نمونہ قدرتش ہویدا شد اگر از ابتدا ترک این یار بر ہمہ مراتب ابتلا ہا تا انتہای کار بدیدۂ دل نگاہ کردہ شود یعنی نمونہ فرع اکبر بتطابق تامہ ظاہر و باہر ست کہ تصریح این از مفہوم معنی این چند اشعار ہویدا ست

تطبیق تمام سانحہ انقلاب ملک اودھ و لکھنؤ از ابتدا تا انتہا با سانحۂ قیامت بمضمون شاعرانہ کہ بمناسبت موقع و مقام و رعایت مزاج مکتوب الیہ بودہ است ہر چند مضمون شاعرانہ دماغی بودہ است مگر در ہمچو مواقع ہمچنین مضامین دل را می کشند نہ الفاظ در چنین جاہا کار الفاظ ہمین قدر درکار است کہ نظم خواہ نثر ہر چہ باشد بی تعقید و اعوجاج بالفاظ صاف و سلیس رعایت استعداد و فہم و مزاج مکتوب الیہ بخوبی تمام ادای مضامین شود و مکتوب الیہ را باشد ادراک مضامین دقت و ملال افزا نباشد

نمونہ بود از حشر انقلاب اودھ	مطابقت بقیامت قوت این بیان داد	جدائی شہ عالم چو نفخ اول صور	بگوش ہر کہ رسید بیخبر معاجان داد
نجات شیعہ ز بلا مثل نفخۂ اخری است	کہ مردگان عدم را بیکنفس جان داد	چنانکہ این ہمہ واویلا در سند بصور	ز ہند تن بہر حیات فرمان داد
ہمین نمط چو مصور عطا رصور قلم	برآمدہ ست بہر مردہ آبحیوان داد	چو ہیرکی شدہ خود در حقوق عباد	عطائے شہ بشفاعت صلای احسان داد
ز جور فاقہ چو گفتند بر نفس نفسے	بیا فتند ز انعام عام سلطان داد	ز تا برق برآمد ترازوے اعمال	کہ تا خبر ہمہ سنجیدہ تن ز ما جان داد
چو پل صراط کشیدند ڈاک گاڑیہا	سبک رسید انکس کہ مژدۂ شایان داد	بہشت یا دفت پر قدم کہ می رسید	چو دو یابند خدا داد و رخش بحران داد
چو من کسیکہ گرداند در حقوق عباد	بود ہنوز باعراف دل بجان ہمان داد	بہشت و دوزخ و اعراف صور ہم میزان	شفاعت حساب و کتاب احسان داد
آفتاب قیامت کہ نیست ہیچ نظیر	امان ز تابش او ظل ظلیسبحان داد	رہ نجات نیابند گر بگذرد او	توان سید بیکدم چو شاہ فرمان داد

۱ حاصل معنی آیہ کریمہ این ہست کہ ما از خدا ایم و بسوی خدا باز گشتنی ہستیم و ہر کہ بر مصیبت اہل و عیال و مال و جان صبر کند و بگوید کہ ما از خدا ایم و بسوی خدا باز گشتنی ہستیم بر او درود و رحمت خدا و رسول او صلی اللہ علیہ وسلم است و ہمین کلمہ را استرجاع گویند و ہر کہ استرجاع کند

مضطر نیم پس ہر چہ میباید کنی ۔ الخ و چنین حال کہ روی دل بجانب جان آفرین بود انچہ آثار اجابت
و عابر دل طاری شد نوشتی و گفتنی نیست بلکہ دیدنی است لَعَلَّ اللّٰہَ یُحْدِثُ بَعْدَ ذٰلِکَ
اَمْرًا بعد ازین کہ مبنا بر اطمینان دل مضطر از لسان الغیب شیراز بتفاول پرسیده شد این غزل سر صفحہ
بفال بر آمد ؎ بیا کہ رایت منصور پادشاہ رسید ۔ نوید فتح و بشارت بمہر و ماہ رسید ۔ از لفظ منصور
کہ مفہوم فال نیک و نصرت ہویداست فضلاً علیہ کہ کَفٰی بِاللّٰہِ الْقَابُ معلی ہم بتصریح ہمین لفظ حاضر
بوده است بعده اشعار دگر از ہمین غزل ملاحظہ رود کہ چقدر مطابق و موید یا تمناه بوده اند کہ لسان الغیب
آواز می آید ؎ غریب مصر بغم برادران غیور ۔ ز قعر چاہ برآمد بر اوج ماہ رسید ۔ انہم کنایہ از سنن انبیا
علیہم الصلوٰۃ والسلام است کہ مخصوص برای خاصان بارگاہ ایزد کبریا عز اسمہ تخصیص دارد برای دفع
عین الکمال بوده کہ ختم شد فَلَبِثَ فِی السِّجْنِ بِضْعَ سِنِیْنَ عبارت ازین است و محصور بودن
آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در شعب ابی طالب ہمین قدر مدت بوده است باز جلای وطن شدن
یعنی ہجرت از مکہ بمدینہ منوره سنت خاص آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بوده است انہمہ مراتب
عسر و امتحانات حسب سنت نبوی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم طابق النعل بالنعل بتکمیل رسید پس بعد ازین
بجز ظہور مفہوم معنی اِنَّا فَتَحْنَا لَکَ فَتْحًا مُّبِیْنًا کہ بشارت اعاده معدوم منصوص و مسنون است
چہ باقیست چنانچہ ہمین فال نیک از ہمین مقام ہم خبر میدہد کہ میگوید ؎ سپہر دور خوش اکنون زند کہ ماہ
آمد ۔ جہان بکام دل خود رسد کہ شاہ رسید ۔ جمان بخت زروی ظفر نقاب انداخت ۔ کمال عدل
بفریاد و داد خواہ رسید ۔ زیاده برین اگر بنص قرآنی محبت در کار است بخوف اطناب طبع خراشیہا
بر خود میلرزد و الا میتوان گفت کہ بتطبیق آیہ کریمہ ہمہ مراتب مصائب و ابتلا علی قدر مراتب حال
بتکمیل رسید کہ میفرماید وَلَنَبْلُوَنَّکُمْ بِشَیْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوْعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْاَمْوَالِ
وَالْاَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ ط تفسیر این کہ ظاہر صاف بعینہ مطابق حال علی الترتیب است انہمہ
کہ بترتیب و تدریج مع فضل زائد چنانکہ ظاہر است باختتام رسید در نصورت خود ظاہر و صریح تر است
کہ انشاء اللہ وقت ایفای این وعده حتمی و بشارت قطعی کہ بعد ازین میفرماید قریب رسید کہ میفرماید

۱ حاصل معنی آیہ شاہ منصور محمد شاہ بہادر آمد
۲ یعنی بعد ازین امری دیگر پیدا شود
۳ یعنی مضمون ہمین غزل ہم بتفاول پرسیده شد
۴ علیہ السلام در نسخہ بخط مصنف نیست
۵ ہر دو نسخہ ہمین طور است
۶ سنن و سیر برای اولی است
۷ نسخہ ظاہر ہمین طور است
۸ اول ہا بدل شی بعده از
۹ گرسنگی و خوف و نقصان
۱۰ اموال و نفوس و ثمرات

حکم نجات مکتوب الیہ از قید فرنگ و برآمدن اختر اقبال از مطلع جاہ و جلال قلعہ ولیم فورڈ صادر شد
کہ بمجرد آمدن این مژدہ جانبخش بتا ربرقی عرضداشت بہ تہنیت نجات از ابتلای انزوای قلعہ ولیم فورڈ نوشتہ شد کہ نقلش این است

نقل عرضداشت ثانی کہ بہ تہنیت نجات از قلعہ ولیم فورڈ نوشتہ شد

مردم دیدہ سیاہی بیاض کاغذ — مو قلم موی سرہ سرخی خونم شنجرف — مسطر از رشتہ جان ست ادب کاتب او — بیچش تار نظر ست بعینہ حرف
الغرض جان و دل و دیدہ و ہوش و حواس — ہر یکی در رقم حرف تمنا شدہ صرف — چشم و دل نامہ بود دست ادب کاتب او — قل کتبت لک حظا بقود و الطرف

چون در تحریر نظم و بیان تصریح تمنای دلی در عالم بجز دعا پای خامہ چوبی چہ بلکہ پای دل از پایہ ادب جنان بر می افتد کہ بامداد عصای ناطقہ ہم برپا نمیشود خصوصا بیان اشواق و تمنای دل کہ در مقام مساوات متعارفست در ہیچ موقع ادب صرف کردن از ادب دور تر می افتد پس حیرت است کہ بیقرار می تمنای دل بکدام الفاظ و عبارت تعبیر کردہ آید چون این ہمہ از سر حد قلم و قلم بگذشت بیرونست از دل بدل میرسد لاجرم بر وجدان دل اقدس و اعلی گذاشتہ بحرف مدعا رخصت میدہد آمدم بر مدعا کہ بر جمیع مذاہب و ادیان بالاتفاق است کہ دعای اضطراری را اثری تمام است و جوشن در کتاب ظہیر کہ ایمان بشرح و بسط تمام از خامہ این سیہ نامہ بر آوردہ اند و نص قطعی بلفظ اَمَّنْ یُّجِیْبُ الْمُضْطَرَّ اِذَا دَعَاہُ وَیَکْشِفُ السُّوْٓءَ بالاتفاق و حدیث نبوی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بعبارت دَعْوَۃُ الْمُضْطَرِّ مُجَابَۃٌ وَاِنْ کَانَ کَافِرًا متفق علیہ فکیف المؤمن و تاثیرش باین تحکم و تحتم کہ لَا یَرُدُّ الْقَضَآءَ اِلَّا الدُّعَآءُ و معاملہ با چنین مجیب الدعوات کہ میفرماید اُجِیْبُ دَعْوَۃَ الدَّاعِ اِذَا دَعَانِ و ہمچو وعدہ واثق بکریمہ وَاٰتٰکُمْ مِّنْ کُلِّ مَا سَاَلْتُمُوْہُ موشح بحکم وَاسْئَلُوا اللّٰہَ مِنْ فَضْلِہٖ مصرح باز دیر چیست کہ ہمچو لشکر دعاہای مضطربان دست بجذاست و ہنوز نقاب حجاب از چہرۂ شاہد تمنا بر نمی افتد یعنی چہ دریں حالت کہ دل بجانب خالق دل بود محض تبلقای غیبی چنین مضمون بصورت موزون از دل بخامہ و نامہ رسید

ایکہ شرمت آید از فرعون ہنگام دعا ۔ ہمچو موسی را پریشان در پریش ہیدکنی ۔ یا سل لَا تَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَۃِ اللّٰہِ کی بود ۔ کی تو اعراض از دعای امت احمد کنی ۔ دعوت شیطان نکردی در حق ایوب
رد ۔ دعوت مومن چسان در حق مومن رد کنی ۔ تو نکردستی بقرآن وعدہ اَمَّنْ یُّجِیْبُ من مگر

نقل از فضل اشت ثانی کہ بہ تہنیت نجات نوشتہ شد
از قلعہ ولیم فورڈ مثنوی ۱۲ منہ
نقل عرضداشت اول کہ بہ تہنیت نجات از قلعہ ولیم فورڈ نوشتہ شد منہ
مصرع اولی از دل و دیدہ تحقیق نوشتہ ام
تا خطا از دل و دیدہ عوان ضعف نجات
کہ بہ تہنیت نجات از قلعہ ولیم فورڈ نوشتہ شد
دعای مضطر بروف اضطرار دریں بیت آمدہ
دعای مضطر را اثر تمام است ۱۲
استجابت دعای مضطر قبل ازین نوشتہ شد
استجابت دعای مضطر از ہر ملت و مذہب ۱۲
استجابت دعای مضطر از ہر ملت و مذہب ۱۲
ردیکہ دعای مضطر را اثر نیست ۱۲
قبول نکردن دعای مضطر ۱۲
کہ دعا نکند ۱۲
حاصل معنی آیہ شریفہ ادعونی اضطرارا ۱۲
حاصل معنی آیہ شریفہ از آیہ سوال ۱۲
حاصل معنی آیہ شریفہ از فضل ادعونی ۱۲
حاصل معنی آیہ شریفہ از آیہ سوال ۱۲
حاصل معنی آیہ شریفہ از رحمت خدا ۱۲

ایچند سطور بطور انموذج برای ضیافت بعض طبائع که مضامین شاعرانه پسند میفرمایند وقف قلم است

عرف ۔ الذی یقصر البیان من ان یحیط بالقابه بل الالقاب مطروحة دون سدة بابه

بجناب معلی القاب ؎ ای آنکه قاصر است ز القاب او زبان ۔ القاب بلکه آمده مطروح دستان

تا آن نگار شهر ربا نی سوار	نیزه بر کف دو زبان چون ذوالفقار	پا بر سر کین شیروان کوی جان	ای کمیت خامه مشکین نگار
بر سفیدی جلوه گر چون حرف سیاه	شد مجسم لیل و نهار	بر تو سلطان مفلسین جلوه گر	با ادب حسب الاجازت ره سپار
حضرت دل بر سمند اشتیاق	همقدم همراه تو بی اختیار	شوق رهبر عشق هادی غم رفیق	از عصای آه پشت چوبدار
همرکابت فوج حسرت جوق جوق	لشکر درد و تمنا بی شمار	مروحه جنبان لبو دم باد نفس	دود دل بالای سر شد چتردار
پیش قدمی کرد دهر پا تراب	عقل و هوش و طاقت و صبر و قرار	طرفه گویان نقیبان فغان	آب پاش راه چشم اشکبار
نعره تحلیک سلامی میزند	سوز پنهان زن ز نهابی شرار	چون نشان بی نشانی شد علم	شد نشان فتح و نصرت اشکبار
ناله پیشاپیش شد نقاره زن	گشت برپا پای دل سوار	زین تجمل الغرض سلطان شوق	شد روان در کوی جانبی اختیار

کتابی که مفهوم انی القی الی کتاب کریم تو ان گفت چون بهار در چمن غلط گفتم که روح در بدن نزول اجلال فرموده مضمون ذلک الکتاب لا ریب فیه بگوش منتظران بر خواند ؎ قاصد آمد نوشته آمد + وحی آمد فرشته آمد آتی هدهد من عوالی المعانی والقی الینا کتابا کریما ؎ بکامن مطاویه سر جبئیل + به جد داد الله عهدا اقیما

بهمین نمط چهار بند موصل کلان قریب یک جزو کتاب با نشای لفظی شاعرانه بترصیع آیات وتلمیع الفاظ عربیه و مضامین فضول دعائیه رعایت طبع مکتوب الیه تمام عرضداشت نوشته شد چنانکه بمقام مطلب نویسی و انشای معنوی همچو طرز تحریر معیوب و منافی مدعا بوده است همچنان بمقابلش در همچو مواقع کنایه هم از حرف مطلب نوشتن منافی مطلب و خلاف طبع مکتوب الیه بود هر چند همه مضامین شاعرانه زائد و بیکار فضول محض مگر اینجا بمقام خودش کاری که کرده است خود ظاهر و بالامر قولم است نقل تمام وکمال و اینجا نوشتن خارج از مبحث و از اصل مطلب دور افتادن است

اکنون اندکی قدرت خدا ملاحظه کردنی ست که بروز رسیدن این عرضداشت بحضور مکتوب الیه حکم نجات

ن میز بروی شرار

؎ حاصل معنی آنکه برانداخته شده است

؎ بجانب ۱۲ حاصل معنی

؎ این سخن را بسند کرنگ نمیشود

؎ حاصل معنی

؎ شعر مولانا از مولانا های علیه الرحمة

؎ حاصل معنی

شصت و سه عدد سر و پای جلوس میمنت مانوس و دوازده مهر اشرفی دیگر اضافه شصت
و سه مبلغ و عدد جلوسی دیگر هزار و دویست و شصت و سه مبلغ مطابق عدد سن جلوس همی
و شصت و شش مهر باعداد اسم ذات اعنی الله موافق فهمید خود باو عنایت فرمودیم مابقی بعد
تجهید حساب مهور مبلغ دو هزار و منصد و ده روپیه از میر واجد علی ستاند و رسید ارسال دارد
و تنخواه خود بحساب قومه بالا از کاتب الملوک منشی محمد شفیع الرضوی حسب ضابطه ماه بماه وصول کرده
باشد فقط بقلم پر درد والم همچو ان جان عالم اختر مورخه ۲۹ شوال المکرم ۱۲۰۵ هجری
اکنون از مضمون این فرمان والا سوای عطای چنین صله در چنان حال و چنان وقت اندکی تاثیر قلمی
چنین انشای معنوی را ملاحظه کردنی ست که چه کار بر دل کرده باشد که این فقره از قلم خاص
بی اختیار بر آمده است بهر دو دست دل گرفته ماندم لطف و کیفیت وجدانی از لب نمیخیزد
مگر انچه از دل خیزد بر دل ریزد و عمده ترین وجه این کمال تاثیر این ست که اصل مقصود
و اراده و نیت مصنف بیان شان توحید واحد مطلق مسبب حقیقی است که در ضمن
آن در مقام تطیر ذکر بادشاه مجازی هم بر سبیل تذکره و تمثیل آمد بی ساخته بمیان آمد
که ساخت و آورد نبوده است و وجه دیگر نیز که بیان آن بسط میخواهد بجای خودش
در کتاب اسرار واجدی و اسرار حکمت واضح تر نوشته شد که این انشای مختصر بتصریح آن
برنمی تابد بهر حال اگر مسبب را نه بینند و بجانب سبب ظاهر نگاه کنند تا با سباب ظاهر تاثیر همین
انشای همی ظاهر و باهر است و در حقیقت موثر حقیقی همان منشی لقدیر است باقی بهانه
لاجرم در هر کار دنیوی چشم عقیدت بجانب مسبب حقیقی مقدم است و تدبیر عالم اسباب را که
هم بتقدیر اوست از حیله و بهانه بیش نباید دانست

نقل سطری چند از عنوان عرضداشتی که بجواب همین فرمان معلی نوشته شد بمقام نظیر
انشای لفظی هر چند خالی از شاعری و تکلف و آورد نبوده است مگر بنظر عنایت مقام و
خاطر مکتوب الیه اثرش ملاحظه رود که نمونه اش از مضمون فرمان مذکوره بالا پیدا است

نقل تحریر دست و قلم خاص حضرت سلطان العالم باقی و تارک سلطنت فانی بجواب عرضداشت اولین کہ مع اشعار مرقومہ بالا متوکلا علی اللہ وقف خانہ ذاک کردہ شدہ بود مرقومہ ۲۹ شوال المکرم سنہ ۱۲ ہجری

شعاع آفتاب کلامش چنان بر ذرہ دلم تابید کہ سراپا محو حیرت گشتم و چون در حساب و سیاق و تخرجہ و تعمیہ و زبربینات و تاریخ محض چوب تر اشیدہ ام لہذا حسب العرض اشعار گذرانیدہ اش را برای فہمید نزد سلطان الحکما مسیح الدولہ بہادر و منشی جانکی پرشاد کہ مخزن استعداد و جواہر قابلیت اند فرستادہ ام مگر صفای بندش و حسن کلامش کہ دریافتم بہر دو دست دل گرفتہ ماندم تخمیدا کہ ہرگز قابل و لائق چنین تحریر بینظیر نبودم لطف و کیفیت وجدانی از لب نمیخیزد مگر انچہ از دل خیزد بر دل ریزد وصلہ اش بعوض ہر نقطہ یک گنج مروارید است مگر درین زمان مبلغ پنجاہ روپیہ در ماہہ او برای ضرورت طیاری کتاب سیر السلطان و سوانح واجدی مقرر نمودیم یکتبہ توجرہ یکصد و بست و چہار عدد کہ از نام راقم بری آید سبحان البدر رمزی از عمر دراز و سن طبعی پیداست و ہر انچہ در باب رسائل تصنیف راقم در فنون جداگانہ مع دیگر روزنامچہ و سوانح عمری عرض داشت صورتش بر نگونہ کہ تالیفات و تصنیفات عدہ را سیل غارت باغیان ہمچو خس و خاشاک در امواج تاراج چنان عرض ساختہ کہ اثر حرفی ازان باقی نیست و روزنامچہ و سوانح عمری جز آہ جگر و دود دل اختر یا شام زندان یا صبح غربت یا بحر اشک یا تصادم رشک و دوراز یاران مجروح سیوف فراق زنان و فرزندان حالا دگر چیست اگر از اقتباس انوارم گونہ لذتی و آگاہی داشتہ باشد کالشمس فی النہار است حاجت مشاطہ نیست روی دلارام را + جذبہ التصنیفی کہ از کلک صداقت سلکش بمطالعہ راقم در آید بدان کہ ہمہ تن مشتاق مشاہدہ آن تحریر دلپذیر صدق منظورم در ارسالش دیر نباید ساخت و مبلغ یکصد و بست و چہار روپیہ برای شمار اعداد حروف نام راقم و دوازدہ عدد اشرفی جہت وزن شکل ہندسہ مبلغ شصت و سہ روپیہ بنا بر تحصیل شصت و سہ

نقل تحریر دست و قلم خاص حضرت سلطان العالم باقی و تارک سلطنت فانی بجواب عرضداشت اولین کہ مع اشعار مرقومہ بالا متوکلا علی اللہ وقف خانہ ذاک کردہ شدہ بود

پس این صفت تو خود افضلی کز عالم | که دیده ست با نسان سوا ذی فضلا

اشعار بقیه همین قطعه که در زمانه عروج سلطنت اوده گفته شده بود این است

از انچه گفته شد آن بے دلیل و حجت نیست	نه از مبالغه شاعری ست و اصلا	دلیل عقلی و نقلی بدیهی ست و بریهی	ببین بدیده انصاف گر تو اینها
بمعنی سبقت رحمتی علی غضبی	چو رحمت آمده غالب نموده استثنا	دگر صفات هم آخر اگر خدا خواهد	چو واقعی شنوم همچنان کنم املا
بفرق عالمیان ظل او بطول بقا	بود که ظل خدا هست ظلها	چو سایه را به بقا نسبت ثبات است	بود ضرور صفات خدا بظل خدا
خمش ظهیر عیان را چه احتیاج بیان	بآفتاب چه حاجت ستون نشر بفضا	درین مقام خموشی گفت شنیدن ها	الی آخره چنانکه بالا در قوم است

آمدم بر اصل سخن اکنون بجان سخن بتوان رسید که نظم باشد خواه نثر مگر طرز تحریر صاف صاف بیتکلف و بی تعقید سریع الفهم برعایت مزاج و فهم و ادراک مکتوب الیه چنان بردل کار میکند که در چنین عالم ابتلای قلعه دلیم فورڈ که دور از حال یار و قریب سه هزار نقد سوای دگر مراعات و تقرر مشاهره و پیشگی وغیره بنام نثار اعداد تا تخهای مندرجه قطعه هذا از روی حساب یک یک حرف آمده بود و وعده انعام و صله باقی بر آینده بعد فهمید حساب و عبارت فرمان معلی بقلم خاص قوم بود و کمال تاثیر و دلکشی های چنان انشای معنوی این ست که همچو بذل و صله و انعام فراخور حوصله از جانب اسخیای عالی همت بمراتب زیاده تر ازین علی العموم میباشد که به ادنی ادنی عوام کوبکلاهی می بخشند و بیک مصرع و یک شعر مالا مال کرده دهن مداح از مروارید گران بها پر میکنند چه جای که چنین جواد باذل که اندکی از انعامات و عطیات بمنت او در کتاب اسرار واجدی بنجا مه سیر فه شد مگر تاثیر کمال دلکشی انشای معنوی کیه دل چنین مکتوب الیه مستغنی المزاج را بی اختیار کرده بخود کشیده است از هر حرف و هر فقره این فرمان والا شان که بانشا و املای قلم خاص زیب تحریر پذیرفته است ملاحظه کردنی ست که چه بلا تاثیر است کاتب الحروف فدای همین تحریر سخن شناسی و قدردانی ها ست انعام و صله بر مدح از ممدوح گرفتن کار بادفروشان و شاعران ست مگر چنین صله قدردانی و نکته رسی و مضمون فهمی داد سخن و قبول خاطر که از مضمون فرمان معلی پیدا ست چه انعام و جائی که دل میدانند بعض فقرات همین فرمان والا مقام بیان تاثیرات انشای معنوی بالاهم ازین نجا مه برآمده است

بیان اصل سخن و نجامه انشای معنوی و مراد

چو از تمام عدد زوج و طرح کنی — یکی بماند از انجمله باقی و تنها — که بود اول و آخر همان یکی باشد — چرا که ذات یکی را بود همیشه بقا

همین یکی سن اول جلوس است فقط — وگر شوی سن بحری هم رین جمع بیا — بران یکی و مضاعف گنی و بنگاری — شود بهند شمسکل و سه آزده پیدا

چو شصت و سه ۶۳ سر و پای جلوس را عدد است — بران دو آزده اعداد آن رقم فزا — هزار و دویست و شصت و شش شود ظاهر — سن جلوس زهجری همین بود برجا ۱۲۶۳

وگر بود سن تصنیف این کتاب نظر — بران دو آزده اعداد دیگر افزا — که تا شود سن تصنیف ظاهر از هر شے — چنانکه مظهر ذاتش بود عیان هر جا

بدین طریق ز اعداد هر چه بشماری — عیان شود سن تاریخ از تمام اشیا — چنانکه ذات یکی بوده ست مبدء کل — که جمله شی بوجود آمده ست از ان یکتا

همین نمط شده زان یکعدد دو بهر یکے — سن جلوس عیان لا بعد و لا یحصی — زوحدتش اگر آئی بجانب کثرت — بکن دو بارہ مضاعف که صد کنی یک را

بدین نمط که یکی اول و دو تا بروے — براق جمله رقم زن شکل نسبتها — که جمله یکصد و بست چهار خواهد بود — همین بود عدد نام خسرو والا

بدین طریق بود نام نامی اقدس — چو فیض مبدء کل جلوه گر بهر اشیا — کدام شی نبود در جهان که در عددش — نمیشود عدد نام نامیش پیدا

نگفته ام خوشا مدد خلاف نفس الامر — تو هم بدیده انصاف یک نظر فرما — ازین صحیح عیان شد که جمله مکنونات — ازان یکی شده ظاهر بصفحه غبرا

زهر چه در نظر آید بدان که مظهر اوست — که نام شاه برین حجت است ناطق ما — همین نمط بنگر مظهر خدا همه جا

اگر غلط نکنم اندرین مبالغه نیست — که ناطق ست دلیل قوی مدعی ما — بذات او صفت حمد ست جمله اشیا

نخوانده نظری کن بمظهر ادم — اگر صفات خدا را ز تو نموده جدا — که وجه مصلحت این نوشته ام بالا

چرا که هست او لی الامر خلیفه حق — ضرور شد که در و صفت هر بود پیدا — وگرنه نقص بود در حکیم بیهمتا

که سلطنت نه کسی را خدا دهد بغلط — که گفته است خلیفا بقدر هر شے را — که اتفاقیه در نش مطابق است اینجا

سخن بوصف شه آراستن ز ما عبث ست — در ینمقام چه خوش گفت سعدی شیرازی — چه حاجت ست بمشاطه روی زیبا را

که پیش اهل سخن منصبی بود والا — وگرنه منقبت آفتاب معلوم ست

باید دانست که ابتدای تصنیف این قطعه و تالیف کتاب سوانح واجدی و سیر السلطان در همان ایام جاه و جلال و زمانه اقتدار سلطنت سلطانعالم باقی و تارک سلطنت فانی بود که دران ایام سنه هجری ۱۲۶۶ و سن جلوس احد بود مگر چون در ان ایام بسبب عدم اتمام کتابت بت گذشتن بملاحظه آمد سر نرسیده بود که حکم تقدیر بچنین وقت خاص موقت بود لهذا این سه شعر که بعد ازین مرقوم اند بمضمون مناسب حال که بیان واقعی و مصدق کلام مؤلف است افزوده شد آن هر سه اشعار این ست

بود صریح که در شهر لکنهو اعدی — چه حال بود ز تاریخ و بلا و آفت ها — که آن نمود نه رحمت بلا سول و طلب — نمود زنده بانعام عام خود همه را

ومفہوم معنی جفّ القلم در عذرش می سزد قلم بصفتی کہ از قلم سامی ریختہ درین قلمرو بقلم مفقود و انچہ بقلم میرسد خلاف مقصود کدام قلم است کہ از قلمتراش تراش نخورد و بقلم دوقلم نشود بلکہ دست قلمتراش ہم از قلم تراش قلم میشود قلم باین سختی سخت دشوار بل ھُوَ مِنَ الْاَحْجَارِ ؎ قلم سر خرنگ میباید ۔ نہ بسختی چو سنگ میباید ؎ آہن بگو چگونہ خورد از قلمتراش ۔ آن خامہ نیست کش نتراشد قلمتراش ۔ مگر منظر این سخن از تعلیم عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَالَمْ یَعْلَمْ لاعلم است ؎ قلم بدست خیالم زمد بسم اللہ ۔ مداد ساختہ ام از سواد دودہ آہ ۔ حریر جان پی کاغذ زخون دل تحریف ۔ سوار دوش صبا قاصد است نغزہ آہ وَالسَّلَامُ خَتْمُ الْکَلَامِ آمدم بر اصل سخن از ینجا تواند دانست کہ انشای لفظی در مقام مطلب نویسی معاملات بیکار محض و منافی مطلب و فضول است مگر بمقامات خودش کار نامیکند و فائدہ می نبخشد در زمانیکہ کاتب الحروف را بعد چاک زدن اکثر اشعار و مثنویات کہ بیکار محض بمضامین خط و خال بمقتضای وقت و سن از خامہ برآوردہ بودند بران آوردند کہ روائد و فضول مبالغہ شاعرانہ عاشقانہ خواہ بمدائح امرا و سلاطین زمانہ چنانکہ عادت شاعر است کمتر گفتہ شود و اگر بسبب تعلقات عالم اسباب برعایت طبائع خوشامد پسند ناگزیر باشد تا ہر چہ گفتہ شود از جانب توحید و حمد کردگار حقیقی خالی نباشد و در انحال کہ بتلقای انشای معنوی مضمون دہی کہ البتہ حصۂ خود تواند گفت بر خاطر مولف وارد شد این ست تاثیرش کہ بیمن توحید حقیقی ظاہر شد انشاء اللہ تعالی بعد ازین نوشتہ میشود

مضمون دہی کہ در ضمن توحید حقیقی مدح بادشاہ مجازی ہم خود بخود در مقام نظیر پیدا ست

کجاست چشم کہ بیند بدیدہ ادراک ۔ کدام شی کہ در وی ست ایی خدا ۔ بہ ذرہ ذرہ عیان ست منظر و آئش ۔ اگر یقین نکنی میدہم نظیر ترا

نمونہ در نظرت آرم از ہمہ بیمات ۔ کہ جای شبہ نماند ترا درین اصلا ۔ بہ بین بجملہ نقوط و حروف و ہر لفظ ۔ بچشم غور در ینجا تاملی فرما

کہ نام نامی سلطان العالم ار ہر شی ۔ چو فیض مبدء فیاض ست جلوہ نما ۔ ہمین نام فقط بر آید از ہر لفظ ۔ سن جلوسی بحری رجحان دلے

بیا بدیت کہ بہر حرف و لفظ با تعجیم ۔ حساب کن بطریقی کہ میکنم املا ۔ عدد ز ہر حرف کہ خواہی بکن دو چند ست ۔ ولی ہمہ اعداد یک عدد افزا

ف نوشتہ شود از انشای معنوی مضمون آن ف

بہم دست دادہ بود آنجا کہ مقدمات و معاملات ضروری بہ تحریرات و تقریرات صاف
صاف بدون رنگینی ادا میشدند مگر در مقامات اختلاط و ضیافت طبع انچہ مناسب مقام میبود
از رنگینی و شاعری بکار میرفت در زمانیکہ کاتب الحروف از سفر کلکتہ تازہ بہ لکھنؤ آمدہ بود و اکثر
احباب انچہ براہ آورد از ہدایا و ارمغان ہمراہ بود فرستادہ شد از جانب نواب موصوف و ہمشیرزادہ بیدست
شان کہ منظر علی خان نام بود فرمایش نیزہ ہای قلم قلمی شد بچنین صفت کہ کاردِ قلمتراشش از تراشیدنش
روگردان شود و کاری نکند بجوابش از خامہ این سنہ میہ چنان بر آوردند رقعہ بجواب انچہ بر نواب شرف الدولہ
بہادر و منظر علیخان بہادر کہ بفرمایش قلم سخت پوست نوشتہ بودند بچنین فتید کہ از غایت سختی قلم کاردِ قلمتراش
برو کار نکند و روگردان شود چون نام شان محمد ابراہیم بود یک لطیفہ این نام کہ من البدو بود در آیہ کلام
بالا گذشت کہ وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ اِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى این لطیفہ دگر مخصوص برای ہمین
نام و مقام زیبا و چسپان شعراوستاد برجستہ بر محل خود جا کرد ہمین بر آمد بیساختہ برجستہ میگویند
اگر بقصد و ارادہ خود بر عایت نام مکتوب الیہ چنان شعر تصنیف کردہ در چنین جا نوشتہ میشد
ہر چند تصنیف خود بودی مگر آوردہ و ساختہ معلوم شدی و چنان لطف ندادی کہ
تصنیف شخص غیر در اینجا لطف دادہ است کہ این آمد برجستہ بر محل است کہ بی ساختہ مینماید
و آن آوردہ و ساختہ معلوم میشود و آن شعر سنہ میہ مع نقل تمام رقعہ این است شعراوستاد

عَجِبْتُ بِنَارِ الْقَلْبِ كَيْفَ تَبُقَى ... حَرَارَتُهُ وَحُبُّكَ يَحْتَوِيهِ
فَيَا نَيْرَانُهُ كُونِي سَلَامًا ... وَبَرْدًا اِنَّ اِبْرَاهِيمَ فِيهِ

مرغ دل شد نامہ بر بی اختیار ... القلم برخیز آمد وقت کار ... لمنکہ معذورم بعذر بیخودی ... تو نہ معذور چون من زینہار
من نمیدانم چہ میباید نوشت ... ہر چہ خواہی بی تکلف بر نگار ... زانکہ مرفوع القلم خود بودہ ... دست من داری بدست اختیار
... بقلم یاد کردہ مارا ... بیقلم شاد کردہ مارا ...

انچہ بطلب قلم بقلم آمد اگر عذرش بقلم آرم مرفوع القلم است و اگر قلم اندازکنم یمین بر نفیش از ن والقلم
نفی بحلف است الیمین علی من انکر لاجرم از ہمین نون نفی قلم باثبات میرسد و مفہوم

قابلیت و تبحر ذاتی نه آنست که محتاج بیان بزبان خودش باشد بیکحرف و سخن خود بخود
ظاهر میشود که گفته اند ؎ توان شناخت بیک لحظه از شمائل مرد ۞ که تا کجاش رسیده است پایگاه
علوم ۞ هرگاه بیک سخن حال استعداد و معلومات معلوم میشود از تحریر بدرجهٔ اولی پرده از
روی کار می افتد که مرتبهٔ معلومات و استعداد مصنفین متقدمین سلف چنانکه از کلام و تحریرات
و تصنیفات آنها بر دلها نقش بسته است از دیدن صورت آنها هرگز متصور نتوانند بود
مگر رنگینی لفظ و فقره خواه شعر عربی یا فارسی یا قولی و مثلی که بسیاخته از تلقای باطنی و هبی
در روانگی خامه بر محل خودش برجسته می نشیند کارها بر دل میکند که آمد میباشد نه آورد
بر هر اهل رنگینی و قافیه پیمائی بالامی نشیند چنانکه بالا مذکور شد والا در یکحرف بمحل پرده از روی
کاتب برمی افتد همین که در مقامات خودش بجای لفظ استحفا استیفا یا در مقام ثواب
ثنای مثلثه بصاد مهمله یا در محل صرف لسین بصاد مهمله استعمال کرد و فرق همدگر نکرد فوراً
پرده از روی کار خود از دست خود بر انداخت صاف معلوم میشود که بی استعداد و
بی مایه محض طفل مکتب است در برابر آن اگر هزار لغات مشکله و قوافی و رنگینی را صرف کند
کاری نمیکشاید لاجرم بدون استعداد کامل و مایه حاصل در مقام رنگینی و عبارت آرائی
قدم فرانهادن پرده از روی کار خود برانداختن است و اصل مطلب خود در همچو قافیه پیمائی
جدا از دست میرود که ؎ کلاغی تک کبک در گوش کرد ۞ تک خویشتن را فراموش
کرد ۞ پس در مقام مطلب نویسی و کار برآری اختلاط زیاده بر آشنائی و عبارت آرائی صرف
کردن همین حال دارد ؎ مغز ما خورد و حلق خود بدرید ۞ مگر در مقامات خودش که
مخاطب الیه هم از ارباب آن و مخاطب صحیح باشد و بجز اختلاط و ضیافت طبع هیچکدام مقدمهٔ
دگر بدان متعلق نباشد تا در همچو مقامات زوائد برای مشق طبیعت و شغل بیکاری
بهتر از رنگینی و قافیه پیمائی کاری و شغلی نبوده است چنانکه در کدام زمانه کاتب الحروف
را صحبت و اختلاط با نواب شرف الدوله بهادر دستور وقت و عزیزان خاص شان خویش

غرض کاتب در معاملات از تحریر و انشا اصل مدعای خود بر خاطر مکتوب الیہ حالی کردن مقصود میباشد
نہ محض اظہار قابلیت و شاعری و خود نمائی کہ اصل مطلب در ان فوت میشود مگر در تحریرات
زوائد و شوقیہ کہ فضول محض خالی از مطلب است البتہ ہمین انشای لفظی در کار میباشد کہ کاریکان
و ہمین خود نمائی مطلب کاتب است چنانکہ بالا مذکور شد اینجا لطف تحریر ہمین ست کہ آورد و ساخت
و تکلف یافتہ نشود طرز تحریر بروانی قلم صاف صاف در کار ست نہ تصنع و تکلف و لغت
بافی کہ شیوہ تہیدستان کم مایہ در مقام خود نمائی و اظہار قابلیت و دانائی خود میباشد تا بدانند
کہ نادانست چنانکہ یکی از وزیر زادگان عصر بنا بر اظہار قابلیت خود بجمال رنگینی و تکلف کہ
ہمہ ساختہ و آوردہ معلوم میشد بخط مشجر بکاتب الحروف رقعہ نوشت کہ معنی فی بطن الشاعر بود
ہیچ لفظ و عبارتش خواندہ نشد و بفہم در نیامد انچہ بدقت تمام معنی پوشانیدہ شد محض مہمل
و خبط ناگزیر بجوابش این چند سطور از خامہ این بیچارہ آوردند آن تحریر کہ از خامہ ظہیر برآمدہ اینست
حضرت من - نقش و نگار صورت در اینجا در کار نیست ؎ لاجوردی طلاست بر دیوار
و علم بی عمل یحمل اسفارا رنگینی مضامین میباید کہ در دل فرود آید نہ ہمین رنگینی نقوش و الفاظ
کہ در دیدہ نکو نماید ؎ اکثر الفاظ زائد و بیکار ست میتوان گفت یحمل اسفارا ست آری اگر
بارنگینی الفاظ مضمون ہم جمع باشد و ہو المقصود والا ہمہ بی سود بلکہ ارباب معنی از قافیہ و رنگینی
الفاظ ہم حسابی نمیگیرند فکیف کان کذا ؎ رنگینی معانی اینجا نکو نماید از نقش رنگ
صورت کاری نمیکشاید صد گونہ زین نکو تر دیوار نقش دارد لیکن ز نقش رنگین مطلب
نمی برآید یکحرف ہمچو باید کز وی معانی آید نی اینکہ نقش رنگین بمعنی و زوائد لاجرم
؎ در خانہ اگر کس است یکحرف بس ست و ورنیست کسی ہمہ بہ پیشش جو خس است والسلام
مع الاکرام ۹ - ذیقعدہ ۱۲۵۶ ہجری پس اگر چنین قافیہ پیمائی محض اظہار قابلیت خود در کوز
دارد تا اینہم مہمان نمط زیباست کہ ساخت و آورد یافتہ نشود و نفس المطلب از دست نرود
الا بجای اظہار قابلیت اعتراف سفاہت و خود نمائی و کم مایگی بزبان خود میباشد قابلیت

بنام تمنای دیدار شاهزاده محمد اکبر که مصدق آنهمه مضامین تحریر مخفیه گردید عجب تلاطم و تهلکه
اکبر در جمعیت اکبر افتاد همراه ارباب فوج آهسته آهسته بحیله و بهانه برخاسته بلشکر عالمگیر در پیوستند
و حسبونت جداگانه دختر خود بحیله طلبیده راه خود گرفت و تمام جمعیت متفرق شد
اینجا که شاهزاده اکبر بر استمالت بر قدم هر یک میگذارد همان مضمون مخفیه را تصدیق
کرده رسیده تر میشدند تا اینکه عالمگیر هم رسیده باقی ماندگان را بجنگ متواتره پس پا و ستیصال
تمام کرد و اکبر ابتر تر و مفقود الخبر شد در هیچ از کتب تواریخ نشانش صحیح نشان نمیدهند
که کجا رفت و چه شد فقط

این هست یکی از تاثیرات کارنامهای انشای معنوی که از رنگینی انشای لفظی در هیچ مواقع کار نمی تواند
اکنون باید دانست که در هیچو انشاهای معنوی عبارت آرائی و لفاظی و رنگینی و شاعری و قافیه پیمائی و الفاظ
باقی چقدر معیوب و مستکره و منافی مدعا میباشد که اصل مطلب و مضمون هم تلاش قوافی و الفاظ جوئی ها
بر هم میخورد و خبر از مبتدا و از افتاده خلط مبحث و دشوار فهم بوده خون معنی بیخبر الفاظ یعنی ریخته
میشود در هیچو انشاهای معنوی ادای مضامین صاف صاف بیتکلف و بی تعقید و بی اعوجاج بهر زبان
که باشد مطلب خیز سریع الفهم ادا شدن منتهای کمال انشا پردازیهاست این مضمون معنوی را بهر الفاظ
و عبارت انگریزی یا عربی یا اردو یا داگری و غیره بمحاورات همان زبان تحریراً و تقریراً ادا کنند
همان لطف و فائده معنوی بهر حال حاصل است که پابند الفاظ مثل انشاهای لفظی نبوده است
پس در این انشاهای معنوی که عبارت از آمد مضامین است جاهل و امی خوانده ناخوانده برابر است
که حصه هر کس در این انشاهای هیچی جداست بلکه اکثر حرف آشنا که پابند انشای لفظی و اکتسابی میباشند
بتلاش الفاظ و قوافی مستغرق بوده هیچو انشای معنوی هیچی را از دست میدهند از اینجاست
که امی ناخوانده در این انشای هیچی معنوی بر صاحب استعداد ان لفظی اکتسابی غالب می نشیند که آنرا
نظر محض بر معنی هست و این را بر الفاظ لاجرم در انشای معنوی ادای مضمون بخوبی و چستی در کار
میباشد بهر زبان که باشد نه اجتماع الفاظ و لغات غیر مانوس که اصل مطلب را برهم میزند زیرا که

ع
بیان لطف و تاثیر
و فوائد انشای
معنوی ۱۲

برادران خود درین مغلطه غافل باید داشت تا وحشیان صحرائی رم نخورند که اینجا هم غنیمت خود
مع برادران و والده شما و اهل و عیال شما بتمنای دیدار آن لخت جگر مشهور کرده شد و معاریسدن
اینجا با تمام فوج همراهی برادران شما بهمان مصلحت است که آن نور چشم نوشته بودند و آنچه
دیگر افسران معهود ذهنی را که شریک این مشوره بوده اند بوعده های مالیشا مستظهر نموده اند
آنهمه وعده های آن نور چشم عین از زبان ماست و استعفای سوء ادبی قلمی و زبانی و استجازت
آینده که نموده اند چون محض مصلحت است بخوبی اجازت و معاف است و عذری
که در باب وصلت ناجنس نوشته اند اگرچه نادرست است الا بشرط رضای والده و جلیه منکوحه
شما بتلافی این امر سترگ پذیرا میتوانند شد مگر این نص قطعی هم پیش نظر باشد و ان کالعلق
فواحدة و اینهم در خاطر باشد که آب چون در روغن افتد نالد خیز داز چراغ
صحبت ناجنس باشد ترهٔ آزارها مگر آنکه بالفعل اگر بنظر غفلت دهی آن زمره قدر و
مصلحت کار افزوده اند روا داشته شد بروقت فهمیده خواهد شد فقط تمام شد انشای
معنوی بدست و قلم خاص بادشاه عالمگیر

اکنون خود ظاهر که هرگاه همچو تحریر بانشای معنوی بحسن تدبیر عالمگیر بالا بالا مع حامل این تحریر که نامه
رسان بود بدست چنان مغویان مقهور افتاده نامه بر اسیر شده باشد و هم بنظر بعض افسران
فوج هم درآمده باشد چه کار کرده باشد کارنامه اش این بود که آتش نفاق در جمعیت اتفاق
آنجمعیت اکبر چنان در زد که از تفصیل معرکه هایش صفحات تواریخ لبریز است بمجرد
ادراک آن مضمون مخفی همه وحشیان رمیده دل که فی الجمله آرمیده بودند رمیده تر شدند باهم
گفتند که آخر آن پسر و مادر و برادر و اهل و عیال اکبر بوده اند هر قدر که کسی را جانب پدر و پسر
و مادر و برادر خود ملحوظ خواهد بود جانب دگری کی تواند بود که جگر جگر و دگر دگر و افسران
و سرداران فوج جدا بحال خود متوحش بوده در فکر کار خود ها افتاده بودند و اینطرف آوازه
آمد آمد عالمگیر مع تمام فوج و لشکر خود با همه لشکر شاهزادگان مع هر دو شاهزادگان نامدار

حاصل معنی آنکه مرا چنین
خط را بر خط را
بر قعه بیل خط را
بر ان در میان دو
خط را بر ان
خط را بر ان
خط را بر ان
خط را بر ان

شده است نازم برین جرأت اَتَأمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ اَنْفُسَکُمْ
تو بجای پدر چه کردی خیر ✻ تا همان چشم داری از پسرت ✻ ای که ذاتش نمرد
آموزی ✻ آنچه گوئی بخلق خود بینوش ✻ خویشتن را علاج می نکنی ✻ باری از بند دیگران
خاموش ✻ وآنکه در باب آمدن قوم بود هر چند در آمدن سر سعادت خود است لیکن
بمقتضای خردسالی و تصور او الغرمی های حضرت که با پدر و برادر و برادران چه معامله با ما عمل
آمده اند البته توهمات این معتوب بی سبب بجائی خواهد بود اگر خود حضرت اقدس اعلی مع الخیر قدم رنجه فرمایند
آنهمه توهمات باطمینان بَدَل و اطمینان بَدَل خواهد شد ✻ بدان همّه عالی نتوانیم رسید ✻ همان نگر
لطف شهان بیش نهد گامی چند ✻ بعد تشریف آوری که اطمینان دلی حاصل خواهد شد
بامتثال اوامر شاهنشاهی بجان منت خواهد بود تا دران حال ✻ گر کشی ور جرم بخشی روی
سر بر آستانم ✻ بنده را فرمان چه باشد هر چه فرمائی برانم ✻ زیاده حد ادب آفتاب سلطنت تابان باد فقط

نقل تحریر دستخطی بمهر و دست و قلم عالمگیر که انشای معنوی عبارت ازین بست آن تحریر
انشای معنوی که از کارنامه اش متون تواریخ پر بست همین یک تحریر بانشای معنویست که بیک
مضمون معنوی آنهمه تاریخ و پوده عنکبوت شاهزاده اکبر ابتر شد اینجا مضامین و معانی کار میکند نه رنگینی الفاظ

فرزند دلبند لخت جگر بجان برابر بابقای مواعید مخفیه مستظهر بوده بداند
آنچه عذرات معروضات جلی و عریضه خفی بقلم سپرده بودند چون مصلحت و اجازت بالبود معاف
و برای آینده اجازت که اَلْاَمْرُ فَوْقَ الْاَدَبِ اِفْعَلْ مَا تُؤْمَرُ و آنچه بترغیب منهم
بود بحکم مصلحت بود در آنهم معذور داشتیم که برای غافل کردن آن وحوش سیرتان عین مناسب
و مصلحت بود باری الحمدلله که آنمضمون بتفهیم سینه بسینه که در تسبیح خانه بمدرکه سپرده بودم
بخوبی ادا کردند آنچه در باب وبعهدی بجلدوی آن وعده بود انشاالله تعالی بعد رسیدن
کار بمدعا بوفا خواهد رسید مگر از کم عمری و ناتجربه کاری آن لخت جگر هر دم در خوف و رجا
و دست بدعا هستم نشود که صید بدام افتاده رم خورد تا رسیدن افواج اطراف دیگر

حاصل معنی آنچه بیان کرده اند اینکه شاهزاده اکبر بی تجربه کاری و نادانی خود
و بعمل نیامدن پند و نصیحت پدر
فعل یعنی تحریر
یعنی انشای معنوی
یعنی بیک مضمون
یعنی بیک مضمون
یعنی بیک مضمون

خیره گردد پیرآهن فراخ و خرقه دغل در بغل و دام شیطان بنام تسبیح در دست گرفته مسائل
چند بر زبان میرانند و حضرت آنهارا مصاحبان و مقربان و دمسازان و همرازان خود
جبرئیل و میکائیل و اسرافیل اعتبار نموده اختیار خود را باعتبار آنها میگزارند و آن گندم نمایان
جو فروشان باین وسیله قابوجسته کبوتر را پر شراب و کاه را کوه مینمایند ۵ بد در شاه عالمگیر غازی
شده صابون فروشان صدر و قاضی بد بود جولاهه هم بافنده رانازم که در بزم ملک
هستند همراز م ارازل را شده آن ستگاهی م که فاضل درش جوید پناهی م بدبست
جاهلان آن دستمایه م که هرگز عالمان را نیست پایه م معاذ الله ازین دور پر آشوب که تا رنمی
از خران باشد لکد کوب م حکم دالا یاد رهوا انصاف و تمیز خود عنقا متصدیان سرکار
تجارت و سود اگری اختیار نموده که خدمات بزرگ میخرند و بغرض فاحش میفروشند و هر که
نمک میخورد نمکدان میشکنند تردیک است که در بنیان سلطنت رخنه راه یابد چون صورت
حال بر بن منوال بنظر درآمد و آصلاح مزاج مقدس را علاج پذیر ندید لاجرم عزم سلطانی
بر بن آورد که ملک هندوستان را از خار و خس ارباب تمرد و فساد مصفا ساخته اهل علم و فضل
را پیش آورده بنیان ظلم را منهدم سازد تا خلق الله آسوده حال و فارغ البال بوده
بجمعیت خاطر در کسب کار خود باشند و نیکنامی که عمر ثانی و حیات جاودانی عبارت از انست
بر صفحه روزگار یادگار ماند چه خوش باشد که توفیق رفیق شود و حضرت اختیار این کار بعهده
اصغر ترین فرزندان گذاشته خود بدولت متوجه طواف سعادت مآب حرمین شریفین معظم
و مکرم شوند و خلق عالم را ثنا خوان و دعاگوی خود سازند اینهمه عمر را که حضرت در تحصیل دنیا که
از خواب بی اعتبار تر و از سایه ناپایدار تر است صرف نموده اند اکنون وقت آنست که
توشه عافیت بهم سانند تا کفاره گرد اسابقه که بطمع این دنیای ناپایدار با پدر بزرگوار
و برادران کامگار در عالم جوانی واقع شده واقع شود ۵ ای که نشناخت و در خوابی م
مگر این چند روز دریابی م و آنچه از مواعظ و نصایح خامه مبارک را تکلیف شده است

مراد بوجه احسن جلوه ظهور گیرد و پریشانی و سرگردانی بکامرانی و شادمانی مبدل گردد
رقم پذیرفته بود که جسونت که سرکرده آنجماعت بود در رفاقت و همراهی که با دارا شکوه نمود
بر عالم ظاهر است قول این جماعت اعتبار را نشاید الا حضرت بجا میفرمایند اما مغز سخن نمیبینند که خود
مغز ندارند در اصل دارا شکوه باین جماعت عناد داشت از نتایج آن دید انچه دید اگر از اول
با اینها میساخت هرگز کارش باین غایت نمی کشید حضرت عرش آشیانی باین جماعت رابطه
خویشی مؤکد کرده بتقویت اینها ملک هندوستان بضبط و ربط در آورده اند و این جماعت
آنست که مهابت خان باعانت اینها حضرت جنت مکانی را در حیطه اختیار خود در آورده
و از شجاعت اینها ظاهر است که حضرت خود بدولت در دار الخلافت زینت بخش تاج و تخت
بودند و راجپوتان سیصد کس که کار رستمانه و بهادرانه از دست اینها بوقوع آمده بر تمکینان
ظاهر و هویدا است و همان جسونت که در عین معرکه نسبت بجناب سلطنت مآب مصدر بی ادبیها
شده و حضرت دیده و دانسته چون تاب مقاومت ندیدند اغماض فرمودند و همین جسونت
بود که حضرت بچندین فسون و فسانه دلداری نموده از رفاقت دارا شکوه باز داشتند که فتح و نصرت نصیب اولیای
دولت شد رحمت بر نمکخواری اینها که لذ برای صاحبزاده خود سر خود را فدا میکنند و در جانسپاریها
بجان دریغ نمیکنند بادشاه هندوستان شاهزاده های عالیقدر امرای الاتبار مدت سه سال است که
در تلاش سیوای مقهور اند هنوز روز اول است و چرا چنین نباشد که در عهد حضرت در زمانی اختیار و امرای اختیار
و سپاهی خوار و نویسنده بیکار و سوداگر بی مال و رعیت پامال همچو ملک دکن و لایتیست بهشت آیین
بر روی زمین چو کوه و بیابان خراب و ویران و دار السرور برهانپور که خال رخسار عالم است تاخت
و تاراج داورنگ آباد که بسبب مقامی حضرت ممتاز از همه شهرهاست از آسیب و صدمات لشکر انبوه چون
سیماب در اضطراب عالم را خانه غنیم بر سر غیب جایگه چنین ستم باشد درد عاگوئی و ثناخوانی خلیفه نخواهد
مقصر نخواهند بود مردم اصیل و نجیب این خاندان قدیم گمنام و سررشته کارخانه سلطنت و مصلحت امور دولت
در کف اختیار مردم ارذل و اسافل انام جولاهه و بافنده و صابون فروش و جاروب کش

واقبال او را از همه فرزندان عزیز میداشتم و او را از راه بی سعادتی خود از این نعمت عظمی
بی نصیب بوده خود را در طوفان بی تمیزی افگنده خدیو صورت و معنوی سلامت چنانچه
رضاجوئی و خدمت پژوهی پدر بر ذمه پسر لازم است پرورش و تربیت و خیرخواهی
حال و مآل حقوق چند بر ذمه پدر هم از پسر است المنت لله که تا این زمان از لوازم و عبودیت
و اطاعت مقصر نگشته و عنایات آنحضرت را کما شرح دهد از هزاریکی و از بسیار اندکی گزارش
میدهد که رعایت و حمایت فرزند کوچک پیش نهاد پدر بزرگوار همیشه و همه جا مقدم است
و حضرت که برخلاف آن بجانب همه فرزندان بی التفاتی فرموده پسر کلان را بخطاب شاهی نامزد
فرموده و ولیعهد خود گردانیدند این معنی از کدام عدالت و انصاف توان شمرد و مال پدر
حق فرزندان مساویست یکی را برافراختن و دیگری را برانداختن کدام شرع و دین و آئین است
آن پادشاه حقیقی حکیم مطلق دگر است که در کارخانه قدرتش حکمتش چون و چرا را راه نیست انعام
و برانداختن وابسته حکم اوست که لَا یُخْلُوْ عَنِ الْحِکْمَةِ لیکن سبحان الله شریعت منشی و حقیقت
گزینی و معرفت بینی حضرت بر عالم و عالمیان ظاهر است ع تا دوست کرا خواهد و میلش بکه
باشد ؛ در حقیقت مرشد و هادی این راه حضرت اند راهی که حضرت خود بدولت پیموده باشند
چگونه بی سعادتی توان گفت ؎ پدرم روضه رضوان بدو گندم بفروخت ؛ ناخلف باشم
اگر من بجوی نفروشم ؛ فرزند خلف آنست که قدم بقدم بر طریقه پدر باشد وَاِنَّا عَلٰی اٰثَارِهِمْ
لَمُهْتَدُوْنَ ؎ میراث پدر خواهی علم پدر آموز ؛ حضرت سلامت مردان رنج و محنت بر خود
پسندیده اند و پادشاهان پیشین مثل حضرت صاحبقران عرش آشیانی محنت ها انگیخته بمقاصدی فایز
کامیاب گردیده اند ع براحتی نرسد آنکه محنتی نکشد ؛ از جرأت لوتاریخ مبرهن است تا که رنج ظلمات
نکشد لذت آب حیات نچشد آنکه محنت نبرد ثمره راحت نخورد که گل بیخار و گنج بی مار نباشد ؎
عروس ملک نئی کنار گیر و حسیت ؛ که بوسه بر لب شمشیر آبدار زند ؛ از انجا که در پی هر
راحت محنت بعین عنایت کارساز بنده نواز امید واثق دارد که قریب الایام صورت مراد

حاصل معنی آنکه پدران خود را بی سعادتی

در برابر اطفال خود مهر نکرده خود را به بدترین حالت در قید و حبس را حیوانان بدنهاد و بهائم صورت سباع سیرت در انداخته همچو گوی بچوگان اختیار گواران افغان و خیزان گریزان هر طرف چرخ میزند از انجا که عاطفت پدری نسبت بحال فرزندان ازلی است هر چند ازان فرزند تقصیرات عظیم سرزده نمیخواهم که در خور کردار بسزا رسد گرچه پیش تو ذرهٔ خاکستر است سرمهٔ چشم پدر و مادر ست ؎ گر نشست آنچه گزشت الحال هم اگر برسنونی نخست از کردار نابموار خود پشیمان گردیده بملازمت مشرف شود تا بر صفحهٔ زلات و تقصیرات او قلم عفو کشیده آید و عنایات و نوازشات که در خیال نگنجیده باشد درباره او جلوه ظهور گیرد هر چند ظهور عنایت را شرط حضوری لازم نیست اما چون طشت رسوائی آن فرزند از بام افتاد و صدایش بگوش خاص و عام رسیده الحق آنست که یکمرتبه خود را بحضور رسانیده ننگ این بدنامی از سر خود ساقط سازد و چونت که سرکردهٔ آن جماعت بود بر فاقت و همراهی که با دارا شکوه نموده از غایت اشتهار محتاج بیان نیست آنفرزند با عتقاد و گفتار آنها هر سودای خام که پخته باشد جز پشیمانی نتیجه دیگر نخواهد دید یقین داند زیاده توفیق رفیق درراه است

نصیب یافتن نقل عرضداشت که شاهزاده محمد اکبر در جواب همین فرمان بباد شاه اورنگ زیب عالمگیر نوشته

عرض حضرت قبلهٔ کونین و کعبهٔ دارین

اصغر ترین فرزندان محمد اکبر لوازم عبودیت بتقدیم رسانیده بموقف عرض میرساند فرمان والاشان که نامزد اصغر ترین فرزندان گردیده بود در خوشترین زبان و نیکوترین اوان بر تو ورود فرمود آداب فرمانبرداری بجا آورده سوادش را چون سرمه در بصر بصیرت کشیده از مضمون عنایت مشحونش مطلع گردیده دیدهٔ دل را نورانی ساخته آنچه بقلم نصایح رقم مرحمت شیم پندی چند تراوش یافته بود در جواب بر یاب شرحی مختصر معروض میدارد چون نفس الامر است اگر بانصاف نزدیک شود دور نخواهد بود مرقوم شده بود که با بدولت

نقل عرضداشت محمد اکبر در جواب همین فرمان بباد شاه اورنگ زیب نوشته

متنبه شد و دانست که کار بکجا کشید آخر عالمگیر خراین مصلحت وقت ندید که بر در نجاهل
زده بحکمت و تدبیر آن ابیدرام مخالف را بدام خود آوزده علاج کامل کند تا اینکه بتمنای
دیدار فرزند بصر رنرمی و استماعت و اشتیاق و دلگیری ها تحریرات طلب جاری فرمود که
صبر نه در فراق خود از من مبتلا طلب یا تو بیا بپیش من باز کرم مرا طلب و از طرف ما در
وزوجه اش جداگانه تحریرات تمنای دیدار فرزند و لقای شوهر بطول ها جاری شدند
اینجا هر قدر که در تحریرات طلب مبالغه ها می افزود آنطرف رمیدگی و توحش ها ترقی مینمود
والحق که توحش بجای خود بود همچو تحریرات اسرار خانگی که دست بدست بقلم خاص میباشند
مثل دگر رقعات عالمگیری تعلق از دفتر ندارند ازینجاست که در کتاب متعارفه رقعات
عالمگیری نقول همچو تحریرات بنظر نیامد مگر تصدیق و صحت وقوع همچو تحریرات خود از
معاملات ظاهر ظاهر تر است از انجمله که یک تحریر اخیر طرفین و جواب الجواب آن که بر روی
کار آمد و ظاهر شد تا تیرات آن از کتب تواریخ واضح واضح است نقلش در اینجا بتقریب نظیر انشای
معنوی مناسب مقام نمود که چنین مضمون موثر مهمل نماند ایجا نظر بر مضمون میباشد نه قافیه پیمائی و رنگینی مخرب

مدعاست **نقل تحریر دست و قلم خاص عالمگیر که بشاهزاده محمد اکبر بقلم آمد**

فرزند دلبند نور البصر لخت جگر بجان برابر بلکه از جان عزیز عزیز تر بتوجهات خاص الخاص
مستظهر بوده بداند خدا گواه است که ما بدولت و اقبال آنفرزند را زیاده از همه فرزندان
عزیز تر می داشتیم و رفاهیت و آسودگی حال و مآل او همه وقت پیش نهاد خاطر فیض ماثر بود
اما او از بی سعادتی خود بحیله بازی راجیوتان ابلیس کردار آدم صفت از بهشت آغوش و
کنار ما و پدر در کنار و بدر رشده آوارهٔ کوه و دشت ادبار گردید تا چه تدبیر کنم و چه چاره سازم
از استماع احوال کثیر الاختلال پریشانی و سرگردانی و فلاکت و هلاکت او نهایت غم و غصه
سراپای خاطر میگردد بلکه لذات جسمانی هم تلخ شد و از اسفاه قطع نظر از عزت و شان و شو
سلطانی و شاهزادگی هزار افسوس که آنفرزند ساده لوح را بر جوانی خود هم رحم نیامد و بر اهل

بجان منت پذیر والا خواند کی غور درکار کہ نامطیعان زیر فرمان را کہ زیادہ از لک مردم
فوج بودہ ایم بچنان مقاتلات و خونریزی ہای بسیار کہ جنگ دو سردار دارد فدویت خود را بشتہ
امروز تباہ و برباد کردن و فردا در قابوی دیگری گزاشتن کدام دانائی و چہ حاصل و چہ
فائدہ پس اگر پدر شما در حین حیات خود شما را جانشین خود کردہ در تمام ملک و برادران
تسلط و سروری بخشد و ازین رو دی مطمین کنند تا اینہمہ مجاہدہ و کوشش شما در جدال و قتال مایان
حاجت نباشد و اینک مع تمام خانمان بجان و مال حاضر و کمر بستہ چاکر و فرمان بردار جان نثار ایم والا سلطنت و رشتہ
کسی نبودہ است ؎ ہر کہ شمشیر زند سکہ بنامش خوانند + ما ہمہ با اینقدر فوج گران شریک حال شما
بودہ ایم و اینقدر فوج جرار نامی و سرداران گرامی ہمراہ شما و مطیع شما بودہ اند اینہا را از خود کردن
چہ دشوار است کہ مامور و مصروف بجان نثاری شما بودہ اند آخر پدر شما عالمگیر چہ کردہ بود کہ حضرت
شاہجہان پدر بزرگوار خود را تا دم مرگ بقید داشتہ و ہر سہ برادران اعمام شما را بحیلہ و فریب کشتہ
و مغلوب کردہ بر تخت نشست اکنون در زمانہ پیری دم تقدس میزند اینہم محض از زبان والا کدام
مانع است کہ چنین فرزند صاحب ارادہ را تخت نشین کردہ راہ کعبہ مقصود فراگیر و چون
وقت ہمین است و اینقدر فوج جرار مع ہمہ سرفروشان تحت حکومت شما حاضر باز چہ جان
موقع کار کجا و آن اولوالعزمی شاہزادگان کہ می شنیدم کجاست فقط الغرض کہ بچنین مضامین
خاطر فریب طفلان چہ کہ پیران را سیر میشوند فکیف کہ بعض سرداران نامی فوج ہم مصلحت با آل کار
خود ہمین دیدہ شریک و معین و پایہ ترغیب ہمچو مضامین بودہ باشند کہ بنظر کمال پیرانہ سالی عالمگیر
ہر یک را از ہمراہیان این فرزند اصغر ہمین فکر و اندیشہ آل کار در ہر حال بجای خود بودہ
و دباغت اندرونی کہ دختر ماہ پارہ او مع مالہا و تالہا رسید بران مزید گردید تا اینکہ
صحبت و تقرب و تسلط این مردم ہند کہ بیشتر مقہور بودند از اندرون و بیرون ترقی
کشید و اینطرف کہ از عالمگیر ہم بترغیب آنہا در پردہ و صراحت درخواست ولیعہدی
بعمل آمد آن پیر ارسطو تدبیر کہ ہمہ اخبار می شنید و از پیشتر رنگ دگر دیدہ بمغز سخن رسیدہ بود

ف خود ظاہر کرد فقط
عالمہا و مالہا در برابر
و فارسی بلا ارادہ در دکھنی
مگر آمد از اقتضای وطن است
بتکلف کہ
بلا بکار و آمد و شد بسیار
خانہ خود و بغیر ضرورتی
از زبان نکنیں و بجای
بتکلف بسیار
نشنید ۱۲

که فرزند صغیر در زمانه پیری بنسبت دگر فرزندان جوان عزیز و محبوب تر میباشد که خود هم عالمگیر از دگر برادران خود صغیر بود و آخر کار هر سو برادران خود را بفریب و حیله شرعی چنانکه معروف است گشته و مغلوب کرده و حضرت شاه جهان پدر بزرگوار خود را در آخر عمر بقیته العمر مقید داشته بود که حکایتش مشهور و در متوان تواریخ مسطور است الحکایت که این اکبر ابتر هر چند از دگر برادران خود اصغر بود دگر نبظر کمال رافت پدری نامش اکبر قرار یافت که آخر کار بسبب نا رضامندی پدر ابتر لقب یافت بهر نمط جان سخن اینست که هرگاه این فرزند اصغر که نامش اکبر بود در زندگی پدر با غوش پدر بصد ناز و نعمت پرورش یافته بسن شعور رسید چون مورد مراحم پدری زیاده تر بود لهذا او را هم باکمال جاه و حشم شاهانه و افواج شایسته و سرداران بایسته بحکومت دنبدولبست صوبه دکن و تدارک سرکشان آن نواح که سردفتر آنها جسونت سنگه نام داشت برگماشت این طفل نوعمر ناز پرور که باین جاه جلال و فوج گران و امداد پدری تبدارک سرکشان دکن بکدمین تمام چیپید عرصه عافیت بر همه سرکشان تنگ کرد که کسی را تاب مقاومت نماند و بجان عاجز آمدند آخر چون آن عقلای صحرائی دریافتند که اگر هنوز طفل اصغر است با هم شور کردند که طفل را بدام فریب آورده پیش پیران کار دیده چه قدر کار است تا اینکه جسونت سنگه نامی که سردار اینها بود بواسطه زنان جمیله هندو آهسته آهسته با شاهزاده راهی پیدا کرده چنان مضمون دلنشین شاهزاده کرد که ما همه راجگان دکن تمام افواج خود مطیع و محکوم و شریک حال شاهزاده عالمیان بوده ایم و اینک تمام ملک خود را بقبض و دخل ملازمان والا می سپاریم و اینک دختر خود را بکنیزی خدمت خاص با اینقدر مال و دولت میرسانیم باری اینقدر شاهزاده عالمیان بفرمایند که عالمگیر پدر بزرگوار شما چراغ سحری ست اگر ماند شبی ماند شبی دیگر نمیماند + فردا که برادر بزرگ شما بجای پدر بر تخت سلطنت نشست باری همین قدر ملک و جاه و حشم شما بدستور باقی خواهد گذاشت که بهمین نمط بجاه و حشم شاهانه بسر پرستی و سرداری ما همه رعایای مطیع مصروف و مسلط باشند اگر برین وثوق و اطمینان واقعی باشد اینک حاضر و بجان

صفت تا تحقیق کرده شود که کجا جمع بوده اند و کجا صادق می آیند تا از همانکس جوابات همچو عرائض طلب کردن بجای خود تواند بود علی هذا صفت و معنی ولد الزنا هم تحقیق کردنی است که کدام شخص مجهول النطفه از بطن غیر منکوحه بوده است و چه غیر منکوحه که جاریه ملک الیمین هم نبوده باشد یا از لفظ ولد الزنا از ان حشرات الارض مراد است که بمجرد برآمدن ستاره یمانی که عبارت از سهیل است می میرند چنانکه ابو الفضل بجای خودش مینویسند ولد الزنا است حاسد منجم آن که طالع من + ولد الزنا کش آمد چو ستاره یمانی + پس هر کس که ازین قبیل از اجلاف بازاریان عوام کالانعام مثل کفش دوز یا زیر پائی فروش یا رفوگر مانند حشرات الارض بی حقیقت محض بوده باشد تا نسبت لفظ ولد الزنا بجانب همچنین کس زیبا تر میماند تا این جامه بر قامت هر کس که راست آید و بهمچو اسم صفائی مسمی نماید از همانکس جوابات همچو دعاوی طلب کردن میباید که مدعا علیه همان بوده است از نیاز مند وجه طلب کردن جوابات همچو دعاوی تعلیمی و تخویفی از چه راه است که بعنایت الهی هیچکس را بر نیاز مند دعوی نبوده است لهذا آینده بدون تحقیق و تنقیح و تعیین نام مدعا علیه نیاز مند از جوابات همچو دعاوی مجهوله و مصنوعه معاف داشته آید که هیچگونه مدعا علیه نتواند بود و زیاده نیاز ایام جمعیت و کامرانی بکام باد بست و یکم ربیع الاول سنه ۱۲۲۶ ع

نظیر دیگر در لطف و تاثیرات انشای معنوی

تحریر اورنگ زیب که بمیان اورنگ زیب و فرزند اصغر او که نامش اکبر و خطابش ابتر بود بمیان آمده چون از کتاب وقعات عالمگیر که متعارف است جدا بود و خالی از لطف نبود لهذا در مقام نظیر انشای معنوی و رنجا نوشتن خالی از لطف ننمود

اول مجملا از حکایت دنبای این تحریر نوشتن ضرور تر نمودن که بدون ادراک صورت ماجر الطف معانی بر دل نمی نشیند و آن اینست که سوای اعظم شاه و بهادر شاه که حالات و جنگنامه هر دو متعارف ست یک پسر دیگر عالمگیر نیز بود که نامش اکبر بود و آخر کار از غایت ابتری ها لقبش اکبر ابتر قرار یافت این اکبر ابتر را که اصغر تر بود عالمگیر در اواخر غم خود بسیار عزیز میداشت

امتثالاً للامر صورت هر مقدمه جدا جدا انشان داده شد ازین باز التماس است که بدون تنقیح و تعیین نام
مدعا علیه طلب جوابات دعاوی مجهوله مدعیان از نیاز مند بچه راه است زیرا که مدعیان تعلیمی و تخویفی
بسیار و مدعا علیه معلوم نمیشود که کدام است و چه نام دارد و کجاست تا از و جوابات دعاوی طلب کرده شوند
فقط یک لفظ ولد الحرام یا ولد الزنا نام مدعا علیه در جمیع عرائض دعاوی بالتزام مندرج است پس طلب
جواب هم از همان نکحرام و ولد الزنا می باید نه از نیاز مند که نام عرفی و خطابی نیاز مند خود متعارف عالمیان است
مگر اینکه همچو اسمای صفاتی بجانب کسی نسبت کرده شوند پس شان اسمای صفاتی اینست که در هر کس که آن
صفت جهیا بوده باشد بهمان صفت نامش مشهور کرده باشند مثل شاعر و منشی و حکیم و خوشنویس و
سخی و جواد و غیرها لهذا اولاً استدراک معنی لفظ نکحرام و ولد الزنا مقدم تا در هر کس که آن صفت
جهیا باشد اسم صفاتی همانکس بدین صفت خاص بلقب نکحرام تخصیص داده از همانکس جوابات همچو
دعاوی طلب کردن میباید لهذا ازو ستندگان همچو عرائض تنقیح کردن میباید که لفظ حرام اگر از
احترام و عزت و حرمت ماخوذ است مثل بیت الحرام و مسجد الحرام و کعبة الحرام و محرم الحرام با چنین لفظ
عزت و احترام که بمقامات مقدسه مستعمل است برای همچو مغضوب و مغرول و مقید مبتلا که هرگونه نسبت
خیانت و تغلبات و مظالم ناکرده بجانب او منسوب کنند از جانب چنین سرکار اقدس صحیح النسب الطرفین
کی رواست بلکه از نیطرف بجانب همچو حکام ذوی الاحترام و مقامات اقدسه بپاس تعظیم و احترام زیبا تر است
و اگر معنی لفظ نکحرام عکس اینست مثل ولد الحرام و لطفهٔ حرم تا اسم صفاتی است لاجرم اول این
صفت تحقیق کردن مقدم آمد که کجا این صفت نکحرامی یافته میشود و کدام کس مجهول النسب از بطن
غیر منکوحه بوده است تا بر همانکس این اسم صفاتی صادق تواند آمد پس از همانکس جوابات همچو عرائض
تعلیمی طلب کردن می باید و اگر لفظ نکحرام چنین صفت متعارف مراد است که نمک هر کس که
خورده باشد با او بدیها و بدخواهی ها و عداوت ها کرده از خود ناراض داشته بمقابله او
برآمده هیچ دقیقه در تخریب و تذلیل و برهم زنهای و لنیعمت خودش بر نداشته و و لنیعمتش
در شان او خطوط شکایت و دفتر دفتر نوشته باشد که نقول بعضے ازان منسلک اند پس همچو

انمضمون او الطف انشای معنوی حاصل است دران سرکار دستور ترسیل جوابات دعاوی چنان بود
که جوابات اصل دعاوی ہر مدعی چنان که مناسب می بود معقول و موجه جدا جدا نوشته و اکثر فارغ خطی ہا
بآن منسلک کرده حسب دستور بالای ہر عرضی دعوی جوابش در نور دیده آنهمه عرائض دعوی مع جوابات
آنها یکجا بهم پیچیده بالای انهمه عرائض پیچیده سطری چند بطور خط بنام صاحب کلان بهادر نوشته
در نور دیده حسب دستور لفافه کلان بخدمت صاحب کلان بهادر فرستاده شد و آن لفافه بجنسه بطلب
رد جواب از کوٹهی رزیڈنسی بسرکار شاهی روانه شد و دران زمانه نائب وقت نواب منتظم الدوله
بهادر مهدی علیخان بهادر بودند که خود هم از پیشتر از جانب نائب معزول خار خار بدل داشتند و جواب
لفظ نکمحرام که نام نائب معزول قرار داده بودند در همان خط مرقوم بود که بالای همه عرائض مدعیان
بنام صاحب کلان بهادر حسب سررشته نوشته پیچیده شده بود لطف انست که هیچ دقیقه از شنائع و
فضائح و دشناهها نسبت بپادشاه و وزیر بجواب یک لفظ نکمحرام باقی نبود که دران خط بدلائل
و نشاندهی موجه مندرج نباشد مگر طرز انشای آن چنان بود که هیچ مجال و گنجایش الزام و
جرأت جواب نوشتن کسی را از اهلکاران شاهی ممکن نشد و دعوی های همه مدعیان
بیک جواب ساقط شد که ازان باز عرضی دعوے باز نیامد + نقل

تحریری که بانشای معنوی از طرف نواب معتمد الدوله بهادر بجواب دستدرک
معنی لفظ نکمحرام و ولد الزنا نوشته شده بود مرقومه ۲۱ - ربیع الاول سنه ۱۲۴۶ ام

این مضمون انشای معنوی بهر ترجمه و هر زبان که ادا کرده شود همین لطف مضمون در هر حال حاصل
است که انشای معنوی است نه لفظے در هیچ مواقع نظر برادای مضامین مقدم تر میباشد نه بگنجیدن الفاظ و قوافی

نقل است

جوابات هفتاد پنج قطعه عرائض مدعیان اهل حرفه بازاری که در نور د لفافه مورخه ۱۲ ربیع الاول
سنه ۱۲۴۶ هجری مرسله آن والاشان آمده بود به ترتیب تاریخ وار ملفوف اند هر چند نوشتن این جوابات
از نیازمند تعلق نداشت و نه طلب هیچ جوابات از نیازمندی بایست مگر بپاس ایما و فرستادگی آن والاقدر

غنیمت می دانستند کہ زور بر خر نرسیدہ بپا لانش تا انیکہ برائے رفع مذلت و ندامت خود ہا
صدہا بازاریان اجلاف ارازل ناحفاظ را بدعوی ہائے خفیفہ بی اصل محض برانگیختند کہ قیمت چند در عمہ
پارچہ یا قیمت ہیزم و خیار و چونہ و خشت مراندادہ اند یا کم دادند مراد اہلکاران شاہی ہمین بود کہ
بہمچو دعوی ہای خفیفہ از ہر بازاری محترفہ عرائض استغاثہ نویسانیدہ بجای نام مدعا علیہ دشنامہای
سخت و فحش از طرف ہر زدیل بازاری نویسانیدہ بواسطہ رزیڈنٹی نزد مدعا علیہ دشنام بپیام
فرستادہ دلہای خود خوش کردہ طپانچہ زدہ رخسار و روی خود سرخ میکردہ باشند کہ در ہمہ عرائض
دعوی خفیف برائے نام باقی دشنام بود و بجای نام مدعا علیہ لفظ نمکحرام و ولد الزنا با التزام دشنام
عام بود و اشتہارات بقدغن تمام جاری بود ند کہ اگر کسی سوائے نام نمکحرام نام نائب سابق
بی دشنام بزبان خواہد بر و زبانش از قفا برآوردہ خواہد شد چون در حقیقت نائب
معزول عند اللہ بیگناہ محض بود و زیادہ از و خیر خواہ سرکار بدل و جان نثار نمکحلال
کمتر کسی از سابقین و لاحقین بود باشد اینجاست کہ باہمہ شنائع و عداوتہای حاکم وقت
از زبان خلائق ہم ضدایش محفوظ داشتہ بود زیرا کہ ہمہ خواص و عوام حسب الحکم شاہی نمکحرام را
میگفتند و دشنامہا بہ نمکحرام میدادند و نام کسی نمیگرفتند و نمکحرام صفت عام است کہ در چنان حال
عائد بجانب اہلکاران منصوب منسوب میشد آن نمکحلال بیگناہ من اللہ چون زبان در میان و ندان
از زبان خلائق محفوظ بود غرضکہ اینطرف بہمین حیلہ دشنامہای مقطع و سخت از زبان
بازاریان دہاینده دلہای خود ہا خوش میکردند و از طرف مدعا علیہ اگر جواب این دشنامہا
نوشتہ شود نسبت نمکحرامی بجانب خود عائد کردن ہست و اگر ننوشتہ آید تا کجا ضبط کہ جانب
مدعیان فحاش شوخ رشت ہا ترقی میشود کہ گفتہ اند ؎ چو با سفلہ گوئی بلطف و خوشی ۔۔۔ فزون گردد شش کبر و گردن کشی + و ہم از عجز جواب ہمہ دعاوی باطلہ نسبت بخود قبول کردن بعد
و اعتراف جرائم و مظالم ناکردہ کردن بود و از طرف صاحب رزیڈنٹ بہادر بطلب جوابات
تاکیدات بازجہ تدبیر پس از اینجا بلطف انشای معنوی توان رسید کہ بہر زبان و ترجمہ کہ

نصیر الدین حیدر بادشاہ باوستور عہد سابق کہ نواب معتمد الدولہ بہادر بودند برورز کردہ پردہ از روی
کار برانداخت نوبت شنائع وبی پردگیہا بچنان اعلان و فضائح کشیدہ بود کہ نتوان نوشت کسی اگر
بی دشنام فحش نام نائب سابق بزبان می راند مستحق قید وضرب وشلاق وجریانہ میشد ودر تمام
ملک منادی عام شدہ بود کہ نام نائب سابق بجز لفظ نمکحرام اگر حرفی دیگر از زبان کسی برآمد زبانش
بریدہ خواہد شد ودگر حرکات شنائع وفضائح کہ بس دراز واکثر بر خود گذشتہ اند بعضے ازان
بحکم ضرورت در کتاب اسرار حکمت واسرار واجدی در قف خامہ دقر طاس است الجمل ارادہ بادشاہ
وقت واہلکارانش چنان بود کہ ہریک از اہل وعیال وزن وفرزند وعزیزان واقربای نائب
معزول بہزار ذلت وخواری بسلاسل واغلال گران کوچہ بکوچہ زمین کوبان ہزار تشہیر
میشدہ باشند بدین تمنا چہ سرہا کہ بر سنگ زدند وچہ زرہا کہ صرف کردند مگر چون عداوت ناحق و
بیجا وبیقصور محض بہ نفسانیت وبدعہدی ہا بود کہ بر مصحف عزیز مہر کردہ وغا کردہ بودند از نیجہت
کہ ہیچ سعی بجا در باب تذلیل نائب بیقصور بجائی نرسید وکار بالعکس گردید کہ لَا یَحِیْقُ
الْمَکْرُ السَّیِّئُ اِلَّا بِاَھْلِہٖ اہلکاران سرکار شاہی خواستہ بودند کہ بمجاسبہ عہد سلطنت سابق باخود
کردہ فشار سخت وہند چون اینمعنی در عالم اسباب بہ یمن کفالت وثیقہ وسرپرستی ہای سرکار
انگریز بہادر بسبب فارمحظی وصافی نامہ حضرت خلد مکان غازی الدین حیدر انار اللہ برہانہ ہیچگونہ
صورت نہ بست ناگزیر آخر کار از غایت سبک مزاجی ہا برائے شکستن آبلہ ہای دل جزین راہے ندیدند کہ
بدعوی حق العباد تمام ساکنان شہر را باستغاثہ وبلوای عام بر انگیختہ مبتلا نمایند در بخصوص حکم صدر
بنظر کفالت وثیقہ چنان بصاحب رزیڈنٹ بہادر رسید کہ عرائض مدعیان مستغیث از سرکار شاہی
بواسطہ محکمہ رزیڈنسی پیش نائب معزول کہ مدعا علیہ بود رسیدہ جواب دعوی طلبیدہ بطلب صدر جوابات
باز بسرکار شاہی فرستادہ پس از ختم تحریرات اربعہ باجلاس صاحب رزیڈنٹ بہادر بمواجہہ اصل مدعیان
ومختار مدعا علیہ تصفیہ ڈگری وڈسمس شدہ باشد چون بہیچ قرار داد منصفانہ شکستن آبلہ ہای دل
اہلکاران شاہی چنانکہ دل میخواست ممکن نشد لاجرم در مقام شنائع وبی پردگیہا ہمین قدر

لہ حاصل معنی آنکہ مکر بد جز بصاحبش نمی رسد
یعنی جاہ کنندہ خود در آن می افتد
یا حاصل معنی آنکہ وبال مکر بد بر صاحبش باز گردد
یا حاصل معنی آنکہ ہر کہ چاہ کند اول خود در آن می افتد

باقی نمیماند و مطلب جدا برهم میخورد چنانکه انشای کتاب ابوالفضل و سه نثر ظهوری و طاهر وحید
و وصاف وغیره هر انشای لفظی که ازین قبیل باشد اگر این را ترجمه بانگریزی خواه بهاشا خواه
ناگری کنند خود ظاهر که آن لطف انشای لفظی که بهمان الفاظ خاص خاص است باقی نمیماند دوم
انشای لفظی و معنوی که جامع الفاظ و معانی است این را اگر ترجمه بزبان دیگر کنند البته
فی الجمله لطف معنوی که عبارت از مضامین دلکش است باقی میماند مگر لطف انشای لفظی که
بهمان الفاظ خاص تخصیص دارد کجا چنانکه کتاب گلستان که جامع انشای لفظی و معنوی است
این را اگر ترجمه بزبان دیگر کنند خود ظاهر که لطف لفظی کجا مگر لطف معنوی بهرحال حاصل است
مثلاً همین فقره است که خوردهٔ مینا بر خاکش ریخته و عقد ثریا بر تاکش آویخته این را اگر
بزبان بهاشا و انگریزی ترجمه کنند خود ظاهر که این لطف لفظی کجا گو فائده معنی حاصل است
پس همچو انشای لفظی و معنوی اتم و اکمل است سوم انشای معنوی که وهبی خداداد است انجا
محض نظر بر معانی و مضامین عالیه وهبی تلقای غیبی میباشد بجانب غلطی و تکرار محاورات الفاظ
و قوافی و موزونی و رنگینی الفاظ هرگز درینجا نظر نمیباشد بلکه عیب میدانند که گرفتار صورت است انجا
که نظر محض بر مضامین است بهر زبان و بهر عبارت که ترجمه اش کنند همان لطف مضامین پیدا است
چنانکه کتاب کیمیای سعادت است که محض انشای معنوی وهبی از مضامین عالیه تلقائی است این را
بهر زبان و عبارت که ترجمه اش کنند بهرحال همان لطف مضامین و فوائد معنی پیدا است و همین انشای
معنوی مطلب خیز بکار آمد و معتبر رائج و مفید کارها سهل تر است که وهبی داد الهی است نه انشای
لطف این انشای معنوی بدون نظیر واضح کار بر دل نمی کند و چه نظیر که بر خود گذشته باشد

حکایت مجمل در صفت و نظیر انشای معنوی بمقام تمثیل که بدون بیان اصل حکایت لطف چنین مضمون بحصول نمی نشیند

آورده اند که در سنه ۷۲۳ هجری بعد وفات حضرت خلد مکان غازی الدین حیدر انار الله برهانه
بر گاه سریر سلطنت اوده بجلوس نصیر الدین حیدر پادشاه رونق پذیر گشت عداوت دیرینه

نشد این گفتگو که از ناظرهٔ نجامه افتاد چنان تحریر بر عایت طبع و استعداد مکتوب الیه بموقع و قت
مناسب مقام نمود نقل تحریری که بر عایت فهم مکتوب الیه بعذر تعهد علاقه
خیر آباد و بر رخواست کمی جمع بدستور عهد نوشته شد وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنفُسِكُم
مِّنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِندَ اللَّهِ هُوَ خَيْرًا وَأَعْظَمَ أَجْرًا حضرت من درخیر آباد
اگر جمع گذشته می نشست بر عامل گذشته انچه گذشته نمیگذشت و بر وزیکه نشسته نمی نشست و
صورتیکه صورت بسته نمی بست و اگر بر جمع پیوسته نظری میبود حالش با نیحال در نمیبوست که
پیوسته حال جمع بر یکحال نیست الحال حال دگر است لاجرم نخشیم حال باید نه ماضی که ماضی ماضی
شد مضی ما مضی بهر حال حال معلوم شد خیر خانه خیر آباد خیر باد الخیر فیما وقع
خود ظاهر که در چنین تحریر صاف صاف رنگینی عبارت آرائی و عربیت و اجتماع لغات نبوده است مگر چون
بر عایت طبع و فهم مکتوب الیه بود مناسب مقام افتاده و فائده تمام بخشید که بمقام نظیر انشا نشان داده شد

بیان مرتبه انشای معنوی

باید دانست که انشای معنوی را بهزار مدارج بالاتر ازین مرتبه و شانی دگر است که اندکی از صفتش
بالا گذشت انشای لفظی که تابع الفاظ است بهمان الفاظ و عبارت اگر ترجمه لفظی بزبان دگر از هنای خواه
انگریزی بر طراز مذاین لطف لفظی که بهمان الفاظ خاص تخصیص دارد کجا و فتور عظیم در معنی جدا که اصل
مطلب بر هم میخورد چنانکه بالا مذکور شد بخلاف انشای معنوی که الفاظ تابع معنی میباشند اینجا
کار با معنی و مدعا است بهر الفاظ و عبارت که تعبیر و ترجمه کرده شود همان لطف معنوی حاصل ست که
نظر بر مضمون ست در همچو مواقع نظر به ادای مطلب صاف صاف و عبارت مطلب خیز در کار میباشد
نه رنگینی الفاظ و قافیه پیمائی که مطلب را غلط و بر هم میکند لاجرم تمام انشا را بسه قسم منقسم
توان کرد یکی لفظی محض که در وهمین صنائع لفظی و قافیه پیمائی و اجتماع لغات غیر مانوس
و طول مخل و زوائد بیجا اصل محض میباشد که تطبیرش با سجع چنده بالا گذشت که مرکب
باد فنا میدهد همچو انشا را اگر ترجمه بزبان دگر کنند آن لطف لفظی و قوافی و رنگینها

وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا اِلَّا مَتَاعُ الْغُرُوْرِ آمده است پس همچو اعتبار عرفیه متاع غرور
اند نه مایه افتخار کَلَعِبٌ وَّلَهْوٌ وَّزِيْنَةٌ وَّتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْاَمْوَالِ
عبارت ازین ست چون همچو اعتبارات را حال این ست باقی ماند علم و ادب که شَرَفُ الْمَرْءِ
بِالْعِلْمِ وَالْاَدَبِ لَا بِالْحَسَبِ وَالنَّسَبِ اصل این معنی از ازل مقطوع که مَآ اُوْتِيْتُمْ
مِّنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَلِيْلًا میفرماید از زمرهٔ عَلَّمَ بِالْقَلَمِ بیرون و از شمار عَلَّمَ الْاِنْسَانَ
مَا لَمْ يَعْلَمْ افزون بوده ام لَا عِلْمَ لَنَا اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا من آنم که من دانم اَلْاِنْسَانُ عَلٰى
نَفْسِهٖ بَصِيْرَةٌ وَّلَوْ اَلْقٰى مَعَاذِيْرَهٗ ط اول هم خاک بودم و الحال هم خاک و آخر هم همه
خاک در خاک مِنْهَا خَلَقْنٰكُمْ وَفِيْهَا نُعِيْدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً اُخْرٰى ماضی و
مستقبل حال من این ست ؎ دعوی برابری ندارم بکسی ؎ با خاک چرا برابرم کرد فلک
پس آنانکه خاک را بنظر کیمیا کنند ؎ آیا بود که گوشهٔ چشمی بما کنند ؎ فَقَطْ اِنْتَهٰى این تحریر
که رفته رفته بمکتوب الیه رسید تاثیرش حکایت دراز است لطف صحبت و ملاقا و دعوت بصداعزاز و
اکرام و بسط مدت صحبت ملاقات از بعد نماز اشراق تا نماز عشا بیانی نیست بلکه وجدانی ست
که دل درمی یابد چنین تاثیر کامل برعایت مقام و ادراک مکتوب الیه بوده است که صاحب
استعداد کامل و صاحبدل بود تمام مطلب آیات قرانی چنان بتکلف او اشد که آمد یافته
میشود نه آورد جائیکه استعداد و ادراک مکتوب الیه همچو تحریر برنتابد آنجا بدین نمط نوشتن خبر
از سفاهت کاتب میدهد و خود نمائی مینماید لاجرم کتابت عایت طبع و ادراک و مزاج مکتوب الیه
درکار است پس اگر مکتوب الیه ارباب همچو طرز تحریر نباشد آنجا حسب طبع و مزاج و استعداد او
باید نوشت چنانچه در کدام زمانه بحسب اتفاق کاتب الحروف از غایت بیکاری به تنگ آمده از
دستور وقت درخواست کامیابی خود نمود بجواب شنید که کدام عهده و خدمتی لائق تو حالی
نبوده است آری اگر علاقه خیرآباد و برجمع گزشته بمتاجری خواه بامانت نوعی که دستور است
برجمان جمع گزشته مهمکنی مضائقه ندارد بجوابش درخواست کمی جمع نموده شد منظور شد

کردن زیبا نمیباشد خصوصاً در توقیر و اغراز دینوی تعلی بزبان خود از تهذیب و متانت
دورتر است لاجرم از همچو اعتبارات عرفیه دنیوی اعتباری گرفته سطری چند بتلمیع و ترصیع آیات
قرانی که داخل عبارت باشند نه محض آورد و بر عایت فهم بلیغ و ادراک بلند مکتوب الیه که پرتو اصابت
استعداد او کامل و مهذب بود نجامه سپرده شد کانیجا بمقام نظیر بجای خود نمود و آن این است

نقل تحریر مولف بنظیر انشای لفظی و معنوی بصنعت ترصیع برعایت مقام و طبع مکتوب الیه

چه میپرسند از حال کسیکه خُلِقَ الْاِنْسَانُ ضَعِیْفًا خلقت او وَخُلِقَ الْاِنْسَانُ مِنْ
صَلْصَالٍ کالفخار فطرت او وَاِنَّا خَلَقْنٰهُمْ مِّنْ تُرَابٍ تربت او وَفِیْ اَیِّ صُوْرَةٍ
مَّا شَآءَ رَكَّبَكَ صورت او وَاِنَّ الْاِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوْعًا طینت او اِذَا مَسَّهُ
الشَّرُّ جَزُوْعًا عادت او وَكَانَ الْاِنْسَانُ عَجُوْلًا طبیعت او وَعَبْدًا مَّمْلُوْكًا لَّا
یَقْدِرُ عَلٰی شَیْءٍ حقیقت او اِنَّهٗ كَانَ ظَلُوْمًا جَهُوْلًا صفت او كَلَّا اِنَّ الْاِنْسَانَ
لَیَطْغٰۤی جبلت او اِنَّ الْاِنْسَانَ لِرَبِّهٖ لَكَنُوْدٌ نیت او وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ
فِیْ كَبَدٍ ماهیت او مُدَبِّرٌ بَیْنَ بَیْنَ ذٰلِكَ لَاۤ اِلٰی هٰۤؤُلَآءِ وَلَاۤ اِلٰی هٰۤؤُلَآءِ هُوَ
کیفیت او اِذَا قَامُوْۤا اِلَی الصَّلٰوةِ قَامُوْا كُسَالٰی عبادت او وَاِذَاۤ اَنْعَمْنَا
عَلَی الْاِنْسَانِ اَعْرَضَ وَنَاٰ بِجَانِبِهٖ عادت او وَاِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ
فَذُوْ دُعَآءٍ عَرِیْضٍ دعوت او فَلْیَنْظُرِ الْاِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ خُلِقَ مِنْ مَّآءٍ دَافِقٍ
اصلیت او اَوَلَمْ یَرَ الْاِنْسَانُ اَنَّا خَلَقْنٰهُ مِنْ نُّطْفَةٍ فَاِذَا هُوَ خَصِیْمٌ
مُّبِیْنٌ خصومت او اگر برنسب می نازد وَاِذَا نُفِخَ فِی الصُّوْرِ فَلَاۤ اَنْسَابَ بَیْنَهُمْ
آنده است و اگر برحسب می نازد یَوْمَ لَا یَنْفَعُ مَالٌ وَّلَا بَنُوْنَ اِلَّا مَنْ اَتَی اللّٰهَ
بِقَلْبٍ سَلِیْمٍ میفرماید و اگر بر علم و هنر مغرور است وَمَاۤ اُوْتِیْتُمْ مِّنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَلِیْلًا
منصوص است و اگر بر جاه و حشمت و خمار دولت مخمور است مَاۤ اَغْنٰی عَنِّیْ مَالِیَهْ
هَلَكَ عَنِّیْ سُلْطَانِیَهْ مخصوص است اگر از اعتبارات دنیوی استدراک است

نیازی خاص داشت که اصل نام شان محمد ابراہیم بود بمقام نشستگاہ شان مسند وزارت پیش
پلنگ خوابگاہ بمکان کوتھی رزیڈنٹی آراستہ میشد و بسبب قید نماز مصلی ہم زیر ہمان پلنگ قریب مسند تہاده
می ماند بحسب اتفاق کاتب الحروف در غیبت شان بمقام محاذی مسند وزارت که جانماز ہم بمانجا حسب دستور
نہاده بود به تحریمه نماز مغرب نیت بست ہنوز سورهٔ فاتحه تمام نکرده بودم که همشیرزاده شان نواب
مظفر علیخان بہادر باراده شامل شدن در رکعت اول متصل جانماز پیش عجول بودند تا رکعت اول
از دست نرود و انجا در تحریمه نماز سخن گفتن و اشاره کردن رد نبود که مصلی قریب مقام نشست محمد ابراہیم
نشان داده میشد آخر در همان حالت نماز بعد ختم سورهٔ فاتحه این آیه کریمه چه قدر برجسته بموقع و مناسب
مقام نمود که آمد من البد بود وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ اِبْرٰهِیْمَ مُصَلًّی چون نام نائب وقت
ابراہیم بود و همانجا بمقام ابراہیم مصلی نہاده بود درچنان مقام بحوالهٔ آنجایی ضم سورهٔ فی البد بهه
از زبان برآمدن خود ظاهر که بمناسبت مقام چه لطف داده باشد پس همچو آیات قرانی اگر در عبارت
فارسی هم ترکیب یافته مناسب مقام درچسپید که آورد و سکلف معلوم نشود و بطور سند و نظیر نباشد بلکه شامل
فقره فارسی داخل عبارت شود لطفش دل میداند که بردل کار میکند چنانچه کاتب الحروف را در مقام
کلکته چنان اتفاق افتاد که امیران عظام ملک سند وارد کلکته بودند ما قسیس آنجا یعنی پادر صاحب
سخن در اثبات معجزات نبوت آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم از روی کلام الله بمیان افتاد و بحث
بطول شیده از تقریرات نوبت بتحریرات انجامیده و فقرها بطبع درآمدند رفته رفته که تحریری از آن
بنظر کاتب درآمد سکوت درچنان مقام مناسب ندانسته دخل مناسب داده شد که خبرش بامیران عظام
رسانیده مشتاق لقای این کس پرسس کردند چون آئین صحبت و دربار انجا علی قدر مراتب
هر کس انضباط داشت لهذا لفحص حال این تنکسه مال ضرور افتاد که عزت و قدر و رتبهٔ اینکس بحضور
حکام و سلاطین وقت تا کجاست و دران حال همچو اعتبارات عرفیه از قبیل خطوط ارباب نسل و صاحب
سکه و گورنری و فرامین سلاطین بمانه بمضامین اعزاز و تکریم دنیوی هر چند بغایت الی اکثر فهمیا بودند
مگر در مقام ما لحن فیه که کسر نفس و فروتنی باعین اعتبار میباشد و وقعت خود از زبان خود بیان کردن

ف از مقام ابراہیم مصلی

بجای خودش که برجسته می‌چسپد چنان لطف می‌بخشد که اگر بقصد و غور تمام شعری از طبیعت
خود مناسب آنمقام تصنیف کند آنقدر لطف نمی‌بخشد که آورد می‌باشد نه آمد چنانچه شاعری هندو
تخلص برهمن براستقریی بحضور حضرت اورنگ زیب عالمگیر نوبت ملازمت رسید بادشاه عالمگیر بالطبع
از قوم هنود متنفر داشت مگر بربط بپاس خاطر مقرب مقرب اشاره بخواندن شعر فرمود آن کافر فی ادب
بی محابا برخواند که ۵ مراد دلی ست بکفر آشنا که چندین بار ۴ بکعبه بردم و بازش برهمن آوردم
خود ظاهر که چنین شعر از زبان چنان کافر مکروه چه قدر مکدر طبع هیچو بادشاه بوده باشد جوابش بلطف
و جز مناسب مقام نبود که بلطافت از زبان دگری کار بود دار زبان بادشاه زیبا بوده لاجرم بادشاه
بجانب حاضرین نگاه کرد تا کسی فی البدیهه جواب لطیف مناسب مقام گوید تا اینکه نواب اسد خان حاضر الوقت
از چشم و ابروی بادشاه بتفرس دریافته فی البدیهه برمحل برخواند که ۵ خر عیسی اگر بمکه رود چون
بیاید هنوز خر باشد ۴ سگ بدریای هفتگانه بشوید چونکه تر شد پلید تر باشد ۴ ملاحظه رود که چنین شعر متعارف
صاف صاف بمقاسیکه مصنف تصنیف کرده است اینقدر لطف نداده است که دیگری بموقع و مقام
خودش برجسته نشست اگر همانوقت همچنین شعر فی البدیهه نو تصنیف کرده خوانده میشد اینقدر لطف
میداد که آورد و ساخت می‌نمود و این آمد بی ساخته گو تصنیف خودش نبوده مگر صرف کردنش
بموقع خودش زیاده از تصنیف خودش لطفی بخشید پس در تقریر خواه تحریر هر شعر و لطیفه و مثلی که برجسته
و مناسب وقت بمقام خودش چسپان می‌نشیند همین لطف می‌بخشد حتی که شعر مهمل و غلط و بی معنی
هم بموقع و مقام خودش چنان لطف می‌بخشد که بر هزار شعر پر معنی غالب تر می‌نشیند چنانکه بالا پدید
شد فکیف کان کذا افضلا علیه که از آیات قرانی در سلسله تحریر داخل عبارت شود که آمد برجسته باشد و
آورد نباشد چنانکه عندلیب گلستان شیراز در گلستان سخن نغمه سنج است که موسی علیه السلام قارون را نصیحت
کرد که احسن کما احسن الله الیک نشنید و عاقبتش شنیدی که چه دید فقط ملاحظه
رود که آیه کلام الله بی تکلف داخل عبارت است نه آورد که بمقام سند و نظیر بی تکلف می‌آرند
هذا ۱۲ کاتب الحروف را چنان اتفاق افتاد که بخدمت نائب وقت دستور عهد نواب اشرف الدوله بهادر

۱۲ حاصل سخن اینکه اگر بقصد و غور تمام شعری از طبیعت خود مناسب آنمقام تصنیف کند آنقدر لطف نمی‌بخشد که آورد می‌باشد نه آمد چنانچه شاعری هندو تخلص برهمن براستقریی بحضور حضرت اورنگ زیب عالمگیر نوبت ملازمت رسید بادشاه عالمگیر بالطبع از قوم هنود متنفر داشت مگر بربط بپاس خاطر مقرب مقرب اشاره بخواندن شعر فرمود آن کافر فی ادب بی محابا برخواند که ۵ مراد دلی ست بکفر آشنا که چندین بار ۴ بکعبه بردم و بازش برهمن آوردم خود ظاهر که چنین شعر از زبان چنان کافر مکروه چه قدر مکدر طبع هیچو بادشاه بوده باشد جوابش بلطف و جز مناسب مقام نبود که بلطافت از زبان دگری کار بود دار زبان بادشاه زیبا بوده لاجرم بادشاه بجانب حاضرین نگاه کرد تا کسی فی البدیهه جواب لطیف مناسب مقام گوید تا اینکه نواب اسد خان حاضر الوقت از چشم و ابروی بادشاه بتفرس دریافته فی البدیهه برمحل برخواند که ۵ خر عیسی اگر بمکه رود چون بیاید هنوز خر باشد ۴ سگ بدریای هفتگانه بشوید چونکه تر شد پلید تر باشد ۴ ملاحظه رود که چنین شعر متعارف صاف صاف بمقاسیکه مصنف تصنیف کرده است اینقدر لطف نداده است که دیگری بموقع و مقام خودش برجسته نشست اگر همانوقت همچنین شعر فی البدیهه نو تصنیف کرده خوانده میشد اینقدر لطف میداد که آورد و ساخت می‌نمود و این آمد بی ساخته گو تصنیف خودش نبوده مگر صرف کردنش بموقع خودش زیاده از تصنیف خودش لطفی بخشید پس در تقریر خواه تحریر هر شعر و لطیفه و مثلی که برجسته و مناسب وقت بمقام خودش چسپان می‌نشیند همین لطف می‌بخشد حتی که شعر مهمل و غلط و بی معنی هم بموقع و مقام خودش چنان لطف می‌بخشد که بر هزار شعر پر معنی غالب تر می‌نشیند چنانکه بالا پدید شد فکیف کان کذا افضلا علیه که از آیات قرانی در سلسله تحریر داخل عبارت شود که آمد برجسته باشد و آورد نباشد چنانکه عندلیب گلستان شیراز در گلستان سخن نغمه سنج است که موسی علیه السلام قارون را نصیحت کرد که احسن کما احسن الله الیک نشنید و عاقبتش شنیدی که چه دید فقط ملاحظه رود که آیه کلام الله بی تکلف داخل عبارت است نه آورد که بمقام سند و نظیر بی تکلف می‌آرند هذا ۱۲ کاتب الحروف را چنان اتفاق افتاد که بخدمت نائب وقت دستور عهد نواب اشرف الدوله بهادر

بعد قربان شدن تمام سال بعید قربان و عید بعید است مخاطب الیه متشرع بود از بخرف
بهم برآمده گفت که معاذ الله جائی که شب و روز قمار بازی کعبتین میشود آنرا بهیچو مقامات معتبر که
و بهیچو الفاظ تعبیر کردن کمال بی ادبی از مثل تو بس بعید است و گناه عظیم گفته شد که بزعم خود هیچو الفاظ
در هیچ مقام بمحل صرف نکرده ام مگر فهم هر کس بقدر ادراک اوست گفت استغفر الله بر غلطی و بی ادبی
خود اعتراف و عذر نمیکنی و بر حرف لغو بیجا اینقدر سخن پروری یعنی چه آخر کاتب را هم گزیده
بر مین تاب تحمل و تامل نماند فی البدیهه بر زبان راند که ۵ ز طوف کعبه طواف قمارخانه بجاست
که کعبه یک بود آنجا و کعبتین اینجاست ✤ هر چند عند الشرع بهیچو سخن معاف نتواند بود مگر بمناسبت
مقام لطفی کند ظاهر است ظاهر است که سامع معترض هم بوجد درآمده سکوت علی هذا روزی
چنان اتفاق افتاد که در همین وادی بالا ابتلا اکثر بازاریان اجلاف شبکوضع بالای سقف کچهری وزارت
ببازی کاغذ بادی بحضور دستور وقت مقرب و باریاب و همه اهل دربار شرفای فی بخرت و البکا
قدیم معزز و زیر نردبان کچهری وزارت در لگد کوب شارع عام بمیان گردد غبار بلای اشراف
گردی در غلام گردش سرگردان دران حال که کاتب را تاب ضبط نماند اول این شعر مشهور بماند ک
تحریف مناسب بمقام بکار برده شد که ۵ ز خود پریر چنانم بکوچه چاره کنم ✤ که بار یابم حریفان و من
نظاره کنم ✤ چون بر بنقدر قوت منفعله بکتوب الیه مساعدت نکرد ناگزیر مضمون متعارف را بر عایت
مقام بانمط لایق بر بسته و باغت معقول و احتقان واقعی بعمل آمد که بسهلترین صورت دفع قبض
شده به بسط و تسهیل کشید آنمضمون دافع قبض اینست که نوشته بکار برده شد ۵ چنان
بگفته میزان عدل سنجیدی ✤ که شد بمردم دربار امتیاز چنان ✤ کسیکه بود بمک پایه اش بالا رفت ✤
هران که بود گران قدر آمده بزمین ✤ هکذا هر شعر و هر سخن از خود باشد خواه از استادان
مشهور خواه فی البدیهه که آمد باشد نه آورد انچه بموقع و مقام خودش لطف می دهد بجای
دیگر صورت نمی بندد و هزار رنگینی و عبارت آرائی فدای آن یک نکته برجسته می باشد که
بی ساخته و آمد باشد حتی که شعر مشهورهٔ عام هر چند معنی سراسری داشته باشد مگر بجای

خوبش خوش لطف داده است که البته دیدنی دارد پس صفت انشای لفظی آن ست که لطف آن
بهمان الفاظ خاص مخصوص باشد و اگر ترجمه لفظی آن بزبان انگریزی نمایند همه اصل مطلب بهم خورد و همه
لطف بیان لفظی بی لطفی تمام بدل شود لاجرم انشای لفظی بهمان جا لطف بیانی می بخشد که مکتوب الیه
هم بهمان زبان و الفاظ آشنا باشد چنانچه در ضمن صفات و مدح حضرت سلطانا نعالم باقی عزنصره این شعر از
خامه این سبه براند ؎ بفرق عالمیان ظل او چو ظل هما ÷ برو که ظل خدا هست مَلَّ ظِلُّهما
چون سخن با سخن فهم سخندان بود و بهمین یک سخن از زر سرخ و سفید دراهم و دنانیر مصنف را مالا مال
فرمودند خود ظاهر که اگر ترجمه چنین شعر به انگریزی کرده شود این لطف لفظی کجا باقی می ماند
بلکه اصل معنی برهم میخورد و بخلاف این شان انشای معنوی این است که بهر زبانی که ترجمه
کرده شود لطف معنی و مضمون بهمچنان باقی است چنانکه در مدح مخاطب گفته شد ؎ خدا
جلالت قدر ترا چو وزن نمود ÷ بعرش و کرسی و شمس و قمر بچرخ برین ÷ بگفت که تو بودی
چنان گران آمد ÷ که آن سبک بفلک رفت و این گران بزمین ÷ اگر غلط نکنم اندرین
مبالغه نیست ÷ که خود معاینه باشد بچشم ظاهر بین ÷ بشرط صدق مزین شود بدست خاص ÷
فقط همین جمله خواهد بود تو ظهیر الدین ÷ ملاحظه رود که این مضمون را بهر زبان که ترجمه کنند
لطف معنی همچنان باقی است پس این شان انشای معنوی ست که در زمانه همین انشا در کار ست
اینکه خود مضمون عالی و بلند خالی از لطف نبوده است چون حال همچو معاملات بجای خود است
که بالا مذکور شد حکایت که لطیفه بجای خود باشد از نجاست که در کدام زمانه کاتب الحروف
با بتلای درباداری یکی از حکام وقت که دستور عهد بود بحکم تقدیر مبتلا شد که صاحب خانه در
عین کچهری وزارت بشغل قمار بازی که در اصلاح قمار بازان کعبتین میگویند مشغول می بود
و کمتر کسی از اهل دربار و ارباب حاجات بار یابی نصیب میشد در چنان حال که کاتب با چند
همدردان بر بردبار الابتلا با امید بار یابی استاده بود که یکی از همدردان حاضر الوقت بکاتب گفت
که از چند مدت سلام نصیب نشده است گفته شد که طواف اکثر و عمره گاه گاه حج بیت الحرام

متعارفست و ساکن الاوسط غلط محض مگر در مقامی همین لفظ غلط ساکن الاوسط بروزن و قافیه
فرض و قرض و عرض از خامه کاتب بیرون آورند هرچند غلطی فاش است مگر چون بمقام خود است
چنان لطف می بخشد که هرگز در صورت صحت لفظ آن لطف و فائده متصور نتواند بود آن شعر
بقافیه ذکر اینست که گفته شد ؎ هست ساکن مبیض تو از ضعف و حرکت کی توان شدن در حرف
دگر اشعار این فن بقافیه ساکن الاوسط بوده اند ؎ فرض همشکل بوده است بقرض و زان و
دیون باشد فرض ملاحظه رود که لفظ فرض ساکن الاوسط غلط محض است مگر لطیفه که در همقام
این لفظ غلط بخشید در لفظ صحیح متحرک الاوسط تصور نیست همچنان یک بزرگ اهل الجنة جهل مرکب
با همه جهل و نادانیها در صحبت خاص نواب وزیر اعظم معتمد و له بهادر بلطائف الحیل بدعوی شعر گوئی و شعر فهمی
علم انا و لا غیری برافراشته خاقانی و عرفی را طفل مکتب میگفت در نظیر خود از متقدمین و
متاخرین کسی را نمیدانست چون باده سفاهت طیار و مهیا داشت لاجرم با یمای نواب ممدوح
شعری چند مهمل و بی معنی بروزن و قافیه قصیده مشهوره عرفی هم بربسته با دیگر اشعار عرفیه عرفی
شامل کرده بمقام تلمیذ و شاگردی درآمده از نام عرفی پیش بزرگ نو طیار سبقا سبقا
خوانده می شد و آن سفیه لایعلم بغرور کمال همه دانیها در آن اشعار مهمله معانیهای مهمل
پوشانیده درس میداد و داد معنی فهمی میخواست و بسفاهت خودش نمی برده مضحکه حاضرین را
عین مدح خود دانسته یک یک بار بار بر خاسته سلام میکرد و بیوجد آمده سر خود می بالید و نمی زید
و بیت ؎ از آن اشعار مهمله که بجز از حافظه مهیاست در بجا بمقام نظیر نوشتن ضرور افتاد و که خالی
از لطف نبود ؎ شبی شراق فتاریق زقیچاق برآمد ؎ مرغام کند تاکه زدارلیق نقم ؎ قاچار
مردق فقرالودق ابکوقا ؎ روشن نکند فجوه قرنوس حقیم الخ ملاحظه رود که چقدر الفاظ غیر مستعمل
مهمل بمعنی محض بوده از که در چنین بمقام برای طیار کردن همچو سفینه نمرود چه کار کرد قصیده
عرفیه عرفی برین وزن و قافیه خود معروف است که گفته است ؎ اقبال و کرم میگیرد ارباب همم را
همت ترند نشئه لاو نعم را ؎ و نظائر همچو اشعار مهمله در کتاب مرافعه قضا و قدر بتصریح تمام بمقام خود

رای حضرت سلطان عالم باقی بوده باشد که از زمانه ولیعهدی که مولف نائب جنرل
وکروه بخشیگری بود حضرت سلطانعالم باهمه بی تعلقی باهمه تن محو رضاجوئیهای این سرکار انگریزی
و راوی ادنی اجرییات بودند شاهد عادل برین رضاجوئی ها این ست که بمجرد ادراک اینمعنی که
صاحب رزیدنت بهادر قریب یکهزار راس اسپان برنگ کمیت بقصد خریداری تلاش دارند
تا فوراً همه اسپان طویله خاص خودرا بلاطلب درخواست بصد اسرار و منت پذیری باوقف
رضای صاحب رزیدنت بهادر نمودند و برکهی باقی بمولف حکم شد که بقید رنگ کمیت از ارباب
رساله به تبدیل اسپان برنگ دگر در چند روز مهیا کرده شدند پس همچو محو رضا چگونه چنان
تحریر میبا کانه بجواب همچو تحریر نصیحتانه پسند خواهد کرد اینمه از ابنای جنس ماست که بر ماست لاجرم شکایت
خود مینگارم نه شکایت دگری ؎ من خود شده ام چو باعث کشتن خویش ۔ خونبهاچه داد
خواهم از دشمن خویش ۔ غرض که همچنین تحریرات و تجویزات باعث ترک دیار و دل شکستگی
های منشی قدیم و مسوده نویس قدیم چند سال پیش از عزل سلطنت گردیده بود که رای دستوردانان
قدیم بمقابله نود دلتان تازه محمول بر بدخواهی بود آمدم بر اصل سخن اکنون توان دانست
که علت غائی و اصل مقصود کاتب از تحریر چنان می باشد تا اصل مطلب باقی الکتاب در خاطر
مکتوب الیه برعایت مزاج مکتوب الیه بی دقت و مشقت باسانی تمام دلنشین شود و اگر نوبت ترجمه
لفظی بزبان دیگر افتد مثل انشاهای رنگین اصل عابر هم نخورد و همچو تحریر اگر بقدر استعداد ادراک و مزاج
مکتوب الیه کدام لطیفه و صنعت لفظی یا معنوی هم در روانگی قلم مناسب مقام و موقع خود بی تکلف آید
هزار رنگینی و انشا پردازی ها فدای آن یکحرف میباشد که آنچه بیتکلف لفظی یا شعری یا قولی
یا مثلی یا لطیفه برجسته فی البدیهه مناسب موقع و مقام از دل میخیزد و بر دل میریزد که گفته اند
ع هر سخن موقع و هر نکته مکانی دارد ۔ حتی که لفظ و نقره مهمل فی نامه موضوع و غلط اگر بجا فی محل
برمحل برجسته واقع میشود چنان لطف می بخشد که اگر بجای لفظ غلط اصلاح داده لفظ صحیح
درست آرند آنقدر لطف خاص باقی نماند مثلاً لفظ مرض بمقابله شفا بفتحتین متحرک الاوسط صحیح

؎ بیان مضمون
لفظ غلط کریبل
لفظ صحیح
مقابله لفظ
رائج می آید

افسردگی و کنارہ کشی منشی قدیم ہمین گردید یعنی جواب اصل مطلب بجا خواہ بیجا خواہ عذر دانکار
یا تسلیم یا نا منظوری ہیچ نبود و محض رنگینی بہاریہ کہ ہنگام رسیدن نامہ نامی موسم بہار در بہار بود
و گلہا در چمن و سبزہ در میدان سرسبز و شاداب و بلبل چنان نغمہ سنج و نگہت انبساط چنان مشام
جان می رسید در چنان حال کہ نامہ نامی رسید جملہ مضامین او قابل تحسین است و فی الواقع سزاوار آنست
کہ ہر لحظہ در خاطر اخلاص گزین چون سویدای دل نشین گردد فقط اکنون ملاحظہ در کار کہ آخر کار
ثمرہ و مآل ہمچو رنگینی و انشا پردازی بی محل باین غایت کشید کہ ظاہر و باہر است نظام سلطنت و ریاست بگنیم کہ در ہمین
یک انشا از دست رفت تقریح این مضمون مع تقول تمام این ہمہ تحریرات بشرح و بسط تمام
در کتاب اسرار واجدی و اسرار حکمت مندرج ست بلکہ وجہ تالیف و ترتیب آن کتاب ہمین مضامین
حسرت افزا بوده اند اینجا بمقام نظیر انشا ہمین قدر کافی نمود و این نہ بمقام اعتراض و تحسین و ظنز ست
بلکہ شکایت ابنای جنس از غایت حسرت و دلسوز ہیاست تمنا ہائی کہ تمام والیان اودہ از زمانہ
نواب شجاع الدولہ کہ سنہ ۱۱ ہجری بود تا آخر عہد حضرت جنت مکان امجد علی شاہ کہ سنہ ۱۲۶۳ ہجری
بود بگور بردند و ہرگز نصیب نشد کہ برادنی ترین و ثیقہ وار خواہ جاگیر دار خود اختیاری باشد
ممکن نشد حتی کہ برادنی ترین خواجہ سرا و غلام زرخرید خود مثل تحسین علی خان و چیلہ ہای انہا کہ
ادنی توسل رزیڈنٹی ہم رسانیدند اختیاری نبود و امکان نداشت کہ گاہی فوج انگریزی متعینہ اصلاع
اودہ بامداد عمال و تدارک سرکشان متوجہ شود در تخصوص ہمہ والیان اودہ چہ سرہا کہ بر سنگ
زدند و تمام عمر و اقلام این کار تباہ و پشت بہمین تحریرات فرسود ہرگز صورت نہ بست کہ حسرتہا
بگور بردند و درین عہد حضرت سلطان العالم محمد واجد علی شاہ عکس این بود کہ با وجود انکار و عدم
درخواست انطرف خود صاحب رزیڈنٹ بہادر بر جاگیرات و اہل و ثایق وخل دہانیدند
و برای کمک و امداد عمال و تدارک باغیان مفسد و سرکش خود اصرار داشتند تا ہم از جانب
سرکار اودہ بدولت چنین انشا و رنگینی ہمچو کار ریذیڈنجا کشید کہ مایہ حسرت و عبرت ہا گردید فاعتبروا
یا اولی الابصار زہار کہ چنین تحریر لا پروایانہ بجواب ہمچو تحریر مشفقانہ باطلاع و رای

۱۲ تحسین سنہ ۱۲۶۳ ہجری
۱۲ علی شاہ
۱۲ صاحبان
۱۲ بیان
۱۲ رای
۱۲ تحریر
۱۲ سلطنت

بیانِ مطلب کما ینشاؤ تمام برہم خورد یقینی | چو در تلاش فتوانی و لفظ و اجتماع لغت نشینی
چرا کہ دل یکے و دو لیکن ہزار نامد عاست در دے | چو دل بہ پیروی باین نہ دادہ کجا رخِ مدعا بہ بینی
نظیر این گزرمن بہ پرسی بین بہ اسپی کہ خوش جہندہ ست | غنیم گر در پیت بتازد زلیست زین رومی زمینی
مثلاً اگر کسی خطِ تو نویسد تواش نخوانی | چو مطلبش در دلت نہ آید چہ رنج و حسرت بدل گزینی
پس اینچنین ست اندرین حال حالِ تو گر روی بگلشن | گل و گلستان ہزار بینی مگر گلِ مدعا نہ چینی
ہمین نمط کن قیاس حالش کہ دید خط مدعا نہ فہمید | درین طرف فوت مدعا یت در اطراف حسرتا نہ بینی

نظیر دیگر خطی است کہ خلاف رای و خلاف مسودہ مولف بودہ است از جانب حضرت شاہ دہ
حسب رای و مسودہ و تجویز کار پردازان جدید بجواب نامہ نامی و صحیفہ گرامی نواب مستطاب گورنر جنرل
بہادر بالقابہ نقل تمام خط کہ بس مبسوط است مع اصل کہ در کدام زمانہ بدست اختیار مولف بود
لہذا انجلس بنا بر ادراک طبائع مشتاقان بر سبیل افتادِ سخن اینست کہ تحریر بنواب مستطاب معلی القاب
گورنر جنرل بہادر بالقابہ و خطاب بنام نامی حضرت تارک السلطنت سلطان عالم اہاتی و تارک سلطنت
فانی مورخہ و موصولہ چہارم ذیحجہ ۱۲۶۳ سنہ ہجری بزمانہ اوائل جلوس آمدہ بود مضامینش بہ کسبط تمام
بطور اتمام حجت و انتباہ و تقریح الزامات قویہ و نصائح و ہدایت وافیہ و اراءات الطریق
دوستانہ بکمال محبت و دلسوزی ہا مع نقشہ تعلیم بندوبست ملک و فوج بقید میعاد مدت بتمام
آمدہ بود و درہمین خط کبسہ مقام مرۃً بعد اولی و کرۃً بعد اخری ہا تاکید مزید و انتباہ شدید مرقوم
بود کہ در صورت اہمال و سہل انگاری بی شبہہ تمام ریاست اودہ شامل ملک سرکار کمپنی خواہد شد
و آخر در صورت عدم تاثر تخویف و انذار صاف صاف بانتزاع ریاست مع نقل حکم
رای صاحبان کورٹ اف ڈراکٹرس کہ از ولایت در باب نصیر الدین حیدر بادشاہ آمدہ بود
بصراحت تمام بی پردہ مندرج بود و مقدار درازی و طوالت این مبسوطہ کم از چند بند نخواہد بود
کہ نقل تمامش در اینجا نوشتن از اصل مطلب دور افتادن است اکنون مع الخیر انشا پردازی
و قافیہ پیمائی اہلکاران تازہ اودہ بجواب چنین ہدایت نامہ مبسوط ملاحظہ کردنی است کہ وجہ

محض خلاف واقع زبانی که در دل خاک نیست فقط زور قلم و خود نمائی که من هم بچو القاظ وزاید
سهم بر باختن می دانم تا ازین چه میکشاید که مطلبی بجز خود نمائی بدان متعلق نمیباشد آری اگر در
همچو مواقع مضمون لطیف گوشاعرانه و فضول باشد بهر سد مضایقه ندارد که در مقام عذر مقدم
مکتوب الیه عذر تقصیر غیر حاضری خود حصه هر کس این مضمون بو گفته و در سفته ۵ شرمنده تصدیع
توام از سر انصاف + هر لحظه قدم رنجه نمائی بجا یم + من عذر تقصیر خود ای دوست چه خواهم + گاهی
بخیالت نرسم وای بجا یم + البته در همچو مواقع بقدر معاشرت و طرز مزاج و ادراک و استعداد
مکتوب الیه هر چه از الفاظ متعارف و اشعار و اقوال عربی و فارسی که آورد و تکلف یافته نشود
و اختلاط زیاده بر آشنائی نباشد بمواقع و مقامات خودش اگر بکار برد گو ازان حاصلی نیست و کاری
نمیکشاید مگر برای ضیافت همچو طبائع و مشق طبیعت بجای خود تواند بود نه اینکه همه تن شب و روز درین
زواند و فضول تبلاش فقرات و قوافی منهمک بوده مشق مطلب نویسی را که بکار آمد است از دست
وهد و در مقام مطلب نویسی معاملات نویسی فرو ماند چنانکه میگویند که مصنف بهار دانش را
بادشاه وقت بدیدن کتابش طلب فرموده بکار انشای بادشاهی مامور کرد هرگاه نامه کدام بادشاه
دگر در رسید و ازین منشی تازه بنوشتن جواب گفته شد حرفی نوشتن نتوانست و بلعز و اعتراف از
عهده انشای بادشاهی موقوف شد مثالش بدین نمط توان فهمید که مثلا شخصی اسپی را بر جهانیدن
و صورت گرفتن و عنان کشیده گردن خم کردن و بیکجا استاده سم پا بر زمین بار بار زدن و آواز
تنفس از منخرین بر آوردن تعلیم و خوبد پذیر کند که بدیدن تماشائیان کوچه و بازار خوشنما باشد
هرگاه غنیم مقابله در آمد یا دشمنی یا راه زنی تعاقب کرد اسپ حسب عادت خود شن بیکجا استاده
گردن خم کرده از مناخر آواز تنفس بر آورده سم پا بار بار بر زمین زند مگر قدم پیش نمیگزارد
تا آنکه سر اکب را بر قدم نمی آرد پس همچو تحریر قافیه پیمائی در معاملات همین معامله دارد که از تماشا
و باری اسپ جهنده بازاری همین نمی باشد و مثل سر اکب مطلب خودش بباد میدهد و طبع خراشی
مکتوب الیه بران مزید کرع مغز نابرد حلق خود بدرید + که گفته شد + ۵ +

۱۲ بیان لطافت مضمون
۱۲ انشای مضمونی
۱۲ بیان مثال
۱۲ سعادت انشای مضمونی
۱۲ قافیه پیمائی
۱۲ فضول

در روح فرسائی و دشواری بسیار است که بمنزلهٔ اعجاز ست کمتر کسی تواند نوشت و تواند فهمید مگر خون معنی ریخته میشود اینکه محض اعجاز خسروی بمنزله خرق عادت بحصهٔ خاص امیر خسرو بود که مثل مثنوی سحر حلال اهلی شیرازی از دیگری نشنیده شد پس لفظ مکرر بیک معنی قریب قریب آوردن که داخل عیب است همچنان اگر معنی دگر بیک لفظ قریب قریب پیدا شود کمال هنر و صنعت کامل است که نظائر این در تجنیسات بسیار گزشت حتی که بفرق یک نقطه هم اگر معنی دگر در یک لفظ پیدا شود تا بمقام کمال استحسان همان لفظ مکرر بمنزلهٔ مصرع ثانی و ثالث میشود که جز این یک باعی کمتر چنین صنعت دیده شد در قائله ؎ تا من بودی منت نمیدانستم + با من بودی منت نمیدانستم + رفتم چو من از میان تو گشتی پیدا + با من بودی منت نمیدانستم + و نظیر تجنیس تام خود این شعر معروف ست که گفته اند ؎ چون از و گشتی همه چیز از تو گشت + چون از و گشتی همه چیز از تو گشت + و هم از نجاست که میگوید ؎ کرم او بهانه میخواهد + کرم او بها نمیخواهد + این چند اقسام تجنیس که بطور مثال و نظائر بیان کرده شد جان سخن همین ست که لفظ مکرر بیک معنی لطفی ندارد و بخلاف این اگر از یک لفظ واحد سه چهار جا کار گیرند و مکرر نیارند اولی تر و بایجاز نزدیکتر ست که طریقه کاملین است یعنی فلان جا باید رفت و گفت و نامه داد و جواب آورد بمعنی باید رفت و باید گفت و نامه باید داد و جواب باید آورد از یک لفظ باید چنانکه باید چهار جا بمعنی واحد کار گرفته اند و کرر نه آورده اند که از فصاحت و ایجاز دور است فافهم وقل ربّ زدنی علما ششم در وقائع و تواریخ نظر بر صحت اخبار و روایات اهم تر است نه رنگینی و شاعری که بر عائت وزن و قافیه و عبارت آرائی و مبالغه شاعرانه نظر بر صحت مضمون و صحت روایت کمتری باشد و باحتمال مبالغه شاعرانه مضمون صحیح هم دروغ می نماید از نجاست که تواریخ منظومه را مثل شاهنامه و سکندرنامه از ثقات معتبره نشمرده اند که از مبالغه و زوائد شاعرانه خالی نبوده است نغم در مکاتیب شوقیه که محض فضول و مشق و شغل بیکار لیست و بجز اظهار اشتیاق زبانی و لفظی و نثاری مطلبی و مضمونی نمیباشد و آنهم

در ہر دو معنی مناسب مقام و چسپان باشد ناخوبتر ازین صنعتی نبوده است که گفته شد **المولفه**
گنم چو فاخته کو کو چو بینم آن کو را + بر یخت اشک چو چشم بدید آنسو را + از حضرت امیر خسرو دہلوی
در بیچو صنائع دفتر است که اعجاز خسروی عبارت ازانست افاده میفرماید ؎ داریم آرزو که حکایت
کنیم بات + لالہ غلام روی تو صد برگ زیر پات + هر برهمن که دید رخ خوبروی تو + زنار
راگسست و لکد زد بروی لات + دیز میفرماید ؎ ای چه ذقنا کدام کوئی + پنجه بمینا
کدام روئی + شد جامهٔ تن ز درد تو چاک + سوزن بلکا کدام سوئی + از جوهر جواهر الکلام
؎ در محفل ابساط جامی باید + زان ساقی گلعذار جامی باید + نومید مشو که او کریم است
رحیم + در هر حالت ازو رجا می باید + ایضاً من جواهر الکلام ؎ آن دو لعل نو دوکان
نمک ست + نه دوکانی که دوکان نمک است + بهر یک بوسه دلا شوری چند + نه نمک آن لب
نه نمکدان نمک است + تا اینکه یک شعر بلفظ واحد و در کتابت اندک مختلف که بزبان فارسی هم
هندی توان خواند از حضرت امیر خسرو علیه الرحمة املای فارسی ؎ ای ندیم بهای جان کسی +
همه سو لیک جای دوربسی + املای هندی ؎ ای ندی مین بهائی جانکسی + همسو لیک
جای دوربسی + فرق هندی و فارسی باندک تامل توان سنجید و هم ازوست که الفاظ
فقط به تبدیل نقوط در عربی و فارسی و هندی بتکلف توان خواند و در هر سه زبا
جدا پیدا میکند که میفرماید بَیْنِی جُودُ تُو یُلْ در عربی یعنی درمیان من ارا
داری و در فارسی بینی خود برید و در هندی دشنام فحش مغلظ است که
تامل توان فهمید بیتی خود نزید و هم ازوست علیه الرحمة که چار شعر موزون
نثر مینویسند که طبائع موزون آنرا بدون غور و تامل تمام هم نظم و هم نثر موزون خواند که
می فرماید ؎ زندگانی خواجهٔ مستونی شنیدی که در دل آمد سودای عشق کرده
تحسین بران شعرهای شیرین موقوف حضرت خدایگان سلاطین اعظم و جمله این را
بنظم بر خواند + آفرین باد بر طبیعت او + خاص که در بیچو صنائع لفظی جانکاست

در ارسالش دیر نباید ساخت الهٰی فقره اولینش این بس شعاع آفتاب کلامش خیابان ذره دلم تابید که سر تا پا محو حیرت گشتم صفای بندش و حسن کلامش که دریافتم بهر دو دست دل گرفته ماندم تجدا که هرگز قابل و لائق چنین تحریری نظیر نبودم لطف و کیفیت وجدانی از لب نمیخیزد مگر انچه از دل خیزد بر دل ریزد صله اش بعوض هر نقطه یک گنج مروارید است الخ پس قطع نظر از چنین صله در چنین وقت و چنان حال تاثیری که لطف و طرز تحریر بر دل بیچاره مکتوب الیه نازک مزاج کرده باشد از همین فقرات پیدا است درینجا کاری دگر هم از قدرت قادر مطلق بوده است که دلها بدست قدرت اوست لاجرم کار تحریر در چنین موقع نتوان گفت که محض کار تقدیر و بیان قدرت موثر حقیقی است زیرا که آنچه تحریر در توحید ذات و کثرت صفات قادر حقیقی بود نه در مدح مکتوب الیه که بالا بالا اجمال ذکرش کرده شد و آینده تفتیش نقل مجلس میشود ان شاء الله تعالی **ششم** تا امکان کدام لفظ زائد و بیکار و مکرر نه آید مگر انکه در تکرار معنی دگر مناسب حال ان مقام پیدا شود که فائده قند مکرر می بخشد و این منتهای حسن تحریر و صنعت تجنیس تام است که گفته شد **لمؤلفه** عیب پیش دوستان باشد هنر ✤ عیب پیش دشمنان باشد هنر ✤ و یک قسم فقط تجنیس لفظی ست نه خطی چنانکه گفته شد **لمؤلفه** تیم انقدر زر تو اید دلاوری ✤ تا جای اشک نثارش دل آوری ✤ کردی عجب بمعرکه غم بهادری ✤ الی شک چشم من تو عجب ✤ دادری ✤ ذات تو از صفات بود دلبر ابری ✤ بار تبهٔ تو کس نتواند برابری ✤ **ایضا** ✤ ندتی جان بخش از لبی جویم ✤ که لب بلب شده یکروز بر لب جویم ✤ **نظیر تجنیس لفظی لمؤلفه** هر انکه حاجت عالم روا بگرداند ✤ چرا نگاه تو گاهی ز ما بگرداند ✤ **ایضا** ✤ ل والد آثار شامت ✤ که آخر نشد وعدهٔ صبح و شامت ✤ و بعض قسم تجنیس خطیت ✤ ته شد **لمؤلفه** نخیز از مقام خود ای فتنه قامت ✤ که برپا شود از قیامت قیامت ✤ لاحظه و تجنیس اگر معنی دگر پیدا است تا منتهای خوبیها است والا منتهای معایب است مگر بضمام جائز داشته اند بشرطیکه قریب بنا شد و کاش اگر لفظ یکی و معنی دو پیدا

بیان تفاوت تجنیس لفظی و خطی از روی تفاوت ان بیان و حال مؤلف شاعر

طرز تحریر بچند اقسام منقسم میشود اول رعایت فهم و ادراک مکتوب الیه بر همه مقدم که کلموا
الناس علی قدر عقولهم دوم در معاملات و مقامات جوابدهی حجت و دلائل موجبه
و مستند و قوی و طرز تحریر صاف صاف مطلب خیز در کار می باشد که تعقید و اعوجاج نداشته
باشد تا طرفثانی و مکتوب الیه را هیچگونه ساخت و آورد معلوم نشود و گنجایش ایراد و گرفت و
الزام بدست نماید تا قول کاتب احتجی نگیرد و معین قول خود نه گرداند و تیغ مرا از من گرفته بر من
نه آزماید لحاظ همچو باریکیها در تحریرات مناظره ضرور ترست تا طرفثانی از قول کاتب کاتب را معقول
و مبند نکند و در رعایت لفاظی و قافیه پیمائی و عبارت آرائی که نظر بهمچو باریکیها کمتر می ماند اکثر ناگوار
خورده اند سوم خبر از مبتدا آنقدر دور نباشد که از مطلب دور افتد و مکتوب الیه را بدقت و مغالطه
انداز د یا معانی دگر منافی مدعا پیدا کند چهارم لفظ تابع معنی باید نه معنی تابع لفظ پنجم
تا امکان الفاظ متعارف و مستعمل عرف بکار برد تا مکتوب الیه نازک مزاج محتاج شرح و قاموس
بوده مکتوب را ناخوانده و انگزارد یا از غایت اغلاق و دقت و دشوار فهمی دلش رمیدگی کند
بل چنان طرز تحریر در کار ست که بمجرد دیدن سطر اول دل ملاحظه کننده را چنان بحکم تمام
بخود در کشد که بدون ملاحظه تمام و کمال قرار نگیرد بلکه بیک نظر دیدن سیری نه پذیرد نظیر ش
تحریری که بنام نامی حضرت سلطان العالم باقی و تارک سلطنت فانی عز نصره نوشته شده بود کافی
بوده است که باهمه کم التفاتی تا بملاحظه کواغذ تا مقامیکه نوبت رسیده بود از غایت اعلان
حاجت بیان ندارد که در آن عالم ابتلای قلعه ولیم فورڈ دور از حال حساب کرده بنام نثار
یک یکحرف جدا جدا بحساب اعداد حروف زر سرخ و سفید از درهم و دنانیر آمده بود و تحریری
که بدست و قلم و انشا و املای خاصچی بسبط تمام بمدائح و استحسان تمام و اشتیاق تحریر درگرفته
بود خود معروف عام است و مطابع اخبار هم در آمده نقلش بجای خود ش در نظائر اقسام انشا ان شاء الله
مرقوم میشود یک فقره ازان در اشتیاق و صفت انشا بطور انموذج این بحث مبتدا تصنیفی
از کلک صداقت سلکش بمطالعه راقم در آید بدان که همه تن مشتاق آن تحریر دلپذیر صدق نظیرم

۱۲ بیان اقسام انشا
۱۲ حاصل معنی عبارت
عربی کلام سید انام علیه
بقدر تعقل فهم مخاطب
۱۲ آنجا
۱۲ گول خوردن در
۱۲ هندی دهوکا کهانا
۱۲ عبارت بلفظ فقرات
فارسی در مقام مدح
و تاخیر انشای عربی
بیان املای است و علم
خاص حضرت اقدس اعلی
بمقام کمال در فارسی
۱۲ نسب تحریر یابانشته

که چو من + خامه گیری و حرف نگاری + لاجرم توان دانست که معنی انشا نو پیدا کردن و آفریدن است که صفت خاص آفریدگار است چنانکه میفرماید ءَاَنتُمۡ اَنشَاتُمۡ شَجَرَتَهَآ اَمۡ نَحۡنُ الۡمُنشِـُٔونَ و مناسبت همین معنی در اصطلاح عرف هم از اطلاق لفظ منشی همین مفهوم خاص مراد است که دلائل موجبه و مضامین عالیه از طبیعت خود پیدا کند تا اطلاق معنی لفظ انشا بر وصاوق آید و عبارت بقدر فهم و ادراک و استعداد مکتوب الیه باشد و طرز تحریر چنان بسلاست و رکاراست که بلا دقت و تکلف با دراک مکتوب الیه در آید بلکه قبل خواندن الفاظ تمامتر نفس المدعا بر خاطر ملاحظه کنندگان جاگزیند نه که تبلاش کتب لغات و فکر و غور طبیعت مکتوب الیه پریشان شود و کتاب را نا خوانده مهمل گذارد و مدعای کاتب فوت شود آری در بعض مقامات خاص که کنایات و اشارات و اصطلاحات از بیشتر قرار می یابند تا آنچه بدیگری اطلاع کردنی نباشد بهمان اصطلاحات خاص بهمدیگر مینویسند و در نهم که بیننده اینقدر پی میبرد که البته درین اصطلاحات خاص رازی و گر مستتر بوده است لهذا چنان مغالطه هم قرار میدهند که بیننده گان بجز معنی ظاهر بمغالطه مستتره پی نبرند و المدعا که مکتوب الیه خاص است معنی مستتره که فی بطن الانشاء اند بخوبی فهمیده مطلب سعدی در یابد چنانکه نظائر این انشا الله بجای خودش می آید اینجا که مراد از بیان تحریرات معاملات مجاریه روزمره متعارف است لاجرم در همچو تحریرات متعارفه ضرورست که بیچگونه تعقید و اعوجاج در عبارت واقع نشود صاف صاف بی تکلف مطلب خیز باشد که طبیعت مکتوب الیه جویا و مشتاق اصل مدعاست و کاتب خط قافیه پیمائی و عبارت آرائی و لفاظی نموده لغات غیر مانوس را هم در بافته طول ممل کرده است قطع نظر از فوت مطلب طبع خراشی مکتوب الیه و دلیل کم مایگی کاتب است و معنی لفظ انشا هم در نیجا صادق نمی آید که الفاظ و لغات مشکله غیر متعارف از طبیعت خود نو پیدا نمیکند و اگر از طبیعت خود الفاظ نو تراشد تا اطلاق معنی انشا بران صادق آید مهمل و نا موضوع و دلیل کمال سفاهت کاتب خواهد بود نه انشا پردازی لاجرم

ل حاصل معنی

خامه و قرطاس است ملاحظه آن مضامین اگر بترجمه انگریزی خواهد شد امید از خداست که کاتب آن در مقام صحت بیانی و راست نویسی از قدردانی و ابذال مراتب عز و امتیاز محروم نخواهد ماند ع گر قبول افتد زهی عز و شرف ✤ چنانچه بالابجای خود نوشته شد ع نفس بشری گرچه مرکب شر است ✤ بی عیب نه هیچکس ز نوع بشر است ✤ لیکن بنظر لطف شهنشاه گرست ✤ گر خود همه عیب ها بدین بنده درست ✤ هر عیب که سلطان بپسندد هنر ست ✤ چون بقای نام نامی همه شاهان ماضی تا ابدالدهر از کتاب است و یادگار مصنف و مولف از قدردانیهای سلاطین است لاجرم ع فدوی ظهیر را فقط این آرزو بود ✤ تا هرچه مقتضای کرمهای او بود ✤ نعم من قال در قابله ع سخن بوصف شه آراستن ازان سبب ست ✤ که پیش اهل سخن منصبی بود مارا ✤ وگرنه منقبت آفتاب معلوم ست ✤ چه حاجت ست بشاطر روز بیارا ✤

نقل خطی که در ماهیت و صفت و معنی انشا به یکی از احباب صادق و مکتوب الیه موافق بطور قاعده کلیه نوشته شد که مکتوب الیه اهل چنین تحریر و مخاطب صحیح بود در آخر کتاب بقبول بعض خطوط مکتوب الیه نیز نظر از نقطی و معنوی نبا بر افاده و تعلیم طبایع انشا پسند بخامه سپرده خواهد شد ان شاء الله تعالی

ع در حقیقت ابتدای کتاب ظهیر الانشا از یمقام تواند نست

بسم الله الرحمن الرحیم

قلم بدست خیالم ز مد بسم الله ✤ مداد ساخته ام از سواد دود آه ✤ حریر جان پی کاغذ زخون دل شنجرف ✤ صریر خامه بود لا اله الا الله ✤ حدا نشئی فخسته رقم ✤ از تو گویا شود زبان قلم ✤ سلام گالصبح وقت الصباح ✤ یجر ذیولها فوق الاقاح ع آنکه اکثر بنویسند که خیریت اینجا ✤ خیریت انجا ز خدا استدعا ✤ غلط ست اینکه نه خیریست در اینجا ممکن ✤ تا که معلوم نگردد خبر خیر شما ✤ پس اگر خیریتم هست شما را مطلوب ✤ تا کنید از خبر خیر خود آگاه مرا ✤ خیریت من چون همه وابسته خیریت تست ✤ رقش علی اخیوک خیری و اذا لیس فلا آمدم بر جان سخن حضرت من اول معنی لفظ انشا باید دانست بعده خامه بدست دل باید سپرد ع رسی انگه بدر دمن که چیزمن

طبائع ارباب این دیار بالفعل برای چندی بمصلحتی که بالا نوشته شد عجالة الوقت همین نقل
یک خط را که ماقبل ول جامع و مانع بود بخطبه حمد و نعت و دیباچه نام نامی شهنشاه جهان و جهانیان
بالقابهای زیبنیت افزوده بصورت کتاب درآنموده شد و لطف حسن طرز بیان خود بر ارباب
معنی پوشیده نمیتواند ماند که از ابتدای خطبه حمد و نعت تا تمام دیباچه بلکه تمام کتاب بنای سخن
بر بیان معنی لفظ انشا است بجمیعه لفظ انشاء کم که در آیه کریمه هُوَ الَّذِی اَنْشَاکُمْ الخ وارد است
در ضمن بیان همین معنی لفظ انشا تمام حمد و سپاس نعمای الهی و در سپاس الهی تمام نعت حبیب او صلی الله
علیه وسلم و در ضمن همین شکر و سپاس الهی بیان صفات واقعی خیر محض فیض عام شهنشاه مجازی که
بیان واقعی راست بر است ظاهر و باهر است بلا تصنع و مبالغه شاعرانه بر سبیل افتادسخن از خامه بر آید
تا آمد بیتکلف باشد نه آورد و هم تمام کتاب بیان ماهیت و معنی انشا در ضمن شکر و سپاس نعمای
الهی تمام کرده شد و طرز بیان بتکلف صاف صاف بروانگی تحریر دسلاست بیانی خود بر طبائع
متعلمان معنی فهم جا میکند که نقلها از مسوده نادرست برده اند و در طبع چنین کتاب مرغوب
طبائع اهل این دیار بدون استحسان رای پسند و حکم حکام وقت خصوصا خاقان جهان خدیو
گیهان خداوند خدایگان شهنشاه زمان و زمانیان باسمها و القابها مجال و استطاعت
مولف نبوده است مگر چون بدون طبع شیوع چنین کتاب متعذر و بدون شیوع
عام و نسخه های متعدد و بملاحظه ممدوح در آوردن باختیار مولف نبود و بدون ملاحظه
و پسند و حکم طبع حکام اولوالالباب ممدوح اجرا در رواج تعلیم این در مدارس دیار اوده عسیر
لهذا اتمام فوائد و مصالح بالفعلی در طبع در آورده بدرس چنین کتاب برای اهل دیار هند در
کتاب شرح داده شد تا بعد ملاحظه و غور آنهمه مراتب آنچه رای ارباب الالباب حکام حکم و تجویز
فرماید بجا و مناسب خواهد بود آنچه بدون فعل مبالغه شاعرانه و بدون رعایت رنگینی عبارات
و نثاری اندکی از حال بیان واقعی راست بر است شهنشاه جهان و جهانیان فرمانروای
ممالک انگلستان و هندوستان بالقابها و خطابها موجه و مستند و مدلل و منصوص و قف

حاصل معنی آیه کریمه آن خدای است که شما را آفرید
مطلق است یعنی بیدا کرد

تحریر کاری میکشاید کہ مبانی مطالب و برہمزن کار ہاست چنانکہ نظائر و ماہیتش درہمین
کتاب بجای خود شرح داده خواہد شد ہرگاہ نظر بر الفاظ و قوافی و رنگینی و عبارت آرائی آمد
لطف بیان ادای مطلب و مضامین باقی نمیماند پس ہمین انشای املای طبعی انچہ بیان واقعی و بر
خود گذشتہ و بامتحان خود در آمده بود نقول آنہمہ تحریرات در مقام نظائر و تمثیلات بجاہای
خود ہا کہ بر سبیل بیان و افتاد سخن بسلسلۂ کلام مناسب مقام افتاده نجامه در آمد از آنجاست کہ مثل
کتب متعارف ترتیب ابواب و فصول و دفعات و مقامات را گنجایش و موقع ننمود کہ در سلسلۂ
بیان حکایت طفره و تفرقه واقع میشد اصل مدعا کہ طرز بیان سریع الفہم مطلب خیز است بخوبی
حاصل تا آمد و روانگی قلم بتکلف یافته شود و آورد و ساخت و سخن آرائی و تصنع نباشد
لاجرم درچنین صورت و اعتراف لاعلمی گنجایش ایراد و اعتراض و الزام برین انشای معنوی
و املای طبعی عند الانصاف باقی نماند کہ خود مولف کتاب لاعلمی کم استعدادی خود با انشای
لفظی و اکتسابی معترف است چنانکہ بالا نوشته شد ۵ درین مقام معنی نظر بود نہ بلفظ + بلفظ و خط
چو بود لغزشی فلیس کھا + بشاعری چو بود اعتراض معترفم + و را عتراض مضمون بود بیان فرماید +

وجہ دیگر در عدم التزام و ترتیب ابواب و فصول این است کہ

گنجایش ہمچو طرز بیان و چنین تحریر و تقریر بدون مخاطب صحیح و مکتوب الیہ موافق درست نمی آید
از نجاست کہ این تمام کتاب معنی بر نقل یک خط است کہ بیکی از احباب معنی فہم در بیان ماہیت
و معنی انشا نوشته شده بود پس در ہمچو خطوط جوابی نظر بر جواب سوالات سائل مقدم می باشد
نہ ترتیب ابواب و فصول چون سخن دراز شد و بسط خط باجزای چند رسید کہ کتاب تمام شد و مضامین
ماہیت انشا تمام نشد ارباب زمانہ شائقان انشا را بچنین طرز تحریر عام فہم رغبتی وافر دیده شد
و در معاملات و دستورات دفاتر و مدارس سرکار والا رواج تدریس و تعلیم زبان اردو اکثر
و فارسی کمتر دیده شد والحق کہ استحسان و مصالح این رای و رجحان زبان اردو بر فارسی مخصوص
بہمین دیار و نواح بجای خود درہمین کتاب موجه و مدلل نوشته شد لاجرم بنظر کمال شغف

مسودات والد مولف یا مولف بوده اند خصوصاً در وثیقه دوامی بابت لون چهارم بمقدار
یک کرور روپیه که در یکم محرم ۱۲۷۱ هجری بعد منظوری سفارت عموی مولف در کلکته که مو
خلیل الدین خان بهادر نام و خطاب بود داخل خزانه سرکار انگریزی شده بود آنهمه از سعی و کوشش
و صلاح دهی مولف از دست مولف بعمل آمده بود و همه مدات و دفعات وثیقه این لو
دوامی به تجویز و رای و دست و قلم مسوده مولف بقلم آمده که اکنون بعد برهمی و تلف تمام
کواغذ دفاتر سرکار ین بایام غدر در عملداری ثانوی انگریزی از علم و یاد و نشاندهی امداد
مولف ارباب دفتر وثیقه انگریزی را چنان مدد ها و تقویت ها رسیده که چٹھی استحسان و خوشنودی
کمال بطور سارٹیفکٹ بدست و قلم خاص صاحب قائم مقام چیف کمشنر بهادر اوده بالقابه حاصل گردید
و یک کتاب بضبط قوانین دفعات و ثائق و عهد نامجات بدست و قلم و تالیف و ترتیب مولف بدفتر
وثیقه داخل است که همان به تقسیم مشاهره تخواهداران وثیقه بمنزله دستور العمل بوده است از اینجا
که از ایام طفلی تا حالت تحریر که سنین عمر مولف غالباً از هفتاد تجاوز کرده باشد نوبت تحصیل
و تدریس علوم درسی و کتابی و مشق تحریر حسن خط از ثلث و نسخ و نستعلیق وغیره نرسید و نه
باینطرف حاجت و ضرورت افتاد که صاف نویس دگر بود و مقام عبارت ارائی و انشا پردازی
و لفاظی و قافیه پیمائی و شاعری و رنگینی مثل منشیان و منشیان سابقه سلطنت تیموریه
درین دفتر بجز مطلب نویسی صاف صاف نبود که آنجا تحریرات و مکاتبات و معاملات با اهل
زبانان فارسی با همدگر بود و اینجا روی سخن و کتابت با هالی غیر زبان بود که فارسی هم محتاج ترجمه
انگریزی بود تا برنگینی عبارت چه رسد لاجرم سوای مطلب نویسی صاف صاف سریع الفهم
هیچگاه باینطرف حاجتی و التفاتی نشد و نه فرصت تحصیل و اکتساب قوانین انشای لفظی کتبی
حاصل محض بوده دست داد و اکنون که با نیهم کاری نمانده است بلکه اردوی هندی
محاورات خاص اهل این دیار در کار است ازینجاست که نظر بر قواعد انشا های آن اهل زبانان
فارس درین تحریر طبعی نبوده است و نه حاجت باکست نه خود را استعداد آن و نه از خیان

ز حال بالاجمال مولف ہم ملاحظہ کنندگان کتاب را اگاہ شدن ضرور تر ست تا بر صحت نقول
تحریرات اکثر سلاطین و وزرای اوده وہم بر عذر کم استعدادی و بیچمدانی مولف حجتی موجه
و شاہدی عادل بوده سبب خطا پوشی و عذر نیوشی و مایه اصلاح ارباب صلاح گردیده از حرف
گیری وایراد معذور باشد که انشای اکتسابی و املای لفظی نبوده است بلکه طبعی و معنوی است
ے در ینمقام معنی نظر بود نه به لفظ ؛ بلفظ و خط چو بود لغزشی فلیس لها ؛ بشاعری چو بود
اعتراض معترفم ؛ ور اعتراض بمضمون بود بیان فرما ؛

آمدم بر بیان حال مولف

مخفی مباد که مولف کتاب در دولتخانه خود و شش دورهٔ سلطنت اوده که زمانه اوائل مسند
نشینی نواب سعادت علیخان ۱۱۷۴ ہجری مطابق ۱۷۶۰ع بود تا آخر عهد سلطنت حضرت سلطان عالم محمد
واجد علیشاه که ہفتم فروری ۱۸۵۶ع مطابق بست و نهم جمادی الاولی ۱۲۷۲ ہجری بود بکار ہای
دفتر انشا و مسودات نویسی عهد نامجات و وثائق و جواب نویسی خطوط و محبت نامجات دفتر
اعظم گورنری کلکته و جمیع تحریرات و معاملات متعلقهٔ دفتر رزیڈنسی اوده و دفتر حربلی و
بخشیگری و دیوانی متعلقهٔ سرکار خاصه اوده مدت العمر خود مامور ماند و بمزید کمال تدین و علم انشا
و نیکو خدمتیهای والد مولف که منشی مسعود نام بود نظر التفات وزرا و سلاطین اوده بنا بر پیهای
مولف در ہر حال بدرجه کمال ماند که حکایت ما ازان در دیار لکنؤ ہنوز باقیست از نجاست
که ہیچگونه نوبت تحصیل علوم درسی هم نرسیده بود که بسن دوازده سالگی زمانه اوائل مسند نشینی
غازی الدین حیدر که ۱۲۳۲ ہجری مطابق ۱۸۱۶ عیسوی بود کتاب گلستان شاید باب دوم
میخوانده باشم که بحکم تمام بی مرضی و انکار و امتناع والد مولف از مکتب و مدرسه علم برگشیده بکار
انشا و مسودات نویسی و نقلنویسی تحریرات دفتر سکرٹری و وزارت اوده مامور گردید و دستور
وقت یعنی نواب معتمد دوله بهادر بکمال رافت پدرانه بفرزندی خود گرفتند از نجاست که اکثر
وثائق و عهد نامجات و تحریرات معاملات انگریزی درین شش دورهٔ سلطنت اوده

بیان انکه از حال بالاجمال مولف کتاب تا بر صحت نقول و ابات و تفاصیل سن و سبب عذر و حجت ای مولف و دادرسی و خطا عبارت سبب معذور شدن و حجتی موجب و معقول باشد ۱۲

مسودات

کہ ہمین طرز تحریر عام فہم بکار آمد و مفید مدعا و ہم در زمانہ رائج و متعارف است و آموختنش
نیز بہ نسبت رنگین نویسی قافیہ پیمائی آسان تر ست بخلاف این رنگینی و عبارت آرائی و شاعری
و ذو معنیین با تجنیس لفظی و معنوی و خلی با لطائف ظرائف بالکفاظی با اجتماع لغات غیر مانوس و ہمچو مقدمات
و معاملات و تحریرات متعارف صرف کردن نہایت معیوب و متروک و ممنوع منافی مدعا بلکہ
برعکس مدعا و مایۂ ضرر کمال می باشد و آموختنش مشکل تر و مدت و مشقت دراز و استعداد
کامل و مہارت و استحضار تمام در جمیع علوم میخواہد و حاصل ازین خصوصاً در معاملات بجز قرر
ہیچ نیست کہ بیکار محض بلکہ مخرب کار ہا ست و مشقت رایگان معہذا ارباب زبانہ شائقین انشا
را بعین قسم تحریرات رنگین و لطائف و ظرائف و شاعری و لفاظی و صنائع و بدائع موزون
و مقفی مسجع و مرصع و تلمیع و تجنیس شوق و رغبت تمام و پسند طبائع و میلان خاطر نوعمران
ناکار افتادہ است لہذا ناگزیر محض برعایت رغبت خاطر و دلچسپی و ضیافت طبع ارباب زمانہ
بعض نقول تحریرات رنگین و شاعری و لطائف و ظرائف و صنائع لفظی و معنوی ہم
بطور نظایر داخل کردہ بعدہ ضرر و آفات آن انچہ بر خود گزشتہ و با متحان خود در آمدہ
بود بیان کردہ شد و باز مواقع و مقامات فوائد و تاثیرات ہم انچہ بر خود گزشتہ و بتجربہ
خود در آمدہ نوشتہ شد کہ بنا بر رنگینی و لطائف منشیانہ و مبالغہ شاعرانہ و زوائد فضول خالی
از مطلب ہمچو ہمچو مقامات می باشند تا شائقان انشای لفظی خالی از رنگینی و انستہ کم رغبتی و بیدلی
نکنند خصوصاً در ابتدای تمہید سخن بہ بیان معنی و ماہیت انشا مضمون حمد و نعت بطور
براعت استہلال خود بخود پیدا است کہ آمد معلوم میشود نہ آورد و در بیان انشای لفظی و معنوی
انچہ مجملاً حال غدر عام در فتنہ لکھنؤ و صورت آبادی و ویرانی قیصر باغ از خامہ بر آمدہ
البتہ لائق التفات و ملاحظہ ارباب انشا طلب است کہ با ہمہ مبالغہ شاعرانہ از مرتبہ عدول
و ثقات و صحت روایت و واقعیت بر نہ افتادہ لطف ہمچو طرز بیان انرا ملاحظہ تعلق دارد
کہ وجدانی است نہ بیانی فَانْظُرْ اِلٰی مَا قَالَ وَلَا تَنْظُرْ اِلٰی مَنْ قَالَ اکنون اندکی

ہمہ اردو دانان خواندہ و ناخواندہ این دیار بہواران اشتیاق و تمنا بشوق خود خریدہ
خواندن آغاز کنند و بدین حیلہ تعلیم پذیرفتہ بنوشتخواند اردو ہم ماہر و قادر و شائق شوند
کہ فارسی در ضمن این خود حاصل است ع چہ خوش بودکہ برآید بیک کرشمہ دو کار ۱۲ زیرا کہ
از درس فارسی اردو خود بخود بدون تحصیل حاصل است علاوہ اگر بصد مشقت بدون فارسی اردوے
محض تعلیم پذیرفتہ حرف شناس ہم شد تا بہین اظہار نویسی و زبان بندی محکمات وغیرہ کار
تواند کرد مگر بترجمہ زبان انگریزی مثل فارسی آن قادر نتواند بود لاجرم اردو بدون فارسی دانی ناتمام چنانکہ فارسی
فارسی بدون چاشنی عربی بی نمک است پس فارسی دان را اردوی کامل بدون تحصیل خود
حاصل و از خواندن اردوی محض فارسی دانی غیر ممکن کہ اردو محتاج فارسی است نہ فارسی محتاج
اردو و طریق تحصیل اردو درین انشای فارسی این ست کہ ہر قدر کہ این انشای فارسی را بشوق و تعریف
خاطر خود ہا بدقت تمام سبق خواندہ باشند ہمان سبق ہر روزہ را بعبارت اردو کہ بدان ہا ماند
ترجمہ کردہ اصلاح میگرفتہ باشند تا بخواندن چنین فارسی در نوشتخواند بخوبی تمام مہارت میشود
و تفصیل مضامین کتاب بملاحظہ فہرست کتاب کہ بصفحات اوائل کتاب بترتیب خانہ بندی اوراق و
صفحات بقید مہندسہ نوشتہ شدہ است بخوبی معلوم مینواند شد امید از خدا است کہ بملاحظہ
طرز تحریر صاف صاف مطلب خیز ملا تعقید صاحبان قدر شناس معنی فہم سخن سنج اربابِ لوالالباب
عالی طبع حکیم طبع مدبر و بصیر و ہند نکتہ دیگر کہ فہمیدنش ضرور تر ست اینکہ اکثر ضرورت و حاجت
تحریر در معاملات و مقدمات و قرارداد نویسی یا مطلب نویسی یا جواب نویسی یا اظہار نویسی یا
اخبار نویسی یا احکام یا جوابدہی یا خطوط خانگی یا عرض مدعای خود یا دست آویز و اسناد
وغیرہ ضرور تر می باشد کہ محض برای ہمچنین کار ہا نوشتخواند آموختن ناگزیری افتد و درین
مقامات طرز تحریر صاف صاف مطلب خیز قریب الفہم درکار می باشد تا مطلب کاتب بے دقت
وغور بآسانی تمام بذہن بینندگان و مکتوب الیہ درآید و ہیچگونہ دقت و اشتباہ در ادراک مضامین
واقع نشود و اصل مطلب کاتب از نافہمی مکتوب الیہ برہم نخورد و در اصل مدعا اشتباہ واقع نشود کہ

بیان طریق تحصیل اردو درین انشای فارسی ۱۲

عبارت بسلیس عام فہم

قواعد و ضوابط عبارت

مع معجزہ انشای علوی حقیقی کہ انشای منشی تقدیر است چونکہ زبان اُردو در زمرہ جبلی اہل دیار
ہندست لہذا اہل دیار ہند استحصال زبان اردو تحصیل حاصل و محنت بیفائدہ را یگان محض دانستہ
توجہ خاطر بہ تحصیل آن کمتر دارند و بسبب تعمیم عام قدر و وقعت اُردو نزد اردو دانان دیار ہند کمتر
است کہ ہر جاہل ناخواندہ بازاری بتکلف می سراید بدیں بہت بہ تحصیل اُردو اہتمام کمتر دارند و دکھائے
اینہا بہ تحصیل اُردو میل و شغف ندارند و در چیزیکہ دل را شغف نباشد و طبیعت قبول نکند
ہر چند آسان تر بر دل ناخواستہ مشکل تر و العکس بالعکس ؎ بہر کاریکہ ہمت بستہ گردد +
اگر خاری بود گلدستہ گردد + وگر ہمت نہ بندد دل نخواہد + ز برگ گل دل او خستہ گردد + بخلاف
فارسی کہ در تحصیل و نوشتن عبارتش چقدر ہا اہتمام و مشقتہا میکنند و طفلان را بمصارف خطیر
تعلیم میکنانند و دل برین می نہند بل میدہند خصوصاً شہر کینگ کالج از دور شنیدہ بشوق
تمام بخواندن کتب فارسی میل میکنند و این نیز خود ظاہر و معلوم است کہ اُردو کدام زبان
خاص بہ تخصیص کدام ملک نبودہ است مثل عربی از عرب و فارسی از فارس و ترکی از ترکستان
و ہندی از ہندوستان اُردو را با کدام ملک خاص تخصیصی نبودہ است کہ زبان آنملک گفتہ آید بلکہ
ہمین خط و املا و الفاظ فارسی و عربی را در ہندی ریختہ اردو نام نہادہ اند کہ ریختہ نام این اسم
با مسمی است و وجہ تسمیہ بلفظ اُردو و ماہیت و بنای زبان اُردو بجای خودش در ہمین کتاب ظہیر الانشا
مرقوم است لاجرم اُردو در حقیقت عین فارسی و انشا و املا و رسم خط ہم خط فارسی متعارف دارد
و اہل این دیار ہند را شغف و توجہ ہم بوجوہ مذکور الصدر بجانب تحصیل فارسی بہ نسبت اردو زیادہ
است کہ زاُردو بخوبی ماہر و از آغوش مادر تعلیم پذیرفتہ و مشاق اند مگر بدون خواندن فارسی
نوشتن اندار دو نمی توانند کرد لہذا چنان مناسب معلوم شد کہ برای تعلیم اُردو دانان ناخواندہ
کہ حرف آشنا نبودہ اند یک انشای فارسی مختصر بعبارت سلیس صاف صاف قریب الفہم چنان
تالیف کردہ شود کہ جمیع فوائد و قواعد خوبیہا و مصلحت ہا و تشویق و ترغیب و آسانی زبان
اُردو بعبارت فارسی بیان کردہ شود تا با شتیاق فارسی بدون حکم و بی تاکید مکرر

بیان مصلحت و ترغیب
بر تحصیل فارسی بجہت اردو
خصوصاً در این دیار

بعد بیان حلیہ کتاب شرح داده خواہد شد انشاء اللہ تعالی لاجرم از ارباب اولو الالباب امید عفو و اصلاح ست نہ مقام اعتراض و ایراد اَلْعُذْرُ عِنْدَ کِرَامِ النَّاسِ مَقْبُوْلٌ نفس بشری گرچہ مرکب بہ بشریت ست + بی عیب نہ ہیچکس ز نوع بشریت ست + لیکن نظر لطف تو بر من اگر ست + گر خود ہمہ عیبہا بدین بندہ در ست + ہر عیب کہ سلطان بہ پسند دہنر ست

بسم اللہ الرحمن الرحیم

بیان حلیہ کتاب کہ باہم اجمال فائدہ ملاحظہ تمام کتاب بالاستیعاب می بخشد ۱۲ ف

حلیہ کتاب ظہیر الانشا مفید و مطبوع و بکار آمد بمضامین دلکش و بیان واقعی بر خود گذشتہ و امتحان رسیدہ کہ در ضمن این فائدہ تواریخ صحیح و معاملات و تحریرات شاہان اودہ بخوبی حاصل ست زیرا کہ مولف کتاب منشی خاص و قدیم موروثی سرکار اودہ بودہ است بعبارت سلیس فارسی مطلب خیز قریب الفہم کہ وجہ مصلحت عبارت فارسی در دیباچہ کتاب شرح داده شد لائق تعلیم مبتدیان اردو و فارسی و لائق ملاحظہ و خط وجدانی منتہیان نکتہ سنج معنی فہم

نام کتاب برعایت نام مولف ظہیر الانشا ست زیرا کہ نام تاریخی مولف ظہیر الدین ست و بہمین نام و تخلص ظہیر نامزد و مشہور ست **فائدہ** در بیان ماہیت و معنی انشا کہ تمام حمد و نعت ہم در شرح بیان معنی انشا خود بخود ہویدا ست مشتمل ست بر اکثر قواعد انشا و لطائف و ظرائف صنائع لفظی و معنوی نظم و نثر و ترصیع و تلمیع و اقتباس و تجنیس لفظی و خطی و بیان فرق بمیان انشای وہبی و اکتسابی و لفظی و معنوی و بیان تاثیرات و فوائد و امتحانات انشای معنوی کہ از دست و قلم خود بر آمدہ و بہ تجربہ خود در آمدہ کہ در ہر زبان و ہر عبارت و ہر الفاظ عربی خواہ فارسی خواہ اردو خواہ انگریزی خواہ ہندی خواہ ترکی اگر ترجمہ اش بالفاظ کردہ شود مطلب از دست نرود و اثر و فائدہ و لطف انشای معنوی کہ مراد از مضمون ست بخوبی حاصل و تحصیل این آسان تر و بفہم نزدیک تر و بکار آمد و مطبوع طبائع خاص و عام چہ مبتدی و چہ منتہی قریب الفہم بلا اعوجاج و تعقید مع نقول اکثر تحریرات سلاطین اودہ و وزرا و عمائد شہر و دیار بمقام نظائر انشای لفظی و معنوی مفید کار اکثر لطیفہ سنجان فارسی مخصوص برای اردو دانان و فارسی خوانان دیار ہند

فارسی عجمی بهمین زبان روزمره داشتند همچو انشا ها نیز بهمان زمانه بهمین زبان خاص نام برآورده
بودند و انجام مراد از نیمه اهتمام بلیغ در تدریس و تعلیم **اول** ادای مطلب لائق فهم و ادراک
مکتوب الیه مقدم و اهم **دوم** ترجمه فارسی یا اردو در انگریزی خواه ترجمه انگریزی در اردو
یا فارسی نبوعی که در اصل مطلب و مدعای کاتب هیچگونه فرقی و فتوری واقع نشود مراد میباشد
که فساد معنی مشتبه و متضاد و منافی مدعا لامحاله در ترجمه واقع میشود و این در معاملات
و مقدمات و اظهارات هرگونه مایه قباحات و برهمی کارها و مقدمات است که بهمین نظر سرکار والا
در تمام محکمات این دیار و زبان بندی اظهارات بهمین زبان اردو مستعمله عام مسلم داشته رواج
داده است زیرا که در ترجمه آن همه الفاظ رنگین و قافیه پیمائی فتور در اصل مدعا ناگزیر است
وَلَيْسَ هٰذَا مِنْ ذَالِكَ لهذا محض بمصلحت تعلیم و تفهیم و ترغیب اهل این دیار و برای بقای
نام نیک شهنشاه خیر محض فیض عام دام اقبالها و سلطنتها فوائد زبان اردو به انشا و عبارت
فارسی نوشته شد لاجرم بلاحظه انیمه مصالح مذکوره بالا اگر درس و تعلیم چنین کتاب در این دیار
اوده بالفعل بمصلحت وقت مصلحت نماید تا بحکم طبع منت ها بر جان شائقان دیار اوده
گذاشته آید و خلاصه مضامین و فوائد و قواعد تمام کتاب بلاحظه کتاب واضح می تواند شد
مگر چون ملاحظه تمام کتاب بالاستیعاب برارباب اهل حل و عقد مهمات عظیمه خالی از دقت و حرج
کارهای عظیمه نتواند بود لهذا حلیه کتاب بخلاصه همه فوائد نوشتن مقدم ترنمود که بلاحظه آن فهرست
تمام مضامین کتاب که در صفحات اولی ست تمام مضامین کتاب برارباب الوالالباب
باندک التفات هویدا میشود چون در تحریر معاملات و مقدمات ادای مضامین و مطالب صاف
صاف مقدم میباشد نه رعایت الفاظ و قافیه پیمائی و رنگینی که مقامات این بجای خود در همین
کتاب بیان کرده میشود در رنگینی الفاظ در مقام مطلب نویسی معیوب و منافی مدعاست لاجرم
ملاحظه کنندگان ارباب معنی را نظر بر معانی و مضامین مقدم است نه الفاظ که مولف کم مایه بی استعداد
خود بهیچدانی و کم مایگی خود اعتراف دارد از نجاست که چیزی از وجه کم استعدادی و کم اکتسابی خود نیز

بیان نمبر ۱ کہ بلاحظہ تمام کتاب بالاستیعاب برارباب اہل حل و عقد مہمات عظیمہ خالی از دقت و حرج کارہای عظیمہ نتواند بود لہذا بلاحظہ فہرست تمام مضامین کتاب کہ در صفحات اولی ست تمام مضامین کتاب برارباب الوالالباب باندک التفات ہویدا میشود

که بجانب هر شی که طبع انسانی بالطبع مائل و راغب و شائق میباشد تعلیم آن بآسانی تمام طبیعت انسانی قبول میکند والعکس بالعکس پس هرگاه استعداد اردو دانی هم موقوف بر فارسی خوانی شد و شوق و شغف خاطر اهل این دیار هم بجانب فارسی زیاده ترکه اردو خود حاصل دارند و هم ترجمه زبان انگریزی بدون فارسی دانی در اردو هم دشوار چه جاکه در فارسی و در صورت فارسی دانی هم در اردو و هم در فارسی ترجمه نیز بخوبی تو انکرد و شغف طبائع این دیار بران مزید لهذا بنده کمترین ظهیر بلگرامی که بکار انشا و خطاب دبیر الانشا از سرکار سلاطین اوده دارد و از شش دوره سلطنت اوده و دولتخانه خود نام برآورده قدیم کارگذار سرکار اوده بود این انشای فارسی بعبارت سلیس بحد فهم مطلب خیر مسجل بعنوان دیباجه بنام نامی حضرت قدر قدرت سپهر مرتبت خدیو گیهان خاقان زمان والی هندوستان شهنشاه انگلستان و هندوستان ملکه دوران باسمها والقابها خلد الله ملکها با اکثر صنائع و بدائع لفظی و معنوی و تجنیس خطی و صنعت ترصیع که طبائع اهل دیار بالطبع شائق آن بوده اند خصوصاً بچنین صنعت خاص تالیف و تصنیف کنانیده اندکه ترجمه این بهر زبان که کرده شود لطف انشای معنوی و بلاغت مضامین بدستور قائم و باقی می ماند و در اصل مدعا و مطلب بهیچگونه فتوری و اعوجاجی و تعقیدی واقع نشود و مطلب کاتب در هر ترجمه بخوبی و آسانی تمام بفهم درآید بخلاف دگر انشاهای مشهوره فارسی مثل وصاف و صحیفه شاهی و طاهر وحید و ابو الفضل و سه نثر ملا ظهوری و طغرای مشهور و وقائع نعمتخان عالی و جنگنامه بهادر شاه و غیرهم که لطف بیان و انشا پردازی انها بهمین عبارت و همین زبان فارسی بالفاظ خاص که واضع وضع کرده است منحصر است دران هم محتاج شروح و کتب لغات و استعارات بوده اندکه الفاظ زوائد بسیار و مضامین اندک دارند فقط انیقدر مضمون که خط مرسله شمار سید در انیقدر مضمون تمام صفحه صحیفه سیاه است ترجمه آنهمه الفاظ لفظاً لفظاً اگر در انگریزی یا زبان دگر کرده شود لطف آن انشای لفظی کجا بلکه اصل مدعای کاتب هم فوت و خلط مبحث میشود و مشقت و دماغ سوزی مترجم زیاده تر و همه بفائده و رایگان محض دران زمانه سابق که همه اهل

بیان ضرورت اهتمام و کوشش تمام فدویان خاص و براورختگان باختصاص تعلقداران اوده عموماً و مهاراجگان والاشان باسمهم والقابهم و خطابهم خصوصاً در تقرر کالج و تالیف این کتاب ۱۲

عه بیان ضرورت نثر سلیس کتب که ترجمه لفظی عبارت کتاب بهر زبان که کرده شود اصل مطلب و لطف مضامین انشای معنوی از دست نرود و بخلاف انشاهای دیگر که در ترجمه لفظی اصل مطلب بریم میخورد و لطف انشا لفظی که در همان الفاظ طاق است در ترجمه زبان دگر [illegible]

این مراحم از جانب جمیع رعایا و ساکنان ملک اودھ عموماً و اجر و جزا و ثواب کامل از جانب خداوند تعالی خصوصاً تا ابدالاباد باد

بیان سبب وجہ کہ این کتاب ظہیر الانشا بچہ مصلحت بفارسی تالیف کردہ شد بزبان اردو عام فہم کہ رواج این دیار بود چرا نوشتہ شد کہ بی تکلف بفہم ہر یک از خاص و عام درمی آمد

لاجرم توان دانست کہ چون این دیار ملک اودھ جدید العمل است و زبان قدیم این دیار ہندی کہ بھاشا و سنسکرت و ناگری بود بسبب تسلط سلاطین عجم و فارس و ترک ترک گردیدہ بازبان عربی و فارسی و ہندی آمیختہ معجون مرکب ترکیب یافتہ باردو نامزد شد کہ وجہ تسمیتش و سبب رواج و بنای امتزاج این در ہمین کتاب ظہیر الانشا بجای خودش واضح تر مرقوم میشود و اسم با مسمے رنختہ است یعنی زبان فارسی و عربی در زبان ہندی رنختہ اند چون تمام اہل دیار بمرور دہور زبان اصلی ہندی قدیمی خود بتدریج فراموش کردہ بہمین زبان مرکب عادی و خو پذیر گشتہ اند و اکنون تمام اہل این دیار را تعلیم پذیری زبان انگریزی ضرور تر و مفید کارہا و ترک این ہر گونہ مایہ ضرر و نقصان و ہرج کارہاست و این زبان انگریزی بدون ترجمہ اردو بفہم اہل این دیار دشوار تر بود و زبان اردو بدون فارسی دانی ناتمام و نادرست کہ اکثر الفاظ فارسی و ترکیب فارسی و رسم خط و املا ہم بخط فارسی دارد فقط چند موصولات ہندی برای نام ست و ہر خواندہ و ناخواندہ این دیار ہمین زبان رنختہ اردو بخوبی ماہر کہ بدون تعلیم و تدریس از آغوش مادر چنان تعلیم پذیر یافتہ اند کہ از کلام آنہا دگر اہل دیار سند میگیرند مگر نوشتن و خواندن و صحت الفاظ و ادائے مخارج و املا بدون خواندن فارسی دشوار و در تعلیم قواعد اردو محنت و مشقت اوستاد و شاگرد ہمانقدر ست کہ در فارسی و عربی است و اہل این دیار را نخواندن و آموختن اردوی محض توجہ کمتر کہ محنت رایگان و تحصیل حاصل و تضیع اوقات میدانند بخلاف فارسی کہ بہمین قدر مشقت حاصل میتوانند شد لہذا نخواندن و نوشتن عبارت فارسی و آموختن آن و تعلیم ابنای خود بہمین زبان اہتمام و کوشش و شوق و شغف تمام دارند و این خود ظاہر خاصہ طبیعت و کلیہ حکمت

بیان سبب تالیف کتاب ظہیر الانشا

بیان سبب تالیف کتاب ظہیر الانشا

پس ہرگاہ نیت حق طویت وہمت والا نہمت حضرت شہنشاہ انگلستان دام اقبالہا وخلد اللہ ملکہا وسلطنتہا عموماً ونواب مستطاب فلک جناب ویسرای ہندوستان وزیر اعظم دستور معظم سر جان لارنس صاحب بہادر باسمہ والقابہ وخطابہ خصوصاً بنابر انتفاع دارین تمام بندگان خدا انتقید مصروف دیدہ شد لہذا بندگان برافراختہ خاص وفدویان عزت بخشیدہ باختصاص سراپا عقیدت واخلاص یعنی دیگجی سنگہ راجہ قدیم بلرام پور وتلسی پور وغیرہ متعلقہ ملک اودہ قسمت ضلع گونڈہ کہ سوای ہرگونہ مراحم عظمی وعطیات کبری بخطاب خاص نائٹ کمانڈر آف دی موسٹ اگیریلنڈار ڈر اف دی سٹار اف انڈیا نیز سرفرازی یافتہ است وفدوی خاص با اخلاص راجہ مان سنگہ بہادر قائم جنگ کہ از پیشتر بہمچو خطاب آبائی وذاتی اختصاص داشت ومجددا بمحض مراحم خاص شہنشاہ انگلستان بخطاب سمر نایٹ کمانڈر اسٹار آف انڈیا برتر قی افزود ہمہ تعلقداران اودہ را متفق وشریک کردہ بدیار دارالحکومت خاص شہر لکھنؤ یک کالج خاص وعام قرار دادند کہ در کالج خاص ہمہ شاہزادگان عالی قدر وابنای ارباب وثایق واطفال تمام رئیسان وامرا وزرا وشرفا وتمام تعلقداران ملک اودہ تعلیم وتربیت خاص علوم وزبان انگریزی ترجمہ فارسی واردو میافتہ باشند ودر اسکول عام کہ متعلق ہمین کنگ کالج ست ہمہ اطفال خاص وعام ادنی واعلی وضیع وشریف ہر دین وملت وہر قوم ومذہب بلا تعصب مذہبی تحصیل ہر علم علی العموم میکردہ باشند لہذا بمزید احتیاط ورعایت ہر مذہب معلم ومدرس عربی حنفیہ وامامیہ واردو وہندی بھاشا وسنسکرت وناگری وبنگلہ وشاستر وغیرہ ماشتران نامی وکامل تبلاش تمام بہم سانیدہ مامور کردہ اند ودر ضمن این پرورش اکثر کاملین صاحب فضل وکمال زبان دانان دیار لکھنؤ کہ بسبب عدم وجہ معاش آمادہ جلای وطن بودند علاوہ صورت پذیرش شدہ خوب شد کہ برآمد بیک کرشمہ دو کار ۔ فَضْلاً عَلَیْکَ کہ درین ہم سرکار فیض حمام بعطای امداد ومصارف مسادی ہم چندان امداد واعانت فرمود کہ محتاج بیان نبودہ است لاجرم شکر ودعا وامتنان واستحسان

الفاظ اختصار در ہر خطاب بقاعدۂ انگریزی سرکاری ای ایس آئی

ای آنکه قاصرست زالقاب اوزبان + القاب بلکه آمده مطروح آستان سُبْحَانَ اللّٰهِ زهے
خیر مجسم که سوای رافت فطری ورفتوت جبلی وعطوفت ذاتی وازلی که بالامنصوص ست بالطبائع
وعادات ورسوم ورواج وزبان دیار هند خصوصاً زبان فارسی واردو که رائج حال این دیارست
مهارت وافی ودخلی کافی دارند یکی از مراحم خاص ابدی لایزالی روحانی وجاودانی دینی
ودنیوی باقی ودوامی علی العموم انیست که بمصارف زرخطیر واهتمامهای کثیر هزاران مدارس
وکالج واسکول درتمام ممالیک شهر بشهر قریه بقریه ده بده بلکه خانه بخانه برای تعلیم جمیع علوم
وفنون وهنر وکمالات هر پیشه مفید معاش دنیوی ونافع معاد دینی واخروی ابدی لایزالی
برای هر خاص وعام زن ومرد هر دین وملت بلاتعصب مذهبی علی العموم جاریست که لَكُمْ دِينُكُمْ
وَلِيَ دِينِ اینجا اندکی انصاف درکارست که درسلاطین سابق انیقدر اهتمام عام برای تعلیم هرفن
وهنر وفضائل وکمالات وعلوم هر دین ومذهب بلاتعصب دین مذهبی کی بود وانچه فی الجمله
بوده باشد محض بتخصیص علوم خاص حسب دین ومذهب وملت خود به کمال تعصب مذهبی بتخصیص
زبان فارسی وعربی وآنهم مخصوص برای اشخاص خاص شرفا ونجبا بعد کمال تحقیقات وتنقیح حسب
ونسب وشرافت خاندانی بودند که چنان فیض عام مفید دارین بلاهیچ تعصب برای تعلیم
هر علم وهنر بهر خاص وعام وضیع وشریف ادنی واعلی صغیر وکبیر برنا وپیر برابر حکم عام است
کَیَعِ یکسان همه جاست تاب خورشید منیر + اکنون مرتبه این فیض عام وحسنات دارین ابدی
روحانی عندالله غور کردنیست که بچه غایت خواهد بود او تعالی شانه در بدل یک حسنه چنان
میفرماید وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللّٰهِ هُوَ خَيْرًا وَأَعْظَمَ أَجْرًا
یعنی نه تقدیم میکنید شما برای ذات خودها از نیکی مگر انیکه خواهید یافت شما آن خیر ونکوئی را
نزدیک خدا که آن خیرست وبزرگ ترست ازروی اجر پس درصورتیکه برای یک ادنی
خیر جسمانی دنیوی چنین اجر موعود ومنصوص باشد فکیف کان کذا که انیقدر حسنات عام
روحانی دارین ابدی ودوامی درتمام قلمرو جاری وعام ست

لله الحمد والمنة که این رساله مستطاب بعون الله تعالی بتاریخ ۱۲ ماه شعبان سنه ۱۳۱۲ هجری نبوی علی صاحبها الصلوٰة والسلام بانجام رسید

بیان یکی از مراحم خاص بادشاه جهان دینی لایزالی روحانی ودنیوی باقی ودوامی علی العموم صریح بدین منصوص مستند ظاهر ذیلا ست ۱۲

وَقَفَّيْنَا بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَآتَيْنَاهُ الْإِنْجِيلَ وَجَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً
وَرَحْمَةً وَرَهْبَانِيَّةً یعنی بعد انبیای سالفین فرستادیم ما عیسی پسر مریم را و دادیم او را انجیل و
گردانیدیم به پیروان او رافت و رحمت و رهبانیت پس در هر حالیکه خود او تعالے تعریف
این صاحبان بدین نمط میفرماید و خود شکر گذار ارباب خیر ست ما همه بندگان خدا و همه رعایا را
که هر گونه مورد مراحم عام این شهنشاه عالم پناه هستیم شکر گزدن بمنزله فرض واجب ست که در حقیقت
شکر همان منعم حقیقی ست لاجرم اینهمه شکر و مدائح بادشاه مجازی که بیان واقعی و بجای خود ست
مثل دگر مدائح مبالغه شاعرانه و خوشامد عامیانه نتواند بود بلکه صریح و بدیهی و حقیقت واقعیت
یکی از هزار و اندکی از بسیار منصوص به آیات قرآنی ست و اجر و فائده آن منسوب بذات
شکر کننده است که میفرماید وَمَنْ يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ یعنی هر که شکر میکند پس آن شکر نمیکند
مگر برای ذات خود چون در حقیقت اینهمه شکر گذاریهای خداوند مجازی بجانب خداوند حقیقی
منتهی میشود تا لا محاله اجر تمام شکر هم بطرف همان منعم حقیقی منتهی خواهد شد و شکر الهی محض عبادت
و مامور به و مایه مزید نعمت هاست که میفرماید وَإِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ یعنی اگر شما شکر خواهید کرد
هر آئینه زیاده خواهم کرد بر شما نعمت های خود را پس در نصورت اینهمه شکر گذاری های بادشاه مجازی
عبادت ست نه مداحی شاعرانه بقول سعدی علیه الرحمه ؎ بر تست پاس خاطر بیچارگان و شکر +
بر ما و بر خدای جهان آفرین جزا المولفه ای از نهیب عدل تو عالم ز ظلم پاک + از خوف تیغ قهر تو شد
دشمنت هلاک + در ظل رافت تو ز جور فلک چه باک + امروز کس نشان ندهد در بسیط خاک +
مانند آستان درت مامن رضا + آمدم بر جان سخن که عمده ترین نمونه رحمت و عطوفت و رافت
این شهنشاه مجازی مخصوص بر تعلقداران او وده نیست که فرمان فرمای این دیار چنین رحمت عام
خیر محض را مقرر فرموده که نام نامیش را این شعر مصداق ست ؎ فضل حق در شکل
انسان چون بعالم عام شد + ویسرای هندسر لارنس صاحب نام شد +
اَلَّذِي يُقْصِرُ الْبَيَانُ مِنْ اَنْ يُحِيطَ بِاَلْقَابِهِ + بَلِ الْاَلْقَابُ مَطْرُوحَةٌ دُونَ سَنَةٍ بِاَبِهِ ترجمه

اندکی از صفت و رافت و
ویسرای وزیر اعظم و
دستور معظم و ویسرای هند
بالقاب و خطاب و در ضمن
صفات شهنشاه مجاز
خلد الله ملکه ۱۲

نسبت آن خیر کننده بعوض یک اولی خیر منصوص ست تکلیف که انیقدر خیرات وحسنات وعطیات
ومراعات وپرورشات نمایان بر رعایای ملک اوده از جانب حضرت قدرقدرت خدیو گیهان
خاقان جهان وجهانیان خداوند خدایگان شهنشاه انگلستان فرمان فرمای هندوستان جناب
مستطاب معلی القاب ملکهٔ معظمهٔ محتشمه باسمها والقابها خلد الله سلطنتها بهندول اند بدیدهٔ دل نگاه
درکار ست که خداخود میفرماید اِنَّ الْمُلُوْكَ اِذَا دَخَلُوْا قَرْيَةً اَفْسَدُوْهَا وَجَعَلُوْٓا اَعِزَّةَ اَهْلِهَآ اَذِلَّةً
یعنی هرگاه سلاطین داخل میشوند در ملک جدیده تباه وبالا وخراب وبرهم میکنند آن ملک را ومیکنند
معززترین آنملک را ذلیل ترین الخ چنانکه قتل عام تمام دهلی هنگام ورود نادرشاه نظیر ظاهر ومعروف عام ست
اکنون اینجا اند کی چشم انصاف ودیدهٔ دل درکار ست که درین ملک اوده درین عملداری تازه
باتمام رعایا وساکنین این دیار هند بمقابله هزاران کجروی ها وبغاوت نمایان چگونه عفو عند القدرت بعمل آمد
وبرنهیم اکتفا نفرموده چها چها پرورشات ومراعات وقدر افزائیها بران مزید ست که مفهوم معنی اَحْسِنْ اِلٰى
مَنْ عَطَفَ صادق آمده ست این مراحم عام نه فقط بر رعایای مالگذار خاص ست بلکه بر تمام ملازمان و
متوسلان ومتعلقان ومنتسبان ومحلات حتی که غلامان وکنیزان سرکار اوده چقدرها پرورشات
ومراعات از انعامات ومعافیات وجاگیرات وپنشن ها وعطای اراضی وغیره بقدر حال هریک
رعایت های علی العموم بعمل می آیند که محتاج بیان نبوده ست وعزت افزائی وحفظ مراتب بقدر
مرتبه هریک در هرحال ملحوظ ومرعی ست پس انصاف درکار ست که گاهی درعملداری تازه چنان
مراحم وپرورشات ومراعات خاص وعام کسی دیده یا شنیده یا درکتب تواریخ بنظر درآورده ست
آنحق نوعی که صفت وتعریف این زمره رحمت عام در مصحف عزیز وارد ست آنهمه را این شهنشاه
فیض عام رحمت مجسم خیر محض بچشم ظاهر معاینه کنانیده ست وَلَتَجِدَنَّ اَقْرَبَهُمْ مَّوَدَّةً
لِّلَّذِيْنَ اٰمَنُوا الَّذِيْنَ قَالُوْٓا اِنَّا نَصٰرٰى ذٰلِكَ بِاَنَّ مِنْهُمْ قِسِّيْسِيْنَ وَرُهْبَانًا یعنی خواهی یافت
آنهارا قریب تر در مودت ودوستی باآنان که ایمان آورده اند آنهارا که میگویند خودرا
که ما نصارا هستیم فقط وبرین هم ترقی فرموده درمقام دیگر درسورهٔ حدید میفرماید که

حاشیه: بیان ابذال مراحم عام بارشاه مجازی از روی بدایت ورحمت منصوص بدلیل محاسنه بین ۱۲

کہ مَا بِکُمْ مِّنْ نِّعْمَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ یعنی نیست نزدیک شما ہیچ نعمت مگر در حقیقت آن نعمت از خدا ست پس انچہ
در عالم اسباب بحیلہ و سببی یا بواسطہ کدام بندۂ خدا نعمتی و خیری بہ بندۂ خدا رسد در حقیقت از جانب
ہمان مسبب حقیقی ست کہ گفتہ اند ؎ گر ازوی نہ توفیق خیری رسد + کی از بندہ خیری بغیری رسد +
پس ازینجا توان دانست کہ تسلط سلاطین عادل رحیم و کریم فیض عام رحمت محض از نعمای شاملہ
الہی ست کہ گفتہ اند ؎ بقومیکہ نیکی پسند خدای + دہد خسرو عادل و نیک رای + پس در نصیرت
شکر مراحم آن بادشاہ مجازی در حقیقت عین شکر خداوند حقیقی ست چنانکہ از مناجات
خاص حبیب اوست صلی اللہ علیہ وسلم اَللّٰهُمَّ مَا اَصْبَحَ بِیْ مِنْ نِّعْمَةٍ اَوْ بِاَحَدٍ مِّنْ
خَلْقِكَ فَمِنْكَ وَحْدَكَ لَا شَرِیْكَ لَكَ فَلَكَ الْحَمْدُ وَلَكَ الشُّكْرُ
یعنی ای بار خدایا نرسید مرا ہیچ نعمت از ہیچکدام جانب از خلق تو پس در حقیقت آن نعمت از جانب
تست تنہا واحد لاشریک پس برای تو حمد و برای تو شکر ست لاجرم بہمین نمط بمقابلہ این شکر
نکردن بادشاہ مجازی در حقیقت عین ناشکری و کفران نعمت خداوند حقیقی ست ازینجاست کہ
حبیب او صلی اللہ علیہ وسلم میفرماید مَنْ لَّمْ یَشْكُرِ النَّاسَ لَمْ یَشْكُرِ اللّٰهَ ہر کہ شکر احسان انسان نمیکند او
در حقیقت شکر خدا نمیکند لہذا بر تمام بندگان خدا عموماً و تمام رعایای ملک او وہ خصوصاً شکر
مراحم چنین بادشاہ عالم پرور رحمت عام واجب تر ست کہ در حقیقت عین شکر خدا ست و این
مامور بہ بمنزلہ فرض عین ست کہ میفرماید وَاشْكُرُوْا لِیْ وَلَا تَكْفُرُوْنِ یعنی شکر کنید مرا و کفران نعمت ما کنید
ازینجا توان دانست کہ ترک شکر گذاری محض کفران نعمت ست آخر مرتبہ این رحمت عام و عنایت پر مزایا
عند اللہ انقدر ست کہ اللہ خود شکر گذار آن بندہ خیر محض میشود کہ میفرماید وَمَنْ تَطَوَّعَ خَیْرًا فَاِنَّ اللّٰهَ
شَاكِرٌ عَلِیْمٌ یعنی ہر کس کہ بخوشی خود یک کار خیر میکند پس اللہ خود شکر گذار آن خیر کنندہ میشود و بر خیر او
دانا و خبیر ست پس در حالیکہ خود او تعالی شکر گذار آن خیر کنندہ میشود لاجرم با ہر کس کہ خیر کردہ باشد
مرتبہ شکر گذاری او بچہ غایت تواند بود ازینجاست کہ تمام مردم ہندوستان عموماً و رعایای ملک او وہ خصوصاً
کہ مورد ہر گونہ مراحم و عواطف خسروانہ اند ہمہ تن محو شکر گزاری با بدل و جان بودہ اند چون آنہمہ شکر گذاری خدا

ف حاصل معنی چون ہر کہ شکر احسان انسان نمیکند او در حقیقت شکر خدا نمیکند ۱۲

ف بیان وجوب شکر خداوند مجازی کہ در حقیقت شکر خداوند حقیقی ست ۱۲

نه آید یا با تا نه آید علی هذا برای هر حرف جدا جدا التزام میتوان کرد که بجز دماغ سوزی بیحاصل کاری نمیکشاید و لطف معنی باقی نمیماند از کوه کندن و کاه برآوردن و بازی طفلان بیش نمیباشد و بجز تضییع اوقات بکار آمدنی باشد لاجرم رقعات نظائر همچو زوائد فضول قصداً در اینجا نه نوشته شد که مخل بفایده تطویل الاطائل طول ممل مع بمقابله این اگر اینقدر فکر و دقت در صنائع معنوی بکار برند بی هیچ دقت و مجاهده از مبدء فیض مدد با میرسد که آمد میباشد نه آورد که کار بدل میکنند مگر دل در کار انچه از دل خیزد بر دل ریزد سخن دلپذیر بسیار مگر دل سخن پذیر در کار اگر با صنعت لفظی اکتسابی صنعت معنوی هم جمع شد تا بهتر و خوشتر ازان کلامی نمیباشد چنانکه شعری چند در توحید ذات واجب الوجود در حالت خود از خامه این سیه نامه برآورده اند که وحدت ذات با کثرت صفات جمع ست و در نظیر این چنان مضمون بدیهی القا گردید که بمنزله مشاهده و معاینه درمی آید و صنعت لفظی این که در هر فقره و هر لفظ و هر حرف و هر مصرع سه تاریخ و نام ممدوح بیک قاعده کلیه بی تکلف برمی آید که آینده انشاالله بجای خود می آید چون این رجیزه در بیان ماهیت و صفت انشای معنوی و هبی که بسیار آسان خداداد است نوشته میشود و هر بنده خدا را ضرورت خط و کتابت و انشا و خطوط نویسی در معاملات خانگی و بیرونی و سرکاری و دیگر مقدمات ناگزیر میباشد لهذا این عجاله هم به نقل یک خط اختصار کرده می شود

اولاً در ضمن حمد و سپاس خداوند حقیقی دیباچه کتاب ظهیر الانشا بنام نامی شهنشاه انگلستان ملکه معظمه محتشمه باسمها و القابها خلد الله ملکها و سلطانها با انضمام مدح و ذکر خیر مخص وزیر اعظم و لیسرای هند جناب مستغنی الالقاب سر جان لانس صاحب بهادر بالقابه و خطابه عز نصره بیان واقعی بیان میشود

تمهید سخن در شکر و سپاس خداوند مجازی که در حقیقت عین شکر خداوند حقیقی ست غرامه و بیان سبب تالیف کتاب بزبان فارسی

بسم الله الرحمن الرحیم

ظاهر ست که انچه از نعمای شامله و رحمتهای کامله خداوند حقیقی بهر حیله و بهانه و سببی که باشد همه من جانب الله است

ایضاً که در هر شعر لفظ راست راست آمد

کجروئی تو بمن راست بگوئی که چه راست — باش تا میکنمت ای فلک کجرو راست
نسبت سرو در روغ ست باین قامت راست — راست است این که بقد تو نمی ماند راست
گو بسی راست روی بابت کجرو مارا ست — لیک هرگز نشد آن زلف کجش با ما راست
آنکه گفتی که ز من چشم محبت همه راست — من چه گویم ز دروغی که تو گوئی همه راست
جامه تن پوش مرا راست نه آید هرگز — آمده بر تن من جامهٔ عریانی راست
آن زمان ای بت بیدرد ز دردم دانی — گر ترا نیز رسد درد ز دردی که مراست
منکه خود قتل شدم پس زپی قتل کدام — تیغ ابروی تو از هر دو طرف صف آراست
جان من جان تو ماند بسلامت بکدام — برون جان بسلامت ز تو یارا یارا ست
هر بلائی که بیاید ز کجی های فلک — راست آید بسوی خانهٔ من از چپ و راست
من و تو سنگ دلم هر دو ولی سنگ دلم — آتشین ست و دل سخت تو سنگ خاراست
دل که خود رفته ز خود بهر چه خود را الحال — از پی برون دل رفته دل آرا آراست
تیر مژگان خودت را بکمان ابرو — من ندانم بچه نخچیر بزه کردی راست
عکس تقدیر چو تدبیر کنی بر تقدیر — راست گویم که نه تدبیر ز تو آید راست
از کجی باز نمانی فلک کج رفتار — تیر آهم بتوای چرخ نماید ره راست
ای ظهیر ست ز مردان بجهان باقی نام — نه سکندر بجهان ماند نه باقی دارا ست

علی هذا هر صنعتی که مصنف التزام کند همان یک صنعت جدید ست که حصهٔ اوست زیرا که حصهٔ هر کس در خزانه نه همی جداست الی غیر النهایت بعضی غیر منقوطه بعضی همه منقوطه التزام کرده اند بعضی چنانکه هر دو لب به تلفظ بهم نشوند که گفته اند ؎ وعدهٔ وصل چون شود نزدیک + آتش شوق تیز تر گردد +
عجب وعده وصل ست که لب بلب وصل نمیشود بعضی عکس این ؎ منم مریم مرام از عالم امکان همیدانم
منم مستم مقامم مسکنم بر آسمان دارم بعضی التزام یک حرف خاص کرده اند که در تمام کتابت الف

بیان بعض صنائع لفظی بالاجمال و اتمام دیباچه ۱۲

عیب پیش دشمنان باشد هنر + اکثر اشعار و غزل هم از خامه این سیه نامه بهمین صنعت برآورده اند که تمام قوافی غزل به تلفظ و معنی در هر شعر جدا است از ظهیر در مقام نظیر بصنعت قافیه تخمیس لفظی جلی و هر جا بمناسبت

مقام معنی جدا فانظر کیف کان گذا

عاشق روی او چو گردیدم	همچو مجنون بدشت گردیدم	خویشتن را اگر نخواهم دید	گرترا در بر دگر دیدم
بر فلک مهر و مه نباشد لیک	عکس روئی تو جلوه گر دیدم	خواب بر من حرام خواهد شد	روی جانان بخواب گر دیدم
سخت باشد دلت چنانکه برو	آه را هم نه کارگر دیدم	کمر او ندیده ام هرگز	شکل مو هوم را مگر دیدم
خود بخود من ز رشک خواهم سوخت	بار رقیبان ترا اگر دیدم	می ندیدم ترا بنزد رقیب	چونکه گفتی تو هم نگر دیدم
زین نشان کشته ات شناخته شد	زخم تیر تو بر جگر دیدم	بالیقین دم فنا شود امروز	نه فنا گشته هست گردی دم
ای دم از آمد و شدت تنگم	این زمان فرقه بر نگردی دم	من ندیدم ظهیر را هرگز	لیک یک شخص نوحه گر دیدم

ایضاً

بر شمع رخت شد دل من پروانه	صد حیف بر نهیم زمنت پروانه	ساقی و هم بادهٔ چنگ و مطرب	هستند مگر آن بت بی پروانه
گفتم که دلم سوخت بشمع عشقت	گفتا که مرا هیچ ازین پروانه	از مهر رخ او چو ز خورشید شعاع	زینوجه شده دیدهٔ شپروانه
پروا نکنم هیچ بفرمان تو هرگز	از آمدن شقه و از پروانه	از هر دو جهان دون غم آن جانان آه	گو بی پروایم ولی ز بی پروانه
بی جرم و گنه چرا کشی عاشق را	ای بیخبر و ظالم و بی پروانه	کس مثل سلیمان نبرد رشحهٔ ظهیر آه	افسوس پر هدهد شهپروانه

ایضاً

بروی تو بچشمان رمد بر شوروم	گر آب روندهٔ ز تیغ ابروم	گذر شود بچنان گریه گر از نیسوم	یقین بدان که شود موج زن از نیسوم
بگو که در دل خود بیار چون گویم	که دل ببر دبچگان زلف چون گویم	اگر ز پیرهن گلبدن سد بویم	کجا دماغ که بوی گل چمن بویم
همیشه لذت نخشش از لبی جویم	که لب بلب شبه یک روز بر لب جویم	ز بسکه گریه همی آید اندران گویم	ز آب اشک روان گشت اندران گویم

ایضاً

بحیب خاصیتی هست لعل هندو را	که موکشان بسوی کعبه برد هندو را	کنم چو فاخته کو کو چو بینم آن کورا	بریخت اشک چو چشم بدید آن کورا
چه اعتبار بود قول آن غلط گورا	که بی اعانت چوگان بگیرند گورا	خلا کند زمن و تا هزار ها شورا	هزار گر بکنند از برای او شوری

تخمیس لفظی از ظهیر در مقام نظیر بصنعت قافیه

اندکی فکر کرده شد بسیار الفاظ به تجنیس خطی بهم رسید که بهم بربسته بهمان نمط معنی هم توان برآورد مگر از بازی وتماشا بیش نبوده است که بیکار محض و معانی تابع الفاظ است لاجرم بمقام نظیر وقف خامه و قرطاس است نه بمقام استحسان و داد سخن که خود اعتراف بعیب خود دارم رقعه به تجنیس خطی از ظهیر بمقام نظیر که معانی تابع الفاظ است پیری تیری در دست در دشت بنگاه بنگاه درآمد درآمد و رفت رفت چشمش خشمش را نشان را نسان میتیر سید میپرسید که در خرابه در خزانه که دریافت که دریافت جوانی جوابی گفت گفت دربار است دربار است بمن بمن نثار بیار بازبار ببار بیار بنباز ونیاز نباز بتازیه تبارنه به تتار چین ختن مردمرد پیرنیز چون شنید چون سپند برآتش برایش گردید گردید گردید تبر تیز کرد کرد گنج گنج بکنید بکنند که سود گه شود مال مال پدید ندید عافیت زو نیافت عاقبت رو بتافت جوان چو آن نگریست بگریست زار زار پیر تیر برنای برنای نیک نهاد نیک نهاد چون خون برنخته برنخته چو لی خوبی نشست نشست بیت ثبت کشته گشته خسته جسته مرد مرد پیر تبر پشته بسته گرد کرد پس توان دانست که همچو انشای لفظی هرچند خالی از معانی نباشد مگر خالی از تکلف هم نتواند بود که آورد محض است لطف انشای معنوی مهی که درآمد خداداد است درآوردنیست که این از خود است و آن از خدا است فافهم وتدبر که از کجاست علاوه از نهیم بالاتر صنعت تجنیس لفظی وخطی ست که در کتابت و املا و نقط وتلفظ و اعراب برابر و متحد و معنی جدا این صنعت جامع لفظی و معنوی و خطی اتم و اکمل ست از ادوستان مشهور در مجمع الصنائع مذکور ؎ من نیازارم ار تو نازاری + من نیازارم از تو نازاری + از مثنوی معنوی حضرت مولانا رومی علیه الرحمة ؎ آن یکی شیرست کادم میخورد + آن یکی شیرست کادم میخورد + وهم از نیجاست ؎ چون از و گشتی همه چیز از تو گشت + چون از و گشتی همه چیز از تو گشت + علی هذا ؎ کرم تو بهانه میخواهد + کرم تو بهانه میخواهد + از ظهیر باجتماع اینهمه تجنیس لفظی وخطی و حروف واملا و حرکات وسکنات وتلفظ معنی هم واحدست فقط از تفریق لفظ دوستان و دشمنان معنی جدا و متضاد پیدا میشود که عاقل بر اولی تامل درمی یابد که گفته شد ؎ عیب پیش دوستان باشد هنر

نقل دقت ظهیر در صنعت تجنیس خطی در نظم انشای لفظی ۱۲

ذٰلِكَ ذُلُّكَ فَاخْشَ فَاخْشَ فِعْلَكَ فِعْلَكَ تُهْدِيْ بِهٰذَا

ترجمہ حاصل معنی اینست کہ مغرور گردانید ترا غرت تو پس گشت وبال فعل تو خواری تو پس تہرس
از زشتی کار خود کہ کردۂ تو آن کار را ہدایت پذیری بدین کلمات پند و نصیحت معاویہ را کہ پایہ و مایہ
جواب این نبود با عتراف قصور خودش بجز این یک لفظ مہیا نشد بجواب نوشت عَلٰى قَدْرِيْ عَلٰى قَدْرِيْ
یعنی بجوشید دیگ طمع من بر قدر و مرتبۂ من فقط اکنون اندکی دیدۂ دل در کار است کہ این ہمین صنعت
لفظی و معنوی ست بلکہ معجزہ مرتضوی ست کسی اگر بصد تکلف چند الفاظ تجنیس لفظی جمع ہم کرد
فائدہ معنی مایشار مناسب مقام کجا و اگر معنی لفظی ہم بتکلف تمام پوشانید بہمان نمط توان دانست کہ
شکر بہ ترازوی وزارت برکش خود ظاہر کہ بجز صنعت مقلوب مستوی معنی مناسب مقام کہ بر دل کار کند کجا
بہمین صنعت تجنیس خطی رقعہ یکی از اساتذہ در فارسی دیدہ شد کہ ہمین الفاظ چند بہ تجنیس خطی بہم بستہ
معنی لفظی بر آورده است نہ اینکہ ہمچو مضمون در کدام معاملہ بکدام مکتوب الیہ نوشتنی تواند بود در رقعہ تجنیس خطی

زیدرند مراج مزاج بمودی نمودی مودی مؤدی نخست بجست بخشت نجست تحاکم بجا کم
برقت برفت منصف متصف بصفت نصفت دادش داوش ملاحظہ رود کہ ہر چند
معنی لفظی بتکلف تمام توان پوشانید مگر معانی تابع الفاظ ست نہ الفاظ تابع معانی کہ بر دل کار کند
ہمچو جانکاہی و دماغ سوزی بیحاصل از کوہ کندن و کاہ بر آوردن بیش نمی باشد بجز پوشانیدن
معنی بکسی ہمچو رقعہ نتوان نوشت کہ معنیش مناسب آنمقام تواند بود و آن محض معجزہ مرتضوی ست
کہ با ہمہ تجنیس لفظی الفاظ تابع معنی و ہمہ مضمون مناسب مقام بجانب چنان مکتوب الیہ از طرف
چنین کاتب معجز رقم بہمچو مقام زیبا تر بوده است علی ہذا در کدام زمانہ شخصی ہمین رقعہ تجنیس خطی مرقومہ بالا
پیش مولف برخوانده گردن دعوی بلند کرد کہ چنین رقعہ تجنیس نوشتن محال ست کسی نتواند نوشت گفتہ شد
کہ آورده است نہ آمد بیکار محض کہ معانی تابع الفاظ اند بہم بر آمده رگہای گردن بر آورده بجہل در پیوست و بطنز
گفت کہ اگر کسی سطری بدین صنعت در تمام زمانہ نوشتہ دہد آن زمان معلوم کنم کہ بیکار ست ہر چند
جواب این سخن سکوت و خاموشی می بایست مگر بمقتضای سن کہ مولف را تاب ضبط نماند ہمین کہ

و در معنی لفظی هم قصوری نمی آید علی هذا حال انشای لفظی اکتسابی است که اگر با انشای لفظی مضامین وهبی جمع نموده است بجز الفاظ[1] باقی و قافیه پیمائی و اجتماع لغات غیر مانوس و غیر معروف که حالش و مثالش بجای خودش مذکور میشود خط معنی نمی بخشد و ادراک نفس المطلب بدقت میکشد و برول کار نمیکند لاجرم انشای وهبی که مثل طبع موزون منطق فطری و جبلی میباشد مقدم و مسلم است فضلاً علیه که استعداد تعلیمی و اکتسابی هم بدان شریک باشد تا اگر بر عایت فهم و ادراک مکتوب الیه الفاظ مناسب و مانوس بمواقع و مقامات خودش صرف کرده الفاظ را تابع معانی باید داشت نه معانی را تابع الفاظ تا بهتر ازان انشائی نبوده است و اگر الفاظ باقی و قابلیت نمائی محض است و رعایت فهم مکتوب الیه مرعی نداشته است و بر عایت صنائع لفظی نظر بر معنی نکرده است تا مشقت و دماغ سوزی بجا حاصل محض کوهی کندن و کاهی برآوردن است ؎ شکر به ترازوی وزارت برکش + شو همره بلبل لب هر هوش + خود ظاهر که در صنعت مقلوب مساوی نیز همین یک شعر با چند الفاظ متفرق از مولانا جامی علیه الرحمة کفر نشان داده اند و الحق که کار هر بشر نبوده است مگر بیکار محض هر گاه بطرف معنی نگاه کرده شود هر چند لفظی بمعنی نبوده است مگر معانی تابع الفاظ و الفاظ تابع صنعت خود ظاهر که لطف معنی نمانده است که بر ول کار کند این بدان ماند که تصویر بسیار نیکو و خوب صورت کشیده است مگر جانی ندارد و نعم اگر کدام صنعت لفظی با لطف معنی هم جمع شد تا بهتر و خوشتر و دلکش تر ازان هیچ نتواند بود محض قدرت خدا بلکه معجزه و کرامات توان گفت کار هر بشر نبوده است از جمله معجزات و کرامات مرتضوی رقعه[2] جناب امیر المومنین علی علیه السلام بنام معاویه بصنعت و تجنیس خطی و لطافت معنی جمع ست این نه انشا که کار هر بشر ست بلکه اعجاز مرتضوی و کرامات محض ست که خاص بقلم مبارک خود بنام معاویه انشا و املا میفرمایند در کتاب مینویسد که حامل این نامه قنبر بود عبارت کتاب اینست[3] فَلَمَّا دَخَلَ قَنْبَرٌ مَعَ رِسَالَةِ الْعَلِيِّ عِنْدَ الْمُعَاوِيَةِ وَعَلَا عَلَى فِرَاشِهِ بِالنَّعْلَيْنِ قَالَ الْمُعَاوِيَةُ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ قَالَ فِي جَوَابِهِ اَهَذَا وَادِي الْمُقَدَّسِ طُوًى ذٰلِكَ عِبَارَةُ رِسَالَتِهِ بِإِنْشَائِهِ وَإِمْلَائِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ غَرَّكَ عَزَّكَ فَصَارَ فُصَارَ

[1] الفاظ باقی اگرچند اصطلاح تازه ایجادیست در کلام اهل زبان لفظ باقی بجاهای دگر مثل شباب و دلویا و کلیم وغیره مستعمل ست نه الفاظ باقی بافتن بگردد یا بمواقع همین لفظ بافتن ایچه لطف می بخشد دل میداند زیرا که برای اظهار لغت دانی خود لغات غیر مانوس وغیره متعارف چنان بزبردستی

[2] رقعه جناب امیر المومنین علی علیه السلام بنام معاویه بنفس مکتوب الیه بطریق تضمین در نسبی آید بطریق تلمیح

[3] اینست عبارت کتاب بنفس مکتوب الیه بطریق تضمین

قِسْ عَلٰی هٰذَا کُلَّهٗ پس این نعمت انشای معنوی بقدر حصه هر فرد بشر از نعمای وهبی اوست که محتاج اکتساب و تعلیم نبوده است هزاران شعرای موزون الطبع پرگو بوده اند که از علم عروض و قوافی و زحافات و تقطیع افاعیل و بحور بهره ندارند بلکه حرف شناس هم نبوده اند و اشعار دلکش پرمضمون موزون میکنند و در شعرای نامی نام برآورده اند چنانکه بالا مذکور شد همچنان انشای معنوی که عبارت از منطق فطریست خود معلوم است که محتاج تعلیم و تعلم نبوده است اکثر جاهلان ناحرف شناس چنان حجت های موجه و مدلل و مسکت بمنطق ناطقه بی تکلف ادا میکنند که حرف آشنایان صاحب استعداد از جواب آن فرومی مانند و بند میشوند پس هرگاه که همین انشای فطری و موزونیت وهبی با استعداد لفظی که محتاج اکتساب است جمع شد از یک بهزار کشید کَمَا هُوَ ظَاهِرٌ و اگر از انشای وهبی و موزونیت فطری بهره ندارد فقط همین انشای لفظی و عروض اکتسابی مایه بضاعتش بوده است خود ظاهر که شعر او بقاعده عروض و وزن و تقطیع افاعیل درست است مگر طبع موزون قبولش نمیکند و بر خاطر موزون نمی نشیند تا انیکه اوستادان کامل جامع موزونیت طبعی و اکتسابی در ابیاتیکه دانسته موزونیت فطری و وهبی را دخل نداده اند و بر عروض اکتسابی اکتفا کرده اند او زان آن اشعار هرچند بقاعده عروض و تقطیع افاعیل درست اند مگر چون موزونیت طبعی را در ان دخل نداده اند در بادی النظر بر طبائع موزون نمی نشیند و سکته و بی نمک معلوم میشود که از صائب اوستاد کامل است **مطلع غزل** زهی بساعد سیمین شکوفه پیچیا + نظر بنور جمال تو مهر و دیده حربا + بجستجوی تو چندان غنان گسسته دویدم + که گشت صفحه مسطر کشیده دامن صحرا + تمام غزل بر همین وزن است ظاهر است که در تقطیع افاعیل رکن آخر از زحاف سالم است مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلاتن مگر طبع موزون بالطبع در نمیگیرد لاجرم بی نمک و ناموزون مینماید و هم از روست تمام غزل **مطلع غزل** روئی بطراوت قمر داری + چشمی ز ستاره شوخ تر داری + هرچند بتقطیع افاعیل درست است که مفعول مفاعلن مفاعیلن مگر بر طبع موزون نمی نشیند و اگر بجای لفظ داری میداری گفته شود که مفعول و مفاعلن فعولن فعلن هم بقاعده عروض و تقطیع افاعیل درست و هم بر طبع موزون نیز چا میکند

انشای لفظی و بیان فرق وی با

سه بیان تجزیت

ظہیر چہ کشاید کہ خود در کلام قدیم میفرماید قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْاِنْسُ وَالْجِنُّ عَلٰٓی اَنْ یَّاْتُوْا بِمِثْلِ هٰذَا الْقُرْاٰنِ لَا یَاْتُوْنَ بِمِثْلِهٖ وَلَوْ کَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِیْرًا پس اینچہ اظہار آن بتلقای باطنی بحصہ ہر فرد بشر ہر قدر کہ مقدر شد واز ناطقہ نجامہ رسید انشای مضمونیست کہ بسط متون تفاسیر بقدر حصہ ہر کس محتاج بیان نبودہ است از انجملہ جواہر التفسیر است کہ مسودہ اش از بار شتر متجاوز ومدت الحیوٰۃ مولفش بقدر حصہ خود شش بار تمام کفاف نکرد کہ عمرش تمام شد وکتاب ناتمام ماند یکی از معجزات این کلام معجز نظام این ست کہ زبان دانان عرب بمقام انکار در آمدہ در تمام کلام مجید جہد بلیغ بکار بردہ بسہ لفظ بزعم خود با خلاف فصاحت برآوردند وبحضور آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بانکار برخاستند کہ لفظ اَتَخَلَّفُ وَنِّیْ هُزُوًا وَکُبَّارًا در تلفظ خلاف فصاحت دگران مینماید آنحضرت فرمود صلی اللہ علیہ وسلم کہ در زمرہ شما ہر کس کہ بزرگتر ومعمرتر در فصیح تر بالاتفاق باشد او را حاضر کنید تا اینکہ یک پیر مرد معمر را کہ از افصح الفصحای عرب متفق علیہ بود حاضر کردند وبر در حجرہ خاص آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بانتظار مقدم شریف نشانیدند کہ ناگاہ آواز آمد آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از اندرون حجرہ بلند شد کہ ہمہ حضار آستانہ مبارک را بتعظیم برخاستند آن پیر مرد ضعیف نحیف را ہم بتکلیف وتکلف تمام دست زیر بغل داده استاده کردند در آمدن آنحضرت اندکی مکث واقع شد کہ ہمہ استادگان آستانہ مبارک نشستند وآن پیر مرد نحیف را ہم بتکلیف وتکلف تمام نشانیدند تا اینکہ دو سہ بار ہمین نمط آوازہ آمد آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بلند گردیده باز در رنگ واقع شد کہ غالبا مکث بالقصد مصلحتی یا بوحی بوده باشد کہ بجای خود ظاہر میشود درین نشست وبرخاست متواتر کہ آن پیر نحیف را تکلیف بسیار شد تاب تحمل نیاورده علی الاتصال گفتن گرفت کہ اَتَخَلَّفُ وَنِّیْ هُزُوًا وَاَنَا شَیْخٌ کُبَّارٌ آملاحظہ رود کہ بجز ہمین ہر سہ لفظ کہ بایہ انکار تمام فصحای عرب بود حرفی دیگر از زبان آن پیر مرد افصح العرب برنیاید کہ ہمہ منکران عرب سر عجز وانکسار واعتراف بر زمین نہادند

معنی این فقرہ کہ از زبان پیر مرد برآمد خود ظاہر ومعلوم است یعنی میگیرید مرا باستہزا وتسخر کہ بار بار

استادہ میکنید وی نشانید ومن شیخ کبارام یعنی پیر مرد معمر کبیر السن بوده ام لائق استہزا وخندہ شما نبوده ام تحمل این مشقت نشست وبرخاست بار بار نمیتوانم شد این ست یکی از معجزات انشای حقیقی

از ینجا توان دانست که کلام الله مثل انشای معنوی نبوده است که فقط مضامین بر خاطر حبیب او وارد شده باشند بلکه انشای حقیقی اوست که بالفاظ و عبارات بهمین ترتیب وارد شده در بنهم دو صورتست آنچه بواسطه روح الامین است کلام الله عبارات از انست و آنچه بلا واسطه جبریل است حدیث قدسی نامند و ست پس از ینجا بمرتبه وضائع آن انشاء حقیقی توان سنجید یک معجزه اش همین معجز بیانیست که حرفی از فصحای عرب مثل این ممکن نشد که میفرماید قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّن مِّثْلِهِ پس از همین جا توان دانست که هیچ از ضائع و بدائع لفظی و معنوی از ین انشای حقیقی بیرون نتوانند بود و اگر علم داد اکن ران ضائع هر کسی را بقدر حصه دست آنجاست که همه صنائع انشا از همین انشای حقیقی استخراج کرده اند هر کرا تا مقامی که ادراک او مساعدت کرد و بصنعتش رسیده تا بقدر حصه توان دانست از آنجمله یک معجزه صنعت عجیب در بسم الله از ازل مشروح و مستطر است و بزبان مشی قدرت چنین صنعت محال نجال بشر نبوده است مگر ظهور این در عالم اسباب اگر غلط نکرده باشم غالبا بهمین مسمع داد اق بوده باشد که هیچ جا گاهی دیده نشده و اگر شاید کسی را بکتابی بنظر در آمده باشد تا توارد باید دانست نه سرقه که پیش از ین در علم کاتب نبود لاجرم احلاق سرقه نتواند بود سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ لاجرم توان دانست که هر کس که اندکی هم بهره از حساب و بر و بینات داشته و تفریق عدد یگر دانسته باشد بصنعت این معجزه انشای حقیقی بی پرده معلوم تواند کرد که در یک فقره خواه مصرع واحد اعداد و زبر و بینات برابر آورون از اختیار و امکان بشر محال عقل ست مگر در آیه کریمه بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ که شمار حروف و اعداد کرده شد زبر و بینات بعجیب صنعت و قدرت جبر و نقصان برابر شده است که شرح این بعنوان دیباچه کتاب اسرار حکمت بتصریح تمام از خامه این سیه نامه بر آورده اند از انجمله چند سطر وقف خامه و قرطاس است **بیان معجزه صنعت انشای حقیقی** که در آیه کریمه بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

از عجائب صنائع انشای قدرت حقیقی از ازل ودیعت و مستتر بود که ظهور این در عالم ظاهر باظهار ظهیر مستظهر بود

فافهم وتدبر نظم	چون نوزده حروف بسم الله آمده ست	خوش نکته لطیف دریں یاد دار	یعنی کہ بینات در بر متی شوند
در بینات نوزده کم شد چو در شمار	آن نوزده حروف کند جلوه این بے	تا در شمار هر دو برابر شد آشکار	این صنعتی است معجزه از قدرت خدا
انسان بهیچ صنع نمیرد در اختیار	چون شد مشیتش بے اعلان مقتضی	در حصه ظهیر شد اظهار استتار	این یک صنعت معجزه بنمایان

که اظهار این بحصه مولف مقدر و موقت بود علی ہذا در هر حرف در هر نکته این کلام معجز نظام که هزاران صنائع و بدائع حقیقی لفظاً و معناً ظاهر و مستتر اند شرح و بیان کلام قدیم ازین حادث چه آید و از خامه

بیان مرتبۂ انشای قلمی بانضمام لغت احمدی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم

اکنون بمرتبۂ این انشای قلمی توان رسید کہ از کجاست و چہ پایہ دارد و آلات و اوزار ظہور این را در عالم شہادت کہ ہمین قرطاس و قلم و مداد نام است و صورت ورود این تبلغای وہبی بر قلوب آدمیان از انشای معنوی اوست ہرگاہ بر دل وارد شد انشا ست معنوی چون از دل بناطقہ رسید لفظی گردید و ہرگاہ از ناطقہ بخامہ و نامہ رسید املا گردید پس تا کہ در تحت ناطقہ و تلفظ است نامش و تلفظش سخن ست و مرتبۂ سخن خود معلوم است کہ از کجاست ؎ ماندہ از رفتگان سخن باقی ✤ یار باقی نہ انجمن باقی ✤ پس انچہ از تلقای وہبی بخاطر نوع بشر وارد میشود مضمون ست نہ الفاظ کہ ورود مضامین بر قلوب انشای وہبی ست و تلفظ و کتابت در آوردن تعلیمی و اکتسابی ست آن انشای معنوی و نزول مضامین وہبی کہ فیض عام از موہوبات الہی ست موقوف بر تعلیم و تعلم و اکتساب نبودہ است برین خوان یغما نصیب ہر فرد بشر بقدر حصہ او جداست چنانکہ موزونی طبع از نعمای وہبی ست ہر کرا ازین نصیبی دادہ اند ہر چند بچگونہ حرف آشنا نبودہ است و از عروض و قافیہ و تقطیع افاعیل ہیچ بہرہ ندارد مگر مضامین اشعارش چہ قدر دلکش می باشد کہ نشتر ہا بجگر میزنند و بندش الفاظ ہم بسیار چست و درست و مربوط بمد و طبع خوردن می باشد کہ شعر مولانا رومی علیہ الرحمۃ و تمام مثنوی شریف از نمونی خبر و گواہی میدہد کہ میفرماید ؎ من ندانم فاعلاتن فاعلات ۔ شعر میگویم بر از آب حیات ۔ اکثر جاہلان ناخواندہ حرف ناآشنا ہمچو مضامین برجستہ و اہم انشا میکنند کہ علمای کامل بجواب آن عاجز می آیند مگر املا و کتابت آوردن البتہ محتاج بہ تعلیم و اکتساب اند کہ این اکتسابی ست و آن وہبی پس کلام ہر کس المنظم و نثر بہر زبان کہ باشد ہمہ انشای وہبی اوست کہ بتلقا و تعلیم باطنی او تعالی از دست و قلم نوع بشر در عالم شہود بوجودی آید مگر کلام اللہ کہ محض مضمون تلقائی نبودہ است بلکہ الفاظ خاص و عبارتہ و ترکیبہ کلام او انشای حقیقی اوست کہ بواسطہ ناطقہ مَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى وَاسْتِثْنَاى إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحٰى در عالم شہادت بشہادت برخاستہ و صورت ورود و القای این انشای حقیقی اینست کہ میفرماید وَإِنَّهُ لَتَنْزِيلُ رَبِّ الْعٰلَمِينَ نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ عَلٰى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنْذِرِينَ بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ ۝ وَإِنَّهُ لَفِي زُبُرِ الْأَوَّلِينَ

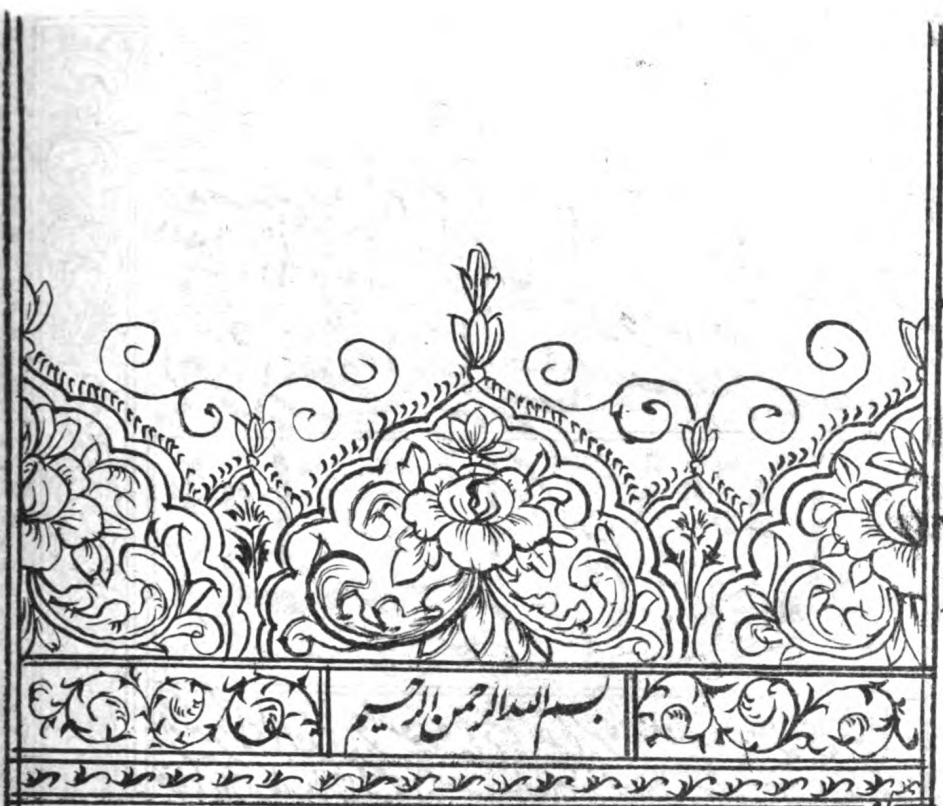
اطلاق انشا بر و تواند شد همین که حسب تعلیم منصوصه او از ناطقه بنجامه سید نامش املا گردید درین تسمیت دهی حصه هر کس حاصل است چه نیاز

نعت نبی صلی الله علیه وآله وسلم در ضمن معنی انشا و نکته باریک در وجه تعلیم نکردن صنعت کتابت بآنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم

از ینجا بنکته باریک تر توان رسید که تعلیم چنین صنعت اسم را بالنسان بواسطه قلم علی سبیل التعمیم نسبت بذات خودش فرموده که عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ یَعْلَمْ مگر آن خیر البشر باعث خلقت همه مخلوقات را صلی الله علیه وسلم ازینچنین نعمت و تعلیم عام جدا و مستثنی فرموده که فرمود مَا خَطَطْتَ بِیَمِیْنِکَ یعنی کتابت نمیکنی تو ای محمد بدست راست خود باری درین چه سر و چه نکته است اکنون بسر این نکته باریک از مفهوم معنی یَدُ اللّٰهِ فَوْقَ اَیْدِیْهِمْ و مفاد معنی مَا رَمَیْتَ اِذْ رَمَیْتَ وَلٰکِنَّ اللّٰهَ رَمٰی توان رسید چون دست او دست خود کار او را کار خود بدین مراحت فرمود و نسبت کتابت بتواتر بجانب خویش بتواتر میفرماید که نَکْتُبُ مَا قَدَّمُوْا وَاٰثَارَهُمْ پس ینجا جداگانه نسبت تعلیم کتابت بجانب او نمودن گویا از خود جدا کرده با عوام الناس شریک کردن بود که خبر از دوئی میدهد و درین توحید دوئی را چه جای گنجایش که اَنَا اَحْمَدُ بِلَا مِیْم از همین مقام خبر میدهد فَاَفْهَمْ وَتَدَبَّرْ چه مرتبه و چه مقام است تفسیر این سر نازک از مفهوم معنی اَنَا عَرَبٌ بِلَا عَیْنٍ وَاَحْمَدُ بِلَا مِیْم توان دانست ؎ نه کفر ست این مگر فهم است مشکل ؎ که حق در پرده انسان نهانست توضیح این نکته باریک در کتاب اسرار النبوت مطبوعه مکرر اند کی واضح تر از خانه این سینه نامه برآورده اند در ینمقام موجز مقام آن نبوده است از ملاحظه آن بسر کار تو ان کرد حرفی از آداب شریعت بیرون نبوده است از ینجاست که در همچو مواقع جداگانه به نعت حبیب او صلی الله علیه وآله وسلم کمتر اهتمام میرود که خبر از اثنینیت میدهد در حمد ذات او که همه ماسوی علی العموم مستغرق این نور خاص ذاتی او را جداگانه از و ستوده چگونه جدا باید کرد که نور و ضیا از سر و ماه جدا نتوانند شد صاحب حال گفته ؎ ای نور خدا در نظر از روی تو ما را ؎ بگذار که در روی تو بینیم خدا را و هم از ینجاست که اهل دل گفته ؎ محمد از تو میخواهم خدا را ؎ خدایا از تو نور مصطفی را اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰی سَیِّدِنَا مُحَمَّدِ النُّوْرِ الَّذِیْ اَتَی السَّارِیَ فِیْ جَمِیْعِ اٰثَارِ الْاَسْمَاءِ وَالصِّفَاتِ وَاٰلِهٖ وَصَحْبِهٖ بَارِکْ وَسَلِّمْ

معین و شریک است و اینجا روح فرسائی و دماغ سوزیها در کار است که گفته اند ؎ دلی بسوز تا معنی بدست آید ؎ که بر محک افاضل بود تمام عیار ؎ پس از نظم و نثر آنچه از طبع زاد نگارش انشا است همین که از ناطقه در گذشته بنامه و خامه سپید نمایش اطلاق گردید که تعلیم این صنعت خاص را مخصوص بنوع بشر بذات خاص خود نسبت میفرماید که میفرماید علّم بالقلم علّم الانسان ما لم یعلم پس انشا از تلقای وحی دست در عالم باطن و املا از تعلیم اکتسابی اوست در عالم ظاهر هر چند همه حرکات و سکنات و افعال و صنائع و ایجادات نوع بشر از تلقای تعلیم روحانی اوست مگر این صنعت خاص را که بر همه برتر و افضل است بتخصیص بیان فرموده لهذا تعلیم صنعت اقسام شمار را هم بذات خاص خود نسبت میفرماید که میفرماید و علّمناه صنعة لبوس لکم از بجاست که در این صنعت خاص چقدر رها البسه و اقمشه گوناگون از سلف تا خلف هر سال و هر فرقت نو بنو تازه تازه ایجادات میشوند خصوصاً صناعان فرنگ در این ایجاد خاص از حد کمال نوبت در گزرانیده اند که هر مرتبه ایجادی تازه بهتر از اول بظهوری آرند انیمه از تعلیم خاص اوست که منصوص است آری هر چند تعلیم این هر دو صنعت را بذات خاص خود نسبت میفرماید مگر کار دل و روح و طبع انچه در انشاست در صنعت لباس نبوده است که آن کار اعضا و جوارح و این کار دل و روح و الفرق بینهما ظاهر و مگر اینکه بمرتبه اول هر گاه ایجاد صنعتی تازه میکنند تا البته ایجاد کردن کار دل و روح است و همین ایجاد اول است که خاص کار دل است الشا گویند بعد ایجاد اول که باز همان چیز را ساختند انشائیت بلکه صنعت است چون در نوشتن مسوده و تصنیف در هر تحریر بر مرتبه کار بدل می افتد لاجرم اطلاق انشا بر این مسلّم است که اسم با مسمی است بعد از مسوده اول که باز همان را نوشتند نقل نویسی است نه انشا از بجاست که در صنعت لباس فقط نسبت تعلیم بجانب خود میفرماید نه فعل خود بخلاف تعلیم کتابت و انشا که نسبت فعل هم بتواتر بجانب خود ش میفرماید که میفرماید و ما یسطرون و نیز فرموده ن و القلم و ما یسطرون و هم ابتدای خلقت لوح و قلم و محفوظ بوده ان تمام ما کان و ما یکون در لوح محفوظ از سبقت کتابت کاتب قدرت خبر میدهد که هیچ از قلم و کتابت او بیرون نبوده است که میفرماید و کل صغیر و کبیر مستطر و هم تعلیم صنعت لباس مخصوص بذات خاص حضرت داود علیه السلام میفرماید و تعلیم صنعت کتابت علی العموم همه آدمیانست که علّم الانسان ما لم یعلم علی العموم است از بجاست که انچه از تلقای وحی او از عالم قدس قلب نوع بشر بصورت نظم و نثر در آورد و بنویسد

تسبیح خدا بگوید و من خاموش سُبْحَانَ اللّٰہ چون ہر زبان بر حیوان مطلق بر تسبیح او زبان ناطق دارد
فکیف کہ این حیوان ناطق کہ چنین حکم ناطق برین ناطق ناطق است وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ
وَقَبْلَ غُرُوبِهَا وَمِنْ اٰنَاءِ اللَّيْلِ وَاَطْرَافَ النَّهَارِ آمدم بر جان سخن چون بواقعی مسلّم شد کہ صفت
مصنوع عین صفت صانع است عموماً با اینہمہ تعمم صفت انشا را خصوصاً بجانب ذات خاص خود تخصیص بخشد کہ میفرماید
ءَاَنْتُمْ اَنْشَاْتُمْ شَجَرَتَهَا اَمْ نَحْنُ الْمُنْشِـُٔونَ چون معنی لفظ انشا و پیدا کردن و امثلہ ہر دو در فارسی
آفریدن بیان کردہ و آن آفریدن عام است کہ بر جمیع مخلوقات و مخترعات مصنوعات و ایجادات اطلاق میتوان کرد
لاجرم فرق میان خالق و انشا توان دید و سنجید ظاہر از مفہوم آیہ قرانی چنان مستفاد میشود کہ پیدا کردن عبارت
از خالق است و ساختن و صورت بخشیدن چیزی از دست خود را بلفظ جَعَلْنَا تعبیر میفرماید و ایجاد تازہ
از طبیعت نمودہ از عدم بوجود آوردن و از عالم غیب بعرصہ شہود جلوہ ظہور بخشیدن مراد از انشاست از ینجاست کہ این ہر دو
جہان را بلفظ نَشْـَٔاتَيْنِ تعبیر میکند نہ بلفظ خَلْقَيْنِ نشاۃ اولی و نشاۃ اخری عبارت ازین ہر دو آنست و در خلقت
انسان ہم بعد پیدا کردن و ساختن و صورت بخشیدن بلفظ اَنْشَاْنَاهُ تکمیل می بخشد کہ بہمین ترتیب میفرماید وَلَقَدْ
خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ مِنْ سُلٰلَةٍ مِنْ طِينٍ ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً
فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ اَنْشَاْنَاهُ خَلْقًا
اٰخَرَ فَتَبَارَكَ اللّٰهُ اَحْسَنُ الْخَالِقِينَ پس از ینجا بمعنی لفظ انشا توان رسید کہ از کجاست
اگرچہ این صفت خلقت و انشا عام است کہ بر تمام مخلوقات و منشات علی العموم اطلاق تواند کرد
مگر تخصیص بدین تصریح نام انسبت بذات خاص انسان میفرماید ہر چند صورت خلقت بہائم نیز بہمین ترتیب
از مضغہ گوشت و پوست و استخوان بتوالد و تناسل بودہ است اگر قول او بہ تخصیص ذات خاص انسان
خصوصیت دارد زیرا کہ ہر چہ در تمام سوی از قبیل مخلوقات است ہمہ برای انسان و انسان را برای خود آفرید کہ تفصیل این
و رازست این عجالہ موجز بتصریح تمام آن بہ نمی تا بذکر خیر در کتاب ظہیر الاسلام از عہدہ این سنہ بصورت
موزون خوش برآورده امد آدم بما کن فیہ کہ انچہ اردل و روح و طبیعت خبر دہ نامش انشاست و انچہ بجملہ
توالد و تناسل از جسم زاید نامش ولد است پس فرق میان زادہ روح و زادہ جسم توان دید سنجید کہ دارند بہائمی تقاضای شہوانی



بسم الله الرحمن الرحيم

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ اَنْشَاَنَا وَاَنْشَاَکُمْ وَجَعَلَ لَکُمُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ وَالْاَفْئِدَةَ قَلِیْلًا مَّا تَشْکُرُوْنَ ۝ چون الف لام در الحمد استغراقی است پس مدح و صفت هر شی که از ازل تا ابد در ماضی و حال و استقبال از زبان کسی برآمده باشد یا برمی آید یا خواهد برآمد همه مستغرق بحمد صانع حقیقی است زیرا که در عالم غیب و شهادت لیچه از ماسوی است همه صفات ذات اوست لاجرم تمام کائنات از مخلوقات و مصنوعات و منشآت همان منشی تقدیر است که میفرماید قُلْ یُحْیِیْهَا الَّذِیْ اَنْشَاَهَا اَوَّلَ مَرَّةٍ پس صفت انشاعین صفت منشی و صفت مصنوع در حقیقت صفت صانع و صفت مخلوق محض صفت خالق است که تخمینی درآمد ۔ هرچه بود در جهان صنعت پروردگار ۔ جلوهٔ صانع ببین هست در و آشکار ۔ چشم کجا باشد دیدهٔ معنی بیار ۔ برگ درختان سبز در نظر هوشیار ۔ هر ورقی دفتریست معرفت کردگار ۔ از نجاست که میفرماید وَاِنْ مِّنْ شَیْءٍ اِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ وَلٰکِنْ لَّا تَفْقَهُوْنَ تَسْبِیْحَهُمْ یعنی نیست هیچکدام شی مگر اینکه تسبیح و حمد خدا بزبان حال میکند که گفته شد رباعی مستزاد هر دابه انعام و غنم طیر و وحوش هر سنگ و گیاه ۔ جن و بشر و روح و ملک هر ذیهوش ماهی تا مله ۔ مافوق سموات و ما تحت الارض ما بینهما ۔

سبحانک لا علم لنا الا ما علمتنا انک انت العلیم الحکیم

بعون الله الملک المستعان

ظهیر الانشا

از ظهیر ملکرامی ابن منشی محمد مسعود مرحوم منشی قدیم سرکار شاه اوده در بیان معنی انشا بجواب خط یکی از ارباب انشا محتوی بر صنعت بیان انشای قدرت الهی و انشای حقیقی و انشای مجازی و انشای کمالات نفسی و اکر فضائل و بدائع و تاثیرات انشای معنوی و فوائد آن و تجربه خود مع تجنیسات لفظی و صنعت تصحیح بلیغ صوری و معنوی و لطائف و ظرائف بر خود کرشته با صنعتی تازه و لهجه متعارفه عام که بهیچ کدام انشای لفظی متصور نیست یعنی هر انشای کامله لفظی را که بزبانی دیگر ترجمه کنند اصل مطلب بهم میخورد و لطف انشا پرداز دامنی برکنی عبارت و قافیه پیمائی باقی نمی ماند و اگر اصل مطلبش را ترجمه کنند فقط رامت لطف انشای خط و جدانی نمی شعر چنان تقریر دارد و اشند + و ندان تو جلد و نمانند + خود ظاهر که از نظم و نثر است را بهر چند حاصل معنی یکیست مگر لذت وجدانی انشای معنوی کما خلاف این انشای معنوی کما لفظا و بهر زبان که ترجمه لفظی با معنی خاصل مطلب نوشته همان خط و جدانی انشای معنوی هر جا ایست فائده ملاحظه تمام کتاب فقط بملاحظه فهرست و جلیه کتاب لاحمال حاصلست و سیلاست بیانی و تعقید جنانکه فائده تقریر بالمشافه می بخشد و با سیلاست بیانی و تکلفی مضایقه نیست و فوائد و قواعد و نهای ترکیب بیان را در دو تیر وجه مشتمل این منتخبات ایجاز الوقت عام فهم اردو موجه قوام ست که جو چنین فارسی فائده اردو بخشد در صورت تعلیم پذیری اردو هم ازین فارسی در جلیه کتاب قوم است فاطر کیف ان

در مطبع منشی نول کشور مقام لکهنو بصحیح بلیغ طبع شد

صفحہ	مضمون
۱۲۹	قطعہ منظومہ بمقام تعزیت بنظیر انشای معنوی وسلاست بیانی از ظہیر
۱۳۰	وبیان فائدہ وقاعدہ دیگر بلحاظ رعایت مزاج مکتوب الیہ
۱۳۱	بیان رعایت مزاج مکتوب الیہ
۱۳۲	ایضاً
۱۳۴	صفت تاریخ داخل خلد
	بیان صفت سلاست بیانی ونظائر آن
۱۳۵	ایضاً
۱۳۶	نقل اکثر عنوان انشای ظہیر بصورت موزون
۱۳۷	رسم خط در قرآن
۱۳۸	ایضاً
۱۳۹	ایضاً
۱۴۰	ایضاً
۱۴۱	نقل عرضداشت منظومہ بنام بادشاہ وقت برعایت مزاج مکتوب الیہ
۱۴۲	مضمون دفع دخل عذر ما تقدم
۱۴۳	نقل قطعہ صراط المستقیم برای ضیافت طبائع صاحبدلان
۱۴۴	ایضاً
۱۴۵	ایضاً
۱۴۶	ایضاً
۱۴۷	ایضاً
۱۴۸	ایضاً
۱۴۹	ایضاً
۱۵۰	ایضاً
۱۵۲	تتمہ سخن کہ مایہ بناو سبب تالیف کتاب ہمین است
۱۵۳	نقل خط مکتوب الیہ در نظیر کامل انشای لفظی ومعنوی
۱۵۵	ایضاً
۱۵۶	نقل نثر منثور از ہدایای مکتوب الیہ در حمد ولغت وخطبہ کتاب
۱۵۸	ایضاً
۱۵۹	قول فیصل وبیان واقعی از جانب مع لف کتاب
۱۶۰	ایضاً
۱۶۱	ایضاً
۱۶۲	قطعہ تاریخ تالیف کتاب جوہر جواہر الکلام



صفحہ	عنوان
۸۱	بیان فتنہ اودہ و لفریق آن با فتنۂ قیامت
۸۲	ایضاً
۸۳	بیان مضمون اباوی قیصر باغ بچشم دیدہ و بر خود گذشتہ
۸۵	بیان سراپای پریزادان قیصر باغ در مقام نظیر انشای لفظی
۸۶	بیان سراپای دیگر بطور دیگر قافیہ بیائی بقافیہ واحد
۸۷	بیان بجو و عیب جو و تحریر معیوب جو در مقام نظیر
۸۰	بیان تشریف بری سلطان عالم باقی در دیرانی قیصر باغ
۸۹	بیان بادی قیصر باغ بعد دیرانی بحسن انتظام و پرورشات حکام وقت
״	اصل سخن در بیان حسن و قبح و ماہیت انشا
۹۱	ایضاً
۹۲	بیان نظیر انشای معنوی بر خود گذشتہ در باب متروکات ملکہ آفاق
۹۳	نقل مسودہ بقلم مولف در باب تنسیخ حکم محجوبیت
۹۴	ایضاً
۹۵	ایضاً
۹۶	ایضاً
۹۷	بیان نظیر دیگر انشای معنوی در مقام فقر و فنا
۹۸	نقل تحریر بمسودہ مولف در جواب یکے از مجادیب
۹۹	ایضاً
۱۰۰	ایضاً
۱۰۱	اصل سخن در بیان آں کار تا ثیر چنان تحریر لاجواب
۱۰۲	فائدہ در رعایت ادراک و فہم و مزاج و مذاق مکتوب الیہ کہ تحریر بر خود در آمدہ
״	بیان نظیر دیگر بصفت انشای معنوی
۱۰۳	نقل تحریر ظہیر بنظیر انشای معنوی بادشاہ مجازی
۱۰۴	ایضاً

صفحہ	عنوان
۱۰۵	بیان صفت و تاثیر انشای دہلی محتاج اکتساب نیست
۱۰۶	ایضاً
۱۰۷	بیان بعض لطائف و صنائع انشای لفظی و معنوی و نظائر آں
۱۰۸	نقل رقعہ در مقام نظیر انشای اصطلاحی
۱۰۹	ذکر صنائع نعمت خان عالی و اعتراض او بر سعدی علیہ الرحمۃ و جواب از ظہیر
۱۱۰	بیان ترک قلم وزیر اعظم نواب معتمد الدولہ بہادر
۱۱۱	ایضاً
۱۱۲	تمہید سخن در بیان فوائد و قواعد زبان اردو
۱۱۳	ایضاً
۱۱۴	بیان ابتدای اصل بنا و رواج زبان اردو
۱۱۵	بیان وجہ و سبب دخل و شمول زبان عربی و فارسی در اردو
۱۱۷	در صفت و وسعت و آسانی زبان اردو
۱۱۸	در افراط و تفریط و کسر و انکسار زبان اردو
۱۱۹	ایضاً
۱۲۰	ایضاً
۱۲۱	ذکر نامۂ شاہی از طرف نصیر الدین حیدر بادشاہ اودہ بحضرت شہنشاہ انگلستان نوشتہ بود
۱۲۲	صفت انشای معنوی در زبان اردو
۱۲۳	بیان وجہ ترتیب این انشا بزبان فارسی
۱۲۴	نقل خطی از عمائد روزگار کہ صدر الصدور بود مندرج نظیر انشای لفظی و معنوی
۱۲۵	جواب از ظہیر در نظیر انشای لفظی و معنوی و سلاست جانی
۱۲۷	تمہید خط تعزیت کہ ہر جا در کار و ناگزیر رسم است بنظم و نثر از ظہیر
۱۲۸	ایضاً

صفحہ	مضمون
۳۶	بیان صنائع تجنیسات لفظی از جواہر الکلام و مساوات سابق و حال
۳۸	بیان لطافت مضمون انشای معنوی در بیان دگر نظایر
۳۹	اندکی از عبارت مضمون خط کہ رنگینی عبارتش تمام مملکت را برہم زد
۴۰	بیان دخل نبودن سلطان وقت در چنان مسودہ مخرب سلطنت
۴۱	بیان لفظ غلط کہ بر مقام خودش بر لفظ صحیح راجح مے آید
۴۳	بعض اشعار مہمل و غلط کہ بر مقام خودش بر اشعار صحیح غالب تر آمد
۴۴	نظیر انشای لطیفہ برجستہ
۴۵	لطیفہ برجستہ بر محل فی البدیہہ از معجزہ کلام اللہ در حالت نماز
۴۷	نقل تحریر مولف بنظیر انشای لفظی و معنوی بصنعت ترصیع برعایت مقام و طبع مکتوب الیہ
۴۹	نقل رقعہ دیگر از مولف برعایت فہم و ادراک مکتوب الیہ در مقام نظیر
۵۰	حکایت مجمل در نظیر انشای معنوی و استدراک معنی ولدالزنا
۵۳	نقل خط بانشای معنوی نواب معتمد الدولہ بہادر و استدراک معنی ولدالزنا
۵۵	نقل تحریر بدست و قلم اورنگ زیب عالمگیر در نظیر انشای معنوی
۵۷	ایضاً لطیفہ مالہا و مالنا
۵۸	نقل تحریر بدست و قلم خاص عالمگیر کہ بشاہزادہ محمد اکبر بقلم آمدہ در نظیر انشای معنوی

صفحہ	مضمون
۵۹	نقل عرضداشت از طرف شاہزادہ محمد اکبر بجواب تحسر بر عالمگیر
۶۱	ایضاً
۶۲	ایضاً
۶۳	نقل تحریر مخفیہ عالمگیر بنام اکبر ابتر در تاثیر انشای معنوی
۶۵	بیان تعریف تاثیر و فوائد انشای معنوی
۶۶	تحریر ظہیر بجواب انشای خطی و بیان قبایح رنگینی عبارت
۶۸	نقل تحریر ظہیر در نظیر انشای لفظی بجواب تحریر نواب شرف الدولہ و مظفر علی خان بہادر
۶۹	مضمون انشای وہبی کہ در ضمن توحید حقیقی مدح بادشاہ مجازی خود بخود از خامہ ظہیر برآمد
۷۱	بیان اصل سخن و فائدہ تاثیر انشای معنوی
۷۲	نقل تحریر بانشا و املای دست و قلم خاص حضرت سلطان عالم باقی و تارک عالم فانی
۷۳	نقل سطری چند از عنوان عرضداشت بجواب فرمان معلے
۷۵	نقل عرضداشت ثانی بہ تہنیت نجات از قلعہ ولیم فورٹ در نظیر انشای لفظی
۷۶	ایضاً
۷۷	ایضاً
۷۸	نقل عرضداشت دیگر بنظیر انشای لفظی و قافیہ پیمائی
۸۰	بیان قول ظہیر در صفت انشای لفظ و معنوی کہ باہمہ مبالغہ راست نماید

فهرست مضامین کتاب ظهیر الانشا

چون این تمام کتاب بقدر دہ جزو مبنی بر نقل یک خط است کہ بجواب خطی کی از ارباب انشا مخاطب صحیح در شرح معنی لفظ انشا و ماہیت انشا نوشتہ شدہ بود از ین ست کہ ترتیب این کتاب مثل کتب متعارف بابواب و فصول صورت نگرفتہ لاجرم در بدل آن تفصیل ہر مضمون بہ نشاندہی ہندسہ صفحات درین فہرست نوشتہ شد تا بمراجعت و نشان ہندسہ ہر مضمون کہ طبائع ملاحظہ کنندگان جویا باشد بآسانی توان برآورد و ہم بمزید احتیاط بگوشہ حاشیہ ہر صفحہ نیز از مضمون مندرجہ صفحہ نشان دادہ بنشاندہی نامی فہرست حرف ف بر حواشی نوشتہ شد

صفحہ	مضمون
۱	لوح سر صفحہ در بیان معنی انشا و ماہیت مضامین کتاب بطریق اجمال
۲	شروع دیباچہ کتاب بر سبیل استہلال بحمد الٰہی در بیان معنی انشا
۳	بیان فرق بمیان معنی انشانا و خلقنا
۴	بیان تعلیم صنعت کتابت و صنعت لباس از جانب خدا و فرق میان ہر دو
۵	نعت نبی صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم در ضمن معنی انشا الی آخرہ
۶	بیان منبہ انشای قلمی با اتمام نعت احمدی صلعم
۷	تمہید بیان معجزہ صنعت انشای کلام اللہ بیان معجزہ صنعت انشای حقیقی کہ در بسم اللہ است
۸	ایضاً
۹	بیان قبایح و معائب انشای لفظی
۱۰	انشای معجزہ مرتضوی بدست و قلم خاص جناب امیر المومنین علی بن ابی طالب کرم اللہ وجہہ
۱۱	نقل رقعہ فارسی بصنعت تجنیس خطی
۱۲	نقل رقعہ ظہیر بصنعت تجنیس خطی در نظیر انشای لفظی
۱۳	چند استعارہ از ظہیر در مقام نظیر بیان بعض صنایع لفظی بالاجمال
	عنوان دیباچہ کتاب بہ صفت پادشاہ مجازی
۱۵	بیان وجوب شکر خداوند مجازی کہ در حقیقت شکر خداوند حقیقی است
	ایضاً
۱۸	اندکی از صفت واقعی زیر الاعظم و برای ہند با بقدم
۱۹	دیباچہ یکی از مراحم خاص پادشاہ مجازی

صفحہ	مضمون
۲۰	بیان سبب تالیف کتاب ظہیر الانشا
۲۱	بیان سبب وجہ کہ این کتاب بچہ مصلحت در فارسی نوشتہ شد
۲۲	بیان مزید اہتمام و کوشش مولف در انطباع مکرر و اشاعت عام
〃	بیان صورت نثر سلیس و بیان تمہید حلیہ و فہرست کتاب
۲۴	بیان حلیہ کتاب کہ با ہمہ اجمال فائدہ ملاحظہ تمام کتاب میبخشد
۲۵	بیان مصلحت و ترجیح تدریس فارسی بسیار و خصوصاً درین دیار ہند
۲۶	بیان طریق تحصیل استعداد اردو و بیان نکتہ دیگر کہ فہمیدنش ضرور است
۲۷	ایضاً
۲۸	بیان اندکی از حال بالاجمال مولف کتاب
۲۹	بیان کمال قدر شناسی و عزت افزائی مولف کتاب
۳۰	بیان وجہ عدم ترتیب کتاب بفصول و ابواب و وجہ
۳۱	ایضاً
۳۲	تکمیل و تتمیم دیباچہ و حلیہ کتاب
〃	ابتدای کتاب ظہیر الانشا کہ مبنی بر جواب خطی کی از احباب است
۳۴	بیان اقسام انشا
〃	عبارت بعض فقرات نامہ شاہی
۳۵	بیان نظایر بتجنیس لفظی و خطی

اطلاع

اس مطبع مین ہر علم و فن کی کتب موجود ہین شایقین کو فہرست مطول سے جو علیحدہ موجود ہے اور درخواست کرنے سے مل سکتی ہے اور معلوم ہو سکتا ہے کہ قیمت اس سال مین نہایت ارزان مقرر ہوئی ہے ہم صرف فن انشا و دواوین اردو و فارسی وغیرہ کی کچھ کتابین ذیل مین درج کرتے ہین۔

کتب انشا

انشاء دلاویز۔ از مولوی عبدالعزیز آروی در تلازم شطرنج وغیرہ۔

رقعات عزیزی۔ مصنفہ ایضاً۔

انشاء دلکشا۔ مصنفہ منشی فتح محمد صاحب۔

انشاء بہار عجم۔ مصنفہ مولوی امانت علیصاحب۔

دستور المکتوبات۔

انشاء فائز۔ از تصنیفات مولوی محمد اکرم صاحب متخلص فائز مطبوعہ نظامی۔

انشاء فیض رسان۔

مظہر العجائب۔ مصنفہ مرزا قتیل فن انشا پردازی مین

انشاء خلیفہ۔ مصنفہ خلیفہ شاہ محمد صاحب قنوجی

انشاء تمیز۔ منشی کالی رای صاحب تحصیلدار ضلع فرخ آباد متخلص تمیز۔

انشاء مادھو رام۔ مشہور انشا ہے۔

رقعات عالمگیری۔

رقعات قتیل۔ مصنفہ مرزا محمد حسن قتیل۔

انشاء منیر۔ مصنفہ منیر لاہوری۔

کلیات سہ نثر مرزا غالب۔ اس مجموعہ مین تین نثر ہین۔ پنج آہنگ۔ دستنبو۔ مہر نیمروز۔ مطبوعہ سابق سے کچھ اور حصہ زیادہ بڑہایا گیا ہے

ابو الفضل ہر سہ دفتر۔ مطبوعہ ہے منقول قدیم سے یہ کتاب مختصر سابق تھی مگر اوسمین اکثر مقامات مشکل حل نتھے از سر نو مولوی ہادی علی مغفور کے قلم اعجاز رقم سے مبحث ہو کر طبع ہوئی جسکے حواشی سے ہزارہا مقامات مشکل حل ہوے۔

رسائل طغرا۔ نثرہاے مشہور۔

مینا بازار۔ مولفہ ارادتخان واضح۔ بہت خوشخط و مجلد

تاج المدایح۔ نثر رنگین تصنیف منشی انوار حسین سراج

پنجرقعہ۔ ملا ظہوری کی تصنیفات سے ہے مع دو شرح

انشاء بہار ہند۔ تصنیف مولوی عبدالعزیز صاحب۔

انشاء جامی۔ تصنیف مشہور مولانا جامی۔

انشاء طاہر وحید۔ مشہور کتاب وزیر تورانی کی ہے

رقعات لچھمی نراین۔ تصنیف منشی لچھمی نراین کی ہے

توقیعات کسریٰ۔ جلال الدین طبع طباطبائی کی تصنیف مشہور و معروف ہے بلاغت مین موصوف ہے

سہ نثر ظہوری۔ مع مقدمات ثلاثہ یہ کتاب درسی

INDIAN INSTITUTE OXFORD

Zahirull Insha

وَاللّٰہُ الْمُسْتَعَانُ عَلٰی مَا تَصِفُوْنَ

یہ کتاب لکھنؤ بلگرامی تصنیف اور تالیف ظہیر بلگرامی سے باسم باسمے

ظہیر الانشا

بیچ بیان معنی اور ماہیت اور صفات اور تاثیرات انشا کے بیچ جواب خط ایک دوست اہل انشا
کے کہ تمام حمد و نعت اور منقبت اور مدح شہنشاہ مجازی کی اور تمام کتاب بیان معنی انشا اور نظائر انشا
لفظی و معنوی مین تمام ہے اور بہ نسبت تمام سب انشاہاے فارسی کے اس انشاے معنوی مین صنعت یہ ہے
کہ اسکا ترجمہ اگر اور کسی زبان مین کیا جاے لطف انشا پردازی کا باقی رہتا ہے اور ارباب کم فرصت کو
فقط ملاحظہ فہرست مضامین کتاب اور حلیہ کتاب سے سب مضامین بالاجمال کتاب پر عبور ہو سکتا ہے
اور مدح شہنشاہ مجازی مین مؤلف کتاب کو دعوی یہ ہے کہ اسطرح کی مدح درست بیان واقعی
عاقل پسند مدلل اور موجب سند اور تصدیق آیات قرآنی رہت بہت خالی از مبالغہ شاعرانہ
کمتر کسی نے لکھی ہوگی لائق ملاحظہ ارباب اولوالالباب کے ہے سابقاً یہ کتاب مفید عام قریب
دو ہزار نسخہ چھاپ کر کے وقف عام ہوئی تھی کہ بہت بندگان خدا بہ ذوق خواہش اور تمنا دست بدست
لے رگئے اب بار دیگر مصنف کتاب نے بہ کمال اشاعت اور بہ اطباع مین اہتمام بلیغ کیا ہے نکتہ باریک
اور عجیب تر اس کتاب مین بیان تاثیرات حسن نیت شہنشاہ مجازی اور حسن کرداری اور خوش انتظامی
حکام انگریزی کی ہے کہ باوجود اسقدر کسر و انکسار اور انقلابات صغری و کبری تبدیلی عملداری
اور غدر عام دست مدینہ ماہ تک بہتر از سابق آباد تر اور آراستہ تر بارونق تمام ہے کہ بمقام صفات شہنشاہ مجازی
جناب حضرت ملکہ معظمہ وکٹوریا بالقابہا فرمان روا ے کشور انگلستان اور ہندوستان ہے

فَانْظُرْ اِلٰی مَا قَالَ وَلَا تَنْظُرْ اِلٰی مَنْ قَالَ

Ẓahīr al-inshā.

Muh. Ẓahīr al-Dīn Khān

1876

49 D 114

Indian Institute, Oxford.
The Lucknow Sparks Library.
Presented
by
Munshi Newul Kishore.

